

ІНСТИТУТ ДЕРЖАВИ І ПРАВА
імені В. М. КОРЕЦЬКОГО
НАЦІОНАЛЬНОЇ АКАДЕМІЇ НАУК УКРАЇНИ

*Кваліфікаційна наукова
праця на правах рукопису*

ШЕПЕЛЬ Тарас Петрович

УДК 340.1

ДИСЕРТАЦІЯ
ТЕОРЕТИКО-ПРАВОВІ ЗАСАДИ КОМЕРЦІЙНОГО СУДОЧИНСТВА

081 – «Право»

08 – «Право»

Подається на здобуття наукового ступеня доктора філософії (PhD) в галузі права.

Дисертація містить результати власних досліджень. Використання ідей, результатів і текстів інших авторів має супроводжуватися посиланням на відповідне джерело.

_____ **Т. П. Шепель**

Науковий керівник:

ОНІЩЕНКО Наталія Миколаївна, доктор юридичних наук, професор,
академік Національної академії правових наук України

Київ – 2026

АНОТАЦІЯ

ШЕПЕЛЬ Т. П. Теоретико-правові засади комерційного судочинства. – Кваліфікаційна наукова праця на правах рукопису.

Дисертація на здобуття наукового ступеня доктора філософії за спеціальністю 081 «Право» (галузь знань 08 – Право). – Інститут держави і права імені В. М. Корецького Національної академії наук України, Київ, 2026.

У дисертації на основі сучасних методів наукового пізнання досліджено теоретико-правові засади комерційного судочинства, простежено його виникнення, розвиток, а також вплив на практику вирішення комерційних спорів. Комерційне судочинство розглядається як національний відповідник поняття *commercial justice*, сформованого в правовій доктрині зарубіжних держав романо-германської та англосаксонської правових традицій.

Під комерційними спорами у роботі розуміються правові спори, що виникають у зв'язку зі здійсненням підприємницької діяльності, укладенням і виконанням комерційних договорів, обігом майна, корпоративними, інвестиційними, фінансовими та іншими відносинами, характерними для ринкової економіки. До системи комерційного судочинства віднесено здійснення правосуддя державними судами, в тому числі у змішаних формах поєднання у складі суду професійних суддів і осіб, які мають спеціальні знання у сфері комерційного обороту (комерційних суддів), міжнародний комерційний арбітраж та третейський розгляд, а також суміжні правові механізми врегулювання спорів, як інтегровані у судочинство, так і застосовувані автономно, зокрема медіацію.

В умовах європейської інтеграції здатність держави забезпечити ефективно, передбачуване і професійне вирішення спорів у сфері комерційних відносин безпосередньо впливає на формування інвестиційної привабливості та конкурентоспроможності України. Вітчизняна правнича доктрина і чинне законодавство України переважно оперують поняттям «господарське судочинство», сформованим під впливом категорії «господарська діяльність».

Водночас у правових системах держав із усталеними традиціями ринкової економіки використовується поняття комерційного судочинства, яке охоплює різні юрисдикційні та суміжні правові механізми вирішення і врегулювання комерційних спорів і не обмежується процесуальною діяльністю державних судів.

Комерційне судочинство як система вирішення спорів у сфері комерційних відносин ще не стало в сучасній правовій науці України предметом комплексного теоретико-правового дослідження, оскільки в правовій доктрині та правозастосовній практиці переважає підхід, за якого вирішення таких спорів пов'язується насамперед із діяльністю господарських судів. Такий підхід не повністю розкриває інституційне різноманіття механізмів захисту прав учасників комерційних відносин. За цих умов теоретико-правове обґрунтування комерційного судочинства як самостійної правової категорії сприяє розвитку юридичної науки, удосконаленню правозастосовної практики та визначенню перспектив подальшого розвитку системи вирішення комерційних спорів в Україні.

Ускладнення комерційних відносин, зростання кількості спорів за участю іноземних суб'єктів підприємницької діяльності, поширення цифрових форм укладення та виконання договорів, розвиток інвестиційних і фінансових інструментів посилюють потребу в науковому осмисленні комерційного судочинства як комплексного правового явища. Його дослідження має теоретичне і прикладне значення для подальшого вдосконалення судової системи України, забезпечення ефективного доступу до правосуддя, підвищення якості й передбачуваності судових рішень, розвитку міжнародного комерційного арбітражу, третейського розгляду, медіації та інших способів врегулювання спорів у сфері комерційних відносин.

Метою дослідження є формування цілісної теоретико-правової концепції комерційного судочинства як самостійної категорії, що охоплює сукупність юрисдикційних механізмів вирішення спорів у сфері комерційних відносин і суміжних правових механізмів їх врегулювання, а також

вироблення науково обґрунтованих пропозицій щодо розвитку відповідної системи в Україні з урахуванням історичних передумов, порівняльно-правового досвіду та євроінтеграційних зобов'язань держави. Для досягнення цієї мети у дисертації проаналізовано історико-правові передумови становлення комерційного судочинства; з'ясовано його правову природу та співвідношення з господарським судочинством; визначено систему державних і недержавних механізмів вирішення комерційних спорів; досліджено зарубіжні моделі організації комерційних судів; обґрунтовано підходи до запровадження змішаних складів суду; сформульовано пропозиції щодо вдосконалення конституційних, матеріально-правових і процесуальних основ вирішення комерційних спорів в Україні.

Теоретичну й емпіричну основу дисертації становлять праці вітчизняних учених у галузі теорії права, господарського права і процесу, судоустрою та порівняльного правознавства, а також фундаментальні праці зарубіжних авторів, присвячені теорії права, порівняльному правознавству і вирішенню комерційних спорів.

Нормативну базу дослідження становлять Конституція України, законодавство України у сфері цивільного права, господарських відносин, процесуального права, міжнародного права, арбітражу та інших альтернативних способів врегулювання спорів, а також Угода про асоціацію між Україною та Європейським Союзом, акти Європейського Союзу, нормативні акти Французької Республіки, Федеративної Республіки Німеччина, Сполученого Королівства Великої Британії та Північної Ірландії, Сполучених Штатів Америки та інших держав. Використано статистичні дані Вищої ради правосуддя, матеріали Інформаційної панелі правосуддя Європейського Союзу, звіти Світового банку «Ведення бізнесу», результати опитувань Європейської Бізнес Асоціації. Методологічну основу дисертації становлять діалектичний, історико-правовий, порівняльно-правовий, системно-структурний і формально-юридичний методи у поєднанні з елементами економічного та соціологічного аналізу права.

Дисертація належить до перших у вітчизняній теорії держави і права комплексних досліджень комерційного судочинства як самостійної теоретико-правової категорії. У роботі обґрунтовано, що комерційне судочинство інституційно не зводиться до системи господарських судів і охоплює як державні, так і недержавні механізми вирішення комерційних спорів, маючи єдиний предмет – спори, що виникають у сфері комерційних відносин, незалежно від суб'єктного складу їх учасників і застосовного матеріального права. Доведено, що правова природа комерційного судочинства має дуалістичний характер і ґрунтується на поєднанні приватноправової диспозитивності, представленої свободою договору, автономією волі сторін і принципом добросовісності, з публічно-правовою легітимацією, що виявляється у державних гарантіях судового захисту, обов'язковості виконання судових рішень і процесуальних стандартах, зокрема щодо захисту прав людини.

Обґрунтовано модель організації комерційного суду, яка передбачає поєднання професійної суддівської компетентності зі спеціальними знаннями у сфері комерційного обороту шляхом запровадження змішаних складів суду та інших форм залучення спеціального досвіду до здійснення правосуддя. Розкрито історико-правові передумови формування цього інституту, від купецького права середньовічної Європи до сучасних спеціалізованих комерційних судів та арбітражних інституцій. Визначено спільні риси й відмінності провідних правових традицій, романо-германської та англосаксонської, у підходах до організації комерційного судочинства, зокрема щодо ролі матеріального права, судового прецеденту, суддівської спеціалізації та участі представників підприємницького середовища у здійсненні правосуддя.

Здійснено порівняльно-правовий аналіз моделей комерційних судів у Франції, Німеччині, Англії та Уельсі, а також у Сполучених Штатах Америки. Окремо проаналізовано спеціалізовані міжнародні комерційні суди новітнього типу, як включені до національних судових систем, так і інституціоналізовані

на недержавному рівні: Міжнародні палати Паризького комерційного трибуналу та Паризького апеляційного суду, Нідерландський комерційний суд, Сінгапурський міжнародний комерційний суд, суди Дубайського міжнародного фінансового центру і Суд Міжнародного фінансового центру «Астана».

За результатами порівняльного аналізу виявлено зближення романо-германської та англосаксонської правових традицій у напрямі посилення спеціалізації комерційного судочинства, цифровізації судових процедур, використання професійного досвіду учасників комерційних відносин і конкуренції юрисдикцій у сфері транскордонних комерційних спорів. Обґрунтовано висновок, що Україна може використати цей досвід для формування власної моделі комерційного судочинства, яка поєднувала б переваги різних правових традицій, враховувала національні особливості правової системи та відповідає потребам сучасного підприємницького обороту.

Автором теоретично обґрунтовано пропозиції щодо подальшого розвитку системи вирішення комерційних спорів в Україні та окреслено можливі варіанти організаційної трансформації спеціалізованої судової вертикалі вирішення комерційних спорів. Обґрунтовано необхідність змін до статей 42, 124 і 127 Конституції України з метою усунення термінологічних прогалин і створення нормативної основи для функціонування змішаних складів суду. Сформульовано пропозиції щодо вдосконалення Закону України «Про судоустрій і статус суддів» та Господарського процесуального кодексу України в частині порядку формування змішаних колегій суддів, особливостей залучення непрофесійних суддів у різних процесуальних формах, гарантій їхньої незалежності та механізмів запобігання конфлікту інтересів.

У роботі розглянуто інтеграцію альтернативних способів вирішення спорів у систему комерційного судочинства. Удосконалення процесуальних норм має поєднуватися з інституційними змінами, що забезпечуватимуть взаємодію державного суду, міжнародного комерційного арбітражу,

третейського розгляду і медіації як елементів системи вирішення комерційних спорів. Окремо досліджено питання залучення іноземних фахівців до участі у вирішенні комерційних спорів в Україні. Такий досвід історично притаманний міжнародному комерційному арбітражу і дедалі частіше застосовується в національних судових системах, де набуває різних форм, від участі іноземних суддів у складі спеціалізованих судів до залучення іноземних юристів-представників сторін і експертів до вирішення складних транскордонних комерційних спорів. Обґрунтовано доцільність усунення чинного конституційного бар'єра, що не дає змоги залучати іноземних фахівців до здійснення правосуддя у складі державного суду в Україні, із визначенням двох рівнів регулювання: поточного законодавства та можливої майбутньої конституційної реформи.

Практична значущість одержаних результатів полягає в можливості використання сформульованих теоретичних положень і пропозицій у законопроектній діяльності Верховної Ради України, нормотворчій діяльності Кабінету Міністрів України та Міністерства юстиції України, а також у діяльності органів суддівського врядування під час підготовки та реалізації реформи системи вирішення комерційних спорів. Результати дослідження можуть бути використані у науковій роботі та навчальному процесі.

Ключові слова: право, правосуддя, судочинство, держава, правова система, інституція, суд, арбітраж, захист прав, європейська інтеграція, цифровізація, медіація, третейський розгляд, комерційне судочинство.

ORCID iD: 0009-0003-6627-4776.

Список публікацій здобувача за темою дисертації

1. Шепель Т. П. Побудова системи судових органів з вирішення комерційних спорів у тоталітарних державах. Актуальні питання у сучасній науці. Серія «Право». 2024. № 3(21). С. 847–856. DOI: [https://doi.org/10.52058/2786-6300-2024-3\(21\)-847-856](https://doi.org/10.52058/2786-6300-2024-3(21)-847-856).
2. Шепель Т. П. Кадрові процедури формування складу комерційних судів за участю організацій бізнесу в країнах Європи і світу (порівняльний аспект). Наука і техніка сьогодні. Серія «Право». 2024. № 3(31). С. 274–282. DOI: [https://doi.org/10.52058/2786-6025-2024-3\(31\)-274-282](https://doi.org/10.52058/2786-6025-2024-3(31)-274-282).
3. Шепель Т. П. Судді за сумісництвом (part-time judges) як важливий елемент комерційного судочинства в країнах загального права. Наукові перспективи. Серія «Право». 2025. № 3(57). С. 1168–1177. DOI: [https://doi.org/10.52058/2708-7530-2025-3\(57\)-1168-1177](https://doi.org/10.52058/2708-7530-2025-3(57)-1168-1177).
4. Шепель Т. Перспективи розвитку третейських судів в Україні. Конституція України – ціннісний вимір 25-річного досвіду державотворення та правотворення : тези доповідей міжнародної науково-практичної конференції (м. Київ, 23 червня 2021 р.) / Київський національний університет імені Тараса Шевченка. Київ : ФОП Кішка І. В., 2021. С. 552–555.
5. Шепель Т. Робота третейських судів як інструменту вирішення комерційних спорів. Науковий полілог «Україна: держава і нація» до 31-ї річниці відновлення української державності : збірник наукових праць / Інститут держави і права імені В. М. Корецького НАН України, Фонд інституційного розвитку української науки. Київ : Видавництво «Людмила», 2022. С. 129–134.
6. Шепель Т. Побудова незалежної судової гілки влади після російсько-української війни. Міжнародно-правова оцінка російської воєнної агресії в Україні та захист фундаментальних прав людини : матеріали міжнародної науково-практичної конференції (м. Київ, 16 липня 2022 р.) / Київський

національний університет імені Тараса Шевченка, Асоціація українських правників. Київ : Видавництво «Людмила», 2022. С. 337–341.

7. Шепель Т. П. Методологічні аспекти теоретичного дослідження правової природи та визначення комерційного судочинства. Різдвяні правничі студії : матеріали науково-практичної конференції (м. Київ, 26 грудня 2025 р.). Київ : Алерта, 2026. С. 118–123.

8. Веген Г., Шепель Т. Діяльність комерційних суддів у Німеччині. Історія та перспективи відновлення діяльності комерційних суддів в Україні із застосуванням німецького досвіду : аналітичний звіт. Київ : ГО «Фундація ДЕЮРЕ», 2020. 23 с. Особистий внесок здобувача: порівняльно-правовий аналіз моделей залучення комерційних суддів в Україні, обґрунтування концепції реформи та авторська частина щодо перспектив запровадження змішаного складу комерційних судів; внесок Г. Вегена — опис і аналіз німецької моделі комерційних суддів.

SUMMARY

SHEPEL T. P. Theoretical and Legal Foundations of Commercial Justice. – Qualifying scholarly work as a manuscript.

Dissertation for the Degree of Doctor of Philosophy in Specialty 081 “Law” (Field of Knowledge 08 – Law). – V. M. Koretsky Institute of State and Law of the National Academy of Sciences of Ukraine, Kyiv, 2026.

Drawing on contemporary methods of scholarly inquiry, the dissertation examines the theoretical and legal foundations of commercial justice, traces its emergence and development, and analyses its influence on the practice of resolving commercial disputes. Commercial justice is treated as the national counterpart of the concept developed in the legal doctrine of foreign States belonging to the Romano-Germanic and Anglo-Saxon legal traditions.

For the purposes of this study, commercial disputes are understood as legal disputes arising in connection with the conduct of entrepreneurial activity, the conclusion and performance of commercial contracts, the circulation of property, as well as corporate, investment, financial and other relations characteristic of a market economy. The system of commercial justice, in its theoretical and legal sense, encompasses the administration of justice by State courts — including in mixed-bench forms combining professional judges with persons possessing special expertise in commercial turnover (commercial judges) — international commercial arbitration and domestic arbitration (*tretejskyi rozghliad*), as well as related legal mechanisms for the settlement of disputes, whether integrated into court proceedings or applied autonomously, in particular mediation.

In the context of European integration, the capacity of the State to ensure effective, predictable and professional resolution of disputes in the sphere of commercial relations directly shapes the investment attractiveness and competitiveness of Ukraine. Domestic legal doctrine and the legislation of Ukraine currently in force operate predominantly with the concept of economic justice (*hospodarske sudochynstvo*), shaped under the influence of the category of

economic activity. In legal systems with established traditions of market economy, by contrast, the concept of commercial justice is employed, embracing a range of jurisdictional and related legal mechanisms for the resolution and settlement of commercial disputes and not confined to the procedural activity of State courts.

Commercial justice as a system for resolving disputes in the sphere of commercial relations has not yet become the subject of comprehensive theoretical and legal research in contemporary Ukrainian legal scholarship, since both doctrine and law-application practice continue to associate the resolution of such disputes primarily with the activity of the economic courts. This approach does not fully capture the institutional diversity of mechanisms for protecting the rights of participants in commercial relations. Against this background, the theoretical and legal substantiation of commercial justice as an autonomous legal category contributes to the development of legal scholarship, to the improvement of law-application practice and to determining the prospects for further development of the system for resolving commercial disputes in Ukraine.

The growing complexity of commercial relations, the increasing number of disputes involving foreign business entities, the spread of digital forms of contract conclusion and performance, and the development of investment and financial instruments all reinforce the need for scholarly understanding of commercial justice as a complex legal phenomenon. Its study has both theoretical and applied significance for the further improvement of the judicial system of Ukraine, for ensuring effective access to justice, for enhancing the quality and predictability of judicial decisions, and for the development of international commercial arbitration, domestic arbitration, mediation and other means of settling disputes in the sphere of commercial relations.

The aim of the study is to develop a coherent theoretical and legal conception of commercial justice as an autonomous category encompassing the totality of jurisdictional mechanisms for resolving disputes in the sphere of commercial relations and of related legal mechanisms for their settlement, as well as to formulate scientifically substantiated proposals for the development of the corresponding

system in Ukraine with regard to historical preconditions, comparative legal experience and the European-integration commitments of the State. In pursuit of this aim, the dissertation analyses the historical and legal preconditions for the formation of commercial justice; clarifies its legal nature and its relationship with economic justice; identifies the system of State and non-State mechanisms for resolving commercial disputes; examines foreign models of commercial-court organisation; substantiates approaches to introducing mixed benches; and formulates proposals for improving the constitutional, substantive-law and procedural foundations for the resolution of commercial disputes in Ukraine.

The theoretical and empirical basis of the dissertation comprises the works of Ukrainian scholars in the fields of legal theory, economic law and procedure, judicial organisation and comparative law, as well as the foundational works of foreign authors devoted to legal theory, comparative law and the resolution of commercial disputes.

The normative basis of the study consists of the Constitution of Ukraine; legislation of Ukraine in the fields of civil law, economic relations, procedural law, international law, arbitration and other alternative means of dispute settlement; the Association Agreement between Ukraine and the European Union; acts of the European Union; and legislation of the French Republic, the Federal Republic of Germany, the United Kingdom of Great Britain and Northern Ireland, the United States of America and other States. The study also draws on statistical data of the High Council of Justice, materials of the EU Justice Scoreboard, World Bank Doing Business reports, and surveys conducted by the European Business Association. The methodological basis of the dissertation comprises the dialectical, historical-legal, comparative-legal, system-structural and formal-legal methods, combined with elements of economic and sociological analysis of law.

The dissertation is among the first comprehensive studies in Ukrainian legal theory to examine commercial justice as an autonomous theoretical and legal category. The work substantiates the proposition that commercial justice is not institutionally reducible to the system of economic courts, and that it encompasses

both State and non-State mechanisms for resolving commercial disputes, sharing a single subject matter — namely, disputes arising in the sphere of commercial relations, irrespective of the subject composition of the participants or the applicable substantive law. It is demonstrated that the legal nature of commercial justice is dualistic, resting on the combination of private-law dispositivity — represented by freedom of contract, party autonomy and the principle of good faith — with public-law legitimation, expressed in State guarantees of judicial protection, the binding force of judicial decisions, and procedural standards, including those relating to the protection of human rights.

A model for the organisation of commercial courts is proposed, combining professional judicial competence with special expertise in commercial turnover through the introduction of mixed benches and other forms of incorporating specialised experience into the administration of justice. The work uncovers the historical and legal preconditions for the formation of this institution, from the merchant law of medieval Europe to the modern specialised commercial courts and arbitral institutions. Common features and differences between the two leading legal traditions — the Romano-Germanic and the Anglo-Saxon — are identified in their approaches to the organisation of commercial justice, in particular as regards the role of substantive law, judicial precedent, judicial specialisation and the participation of representatives of the business community in the administration of justice.

A comparative legal analysis is carried out of the models of commercial courts in France, Germany, England and Wales, and the United States of America. Separate consideration is given to specialised international commercial courts of a new type, both those integrated into national judicial systems and those institutionalised at the non-State level, including the International Chambers of the Paris Commercial Court and of the Paris Court of Appeal, the Netherlands Commercial Court, the Singapore International Commercial Court, the Courts of the Dubai International Financial Centre and the Court of the Astana International Financial Centre.

The comparative analysis reveals a convergence of the Romano-Germanic and Anglo-Saxon legal traditions towards strengthened specialisation of commercial

justice, digitalisation of judicial procedures, the use of the professional experience of participants in commercial relations, and competition between jurisdictions in the sphere of cross-border commercial disputes. It is argued that Ukraine may draw upon this experience to develop its own model of commercial justice, one that would combine the advantages of different legal traditions, take account of national legal features, and respond to the needs of contemporary commercial turnover.

The author advances theoretically grounded proposals for the further development of the system for resolving commercial disputes in Ukraine, and outlines possible variants of organisational transformation of the specialised judicial vertical for the resolution of commercial disputes. The need for amendments to Articles 42, 124 and 127 of the Constitution of Ukraine is substantiated, with a view to eliminating terminological lacunae and creating the normative basis for the functioning of mixed benches. Proposals are formulated for amending the Law of Ukraine "On the Judiciary and the Status of Judges" and the Code of Commercial Procedure of Ukraine as regards the procedure for forming mixed panels of judges, the modalities of involving lay judges in various procedural forms, guarantees of their independence and mechanisms for preventing conflicts of interest.

The work examines the integration of alternative means of dispute resolution into the system of commercial justice. The refinement of procedural rules must be accompanied by institutional changes ensuring the interaction of the State court, international commercial arbitration, domestic arbitration and mediation as elements of the system for resolving commercial disputes. Separate consideration is given to the involvement of foreign specialists in the resolution of commercial disputes in Ukraine. Such practice is historically characteristic of international commercial arbitration and is increasingly being adopted within national judicial systems, where it takes various forms — from the participation of foreign judges in the composition of specialised courts to the engagement of foreign legal counsel and experts in the resolution of complex cross-border commercial disputes. The work substantiates the expediency of removing the existing constitutional barrier that precludes the involvement of foreign specialists in the administration of justice within the

composition of a State court in Ukraine, identifying two levels of regulation: current legislation and a possible future constitutional reform.

The practical significance of the results obtained lies in the possibility of using the theoretical propositions and proposals formulated in the dissertation in the legislative activity of the Verkhovna Rada of Ukraine, in the rule-making activity of the Cabinet of Ministers of Ukraine and the Ministry of Justice of Ukraine, and in the work of the bodies of judicial governance in preparing and implementing the reform of the system for resolving commercial disputes. The results of the study may also be used in scholarly work and in the educational process.

Keywords: law, justice, judicial procedure, State, legal system, court, arbitration, protection of rights, European integration, digitalisation, mediation, domestic arbitration, commercial justice.

ORCID iD: 0009-0003-6627-4776.

List of the applicant's publications on the dissertation topic

1. Shepel T. P. Construction of the system of judicial bodies for resolving commercial disputes in totalitarian states. *Topical Issues of Modern Science. Series "Law"*. 2024. No. 3(21). P. 847–856. DOI: [https://doi.org/10.52058/2786-6300-2024-3\(21\)-847-856](https://doi.org/10.52058/2786-6300-2024-3(21)-847-856).

2. Shepel T. P. Personnel procedures for forming the composition of commercial courts with the participation of business organisations in the countries of Europe and the world (comparative aspect). *Science and Technology Today. Series "Law"*. 2024. No. 3(31). P. 274–282. DOI: [https://doi.org/10.52058/2786-6025-2024-3\(31\)-274-282](https://doi.org/10.52058/2786-6025-2024-3(31)-274-282).

3. Shepel T. P. Part-time judges as an important element of commercial justice in common law countries. *Naukovi Perspektyvy. Series "Law"*. 2025. No. 3(57). P. 1168–1177. DOI: [https://doi.org/10.52058/2708-7530-2025-3\(57\)-1168-1177](https://doi.org/10.52058/2708-7530-2025-3(57)-1168-1177).

4. Shepel T. Prospects for the development of arbitration courts in Ukraine. *The Constitution of Ukraine, Value Dimension of the 25-Year Experience of State and Law Building : Abstracts of the International Scientific and Practical Conference*

(Kyiv, 23 June 2021) / Taras Shevchenko National University of Kyiv. Kyiv : FOP Kishka I. V., 2021. P. 552–555.

5. Shepel T. The work of arbitration courts as an instrument for resolving commercial disputes. Scientific Polylogue “Ukraine: State and Nation” Dedicated to the 31st Anniversary of the Restoration of Ukrainian Statehood : Collection of Scientific Works / V. M. Koretsky Institute of State and Law of the NAS of Ukraine, Foundation for Institutional Development of Ukrainian Science. Kyiv : Liudmyla Publishing House, 2022. P. 129–134.

6. Shepel T. Building an independent judicial branch of power after the Russo-Ukrainian war. International Legal Assessment of the Russian Military Aggression in Ukraine and Protection of Fundamental Human Rights : Materials of the International Scientific and Practical Conference (Kyiv, 16 July 2022) / Taras Shevchenko National University of Kyiv, Association of Ukrainian Lawyers. Kyiv : Liudmyla Publishing House, 2022. P. 337–341.

7. Shepel T. P. Methodological aspects of theoretical research of the legal nature and definition of commercial justice. Christmas Legal Studies : Materials of the Scientific and Practical Conference (Kyiv, 26 December 2025). Kyiv : Alerta, 2026. P. 118–123.

8. Wegen G., Shepel T. The activities of commercial judges in Germany. The history and prospects for restoring the activities of commercial judges in Ukraine using German experience : analytical report. Kyiv : NGO “DEJURE Foundation”, 2020. 23 p. Personal contribution of the applicant: comparative legal analysis of models for involving commercial judges in Ukraine, substantiation of the reform concept and the authorial section on prospects for introducing mixed benches in commercial courts; contribution of G. Wegen — description and analysis of the German model of commercial judges.

ЗМІСТ

ВСТУП	18
РОЗДІЛ 1 Історико-правові та методологічні засади дослідження комерційного судочинства	28
1.1 Гносеологічні аспекти дослідження комерційного права як основи формування комерційних відносин і комерційного судочинства	28
1.2 Методологічні основи дослідження комерційного права і судочинства	46
1.3 Комерційне право і судочинство в концепціях сучасного праворозуміння.....	64
<i>Висновки до Розділу 1</i>	82
РОЗДІЛ 2 Особливості комерційного судочинства: сутнісні ознаки та характеристики	84
2.1 Правова природа та поняття комерційного судочинства	84
2.2 Приватноправовий і публічно-правовий аспекти формування та розвитку інституцій комерційного судочинства	102
2.3 Інституціоналізація юрисдикційних механізмів вирішення комерційних спорів: державні й недержавні суди, змішані моделі	121
<i>Висновки до Розділу 2</i>	141
РОЗДІЛ 3 Порівняльний аналіз моделей побудови та діяльності комерційних судів	143
3.1 Комерційні суди в романо-германській правовій системі	143
3.2 Комерційні суди в англосаксонській правовій системі.....	167
3.3 Перспективи розвитку комерційного судочинства в Україні (вдосконалення нормативних засад регулювання).....	187
<i>Висновки до Розділу 3</i>	212
ВИСНОВКИ	214
СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ	221
ДОДАТОК. Список публікацій здобувача за темою дисертації	254

ВСТУП

Актуальність теми дослідження. Вибір теми дисертаційного дослідження зумовлений потребою теоретико-правового осмислення комерційного судочинства як категорії, що охоплює всю систему вирішення спорів у сфері комерційних відносин з урахуванням їх предмета і суб'єктного складу. Це дає змогу визначити співвідношення комерційного судочинства з господарським судочинством України та слугує основою для подальшого розвитку інституційних засобів правового захисту учасників комерційних відносин. У правовій системі України центральним інституційним ядром вирішення таких спорів є господарське судочинство. Водночас його зміст не вичерпує комерційного судочинства в тому значенні, у якому це поняття використовується в правовій доктрині та законодавстві держав з високим рівнем ринкової зрілості, зокрема держав — членів Європейського Союзу. Тому теоретико-правовий аналіз комерційного судочинства пов'язаний із з'ясуванням здатності національної правової системи перейти від радянської категорії «господарювання» до категорії «комерція» як правової основи реалізації прав та обов'язків у сфері здійснення підприємницької діяльності.

Оскільки комерційні спори вирізняються предметом, суб'єктним складом, економічною природою цих відносин і особливими вимогами до способу їх вирішення, їхнє врегулювання історично та функціонально не обмежується діяльністю державного суду. Поряд із судовим розглядом функціонують міжнародний комерційний арбітраж, третейський розгляд, медіація та інші суміжні правові механізми врегулювання спорів. Це зумовлює необхідність дослідження комерційного судочинства як теоретико-правової категорії, яка охоплює систему вирішення комерційних спорів у всій її різноманітності. Такий підхід дає змогу поєднати історичний досвід України, зарубіжні моделі спеціалізованого комерційного судочинства та сучасні потреби учасників комерційних відносин в ефективному, компетентному і такому, що викликає довіру, вирішенні спорів.

Євроінтеграційні процеси і поступове наближення українського права до права Європейського Союзу посилюють актуальність обраної теми, оскільки зумовлюють потребу узгодження вітчизняного термінологічного апарату з категоріями «комерційні відносини» і «комерційні спори», що мають усталене вживання у правових системах держав-членів Європейського Союзу. Одночасно в Україні триває рекодифікація цивільного законодавства, у межах якої переглядається співвідношення Цивільного кодексу України і Господарського кодексу України, в форматі скасування останнього. За таких умов питання про комерційне судочинство має не лише термінологічний, а й системний характер, оскільки пов'язане з майбутньою моделлю спеціалізованого вирішення комерційних спорів після оновлення матеріально-правової основи приватного права.

У цій роботі комерційне судочинство досліджується як теоретико-правова категорія, що охоплює сукупність державних і недержавних юрисдикційних механізмів та суміжних правових механізмів вирішення і врегулювання спорів у сфері комерційних відносин. Такий підхід виходить за межі галузевого розуміння господарського судочинства як процесуальної діяльності господарських судів України. Категорія комерційного судочинства формується на засадах інтегративного праворозуміння і включає нормативний, інституційний, історичний та функціональний виміри. Доктрина комерційного судочинства становить систему наукових поглядів на зазначену категорію, система комерційного судочинства уособлює її інституційне втілення у правовій дійсності, а процесуальна форма постає як один із конкретних проявів у юрисдикційних процедурах. Дослідження зосереджене на теоретико-правових засадах комерційного судочинства, його місці в правовій системі, історичній тягlostі та можливій трансформації. Це завдання передбачає опрацювання категоріального апарату, обґрунтування методології правового пізнання, аналіз інституційної природи явища, історико-правову реконструкцію та моделювання.

Окремі складові комерційного судочинства у вітчизняній юридичній науці досліджені достатньо ґрунтовно, проте цілісна теоретико-правова концепція цього інституту не сформована.

Загальнотеоретичні підходи до правового пізнання, методології юридичної науки, праворозуміння, теорії правової системи і судочинства як правового явища обґрунтовано у працях таких вчених як С. Бобровник, Л. Богачова, О. Богініч, С. Гусарєв, О. Зайчук, Н. Клещенко, О. Ковальчук, М. Козюбра, Р. Луцький, О. Петришин, П. Рабінович, Н. Оніщенко, Н. Пархоменко, О. Святоцький, О. Скрипнюк, С. Сунєгін, Т. Тарахонич, С. Шевчук, Ю. Шемшученко.

Питання історії становлення і теорії господарського процесуального права в Україні розглянуто у працях Д. Притики, В. Щербини, О. Вінник, О. Беляневич, О. Подцерковного, В. Мамутова, Л. Мелех і В. Кройтора. Питання судоустрою і статусу господарських судів досліджено у працях С. Прилуцького, Л. Москвич, В. Бринцева, О. Бринцева і О. Хотинської-Нор. Проблематика міжнародного комерційного арбітражу опрацьована у працях Ю. Притики, а також у вітчизняних посібниках і публікаціях фахівців у галузі альтернативного вирішення спорів.

У зарубіжній правовій науці теоретичний апарат, що його використано у цьому дослідженні, обґрунтовано у класичних працях Г. Дж. Бермана, Г. Кельзена, Л. Фуллера, Б. Гарта, Р. Дворкіна, Ю. Габермаса, Є. Ерліха, М. Вебера, Дж. Локка, Т. Гоббса і Ш. Л. Монтеск'є. Сучасні моделі комерційного судочинства і теоретичні засади їх організації розкриваються у дослідженнях Р. Гуда, Г. Борна, К. Лемерсьє, Г. Вагнера й А. Арнтца, Дж. Дамманна і Г. Гансманна, О. Брауна.

Зв'язок роботи з науковими програмами, планами, темами. Дисертація виконана в межах планових науково-дослідних тем Інституту держави і права імені В. М. Корецького НАН України: «Оптимізація правотворчої діяльності: теоретико-прикладні засади» (номер державної

реєстрації: РК0121U114449), «Реалізація права: сучасний теоретико-методологічний концепт» (номер державної реєстрації: 0124U004586).

Мета і завдання дослідження. Мета дослідження полягає у формуванні цілісної теоретико-правової концепції комерційного судочинства як самостійної категорії правової системи, що охоплює сукупність юрисдикційних механізмів вирішення і врегулювання спорів у сфері комерційних відносин, а також у виробленні науково обґрунтованих пропозицій щодо його розвитку в Україні з урахуванням історичних передумов, порівняльно-правового досвіду та євроінтеграційних зобов'язань держави.

Досягнення цієї мети передбачає розв'язання таких **завдань**:

- розкрити гносеологічні засади дослідження комерційного права як нормативно-теоретичної основи комерційного судочинства;
- визначити методологічні підходи до дослідження комерційного судочинства як правового явища;
- проаналізувати основні концепції праворозуміння з погляду їх застосовності до пізнання комерційного права і комерційного судочинства;
- з'ясувати правову природу комерційного судочинства, визначити його поняття та сутнісні ознаки, які дають змогу відмежувати його від суміжних правових явищ;
- розкрити співвідношення приватноправових і публічно-правових засад у формуванні та функціонуванні інституцій комерційного судочинства;
- охарактеризувати юрисдикційні механізми вирішення комерційних спорів в їх інституційному різноманітті, зокрема державні суди, недержавні юрисдикційні механізми та змішані моделі;
- здійснити порівняльно-правовий аналіз моделей організації комерційних судів у романо-германській та англосаксонській правових традиціях;
- обґрунтувати теоретико-правові засади розвитку комерційного судочинства в Україні та сформулювати пропозиції щодо вдосконалення

нормативного, у тому числі конституційного, регулювання у відповідній сфері.

Об'єктом дослідження є суспільні відносини, що складаються у сфері організації, функціонування та розвитку юрисдикційних механізмів вирішення комерційних спорів у їх системній взаємодії.

Предметом дослідження є теоретико-правові засади комерційного судочинства.

Методологія дослідження. Методологічну основу дисертації становить сукупність філософських, загальнонаукових та спеціально-юридичних методів, застосованих відповідно до об'єкта, предмета, мети і завдань дослідження. Діалектичний метод використано для з'ясування взаємодії приватноправових і публічно-правових засад комерційного судочинства, історичної змінюваності його інституційних форм та зв'язку між понятійними й організаційними змінами у сфері вирішення комерційних спорів (підрозділи 1.1, 1.2, 2.1, 2.2). Методи індукції і дедукції застосовувалися для узагальнення джерельного матеріалу та формулювання авторських висновків (підрозділи 1.1, 1.2, 1.3, 2.1, 2.2, 2.3, 3.1, 3.2, 3.3). Історико-правовий метод дав змогу простежити розвиток відповідних інституцій від купецьких юрисдикцій середньовічної Європи та магдебурзького права в українських містах через комерційні суди на українських землях, радянський державний арбітраж і сучасну модель господарських судів України (підрозділи 1.1, 2.1, 2.3, 3.1, 3.2). Порівняльно-правовий метод застосовано для аналізу зарубіжних моделей організації комерційного судочинства, встановлення їхніх спільних і відмінних ознак, а також для визначення теоретико-правової релевантності окремих інституційних рішень для розвитку української системи вирішення комерційних спорів (підрозділи 3.1, 3.2, 3.3). Системно-структурний метод використано для з'ясування місця комерційного судочинства у правовій системі, його співвідношення з іншими формами судочинства та формування цілісного уявлення про юрисдикційні механізми вирішення комерційних спорів (підрозділи 2.1, 2.3, 3.3). Формально-юридичний метод застосовано

при аналізі нормативних положень, які стосуються предмета дослідження (підрозділи 2.1, 2.3, 3.3). Метод правового моделювання використовувався для побудови теоретико-правової моделі комерційного судочинства (підрозділ 3.3).

Наукова новизна одержаних результатів полягає в тому, що дисертаційне дослідження належить до перших у вітчизняній теорії держави і права комплексних наукових праць, у яких визначено та охарактеризовано теоретико-правові засади комерційного судочинства, як інструменту захисту прав та інтересів учасників комерційних відносин. Наукову новизну та авторський внесок у дослідження проблеми склали такі положення, висновки та пропозиції:

Уперше:

- обґрунтовано теоретичну концепцію комерційного судочинства як самостійної правової категорії та перспективний напрям його інституційного розвитку;

- здійснено теоретико-правове розмежування понять «комерційне судочинство» і «господарське судочинство», доведено їх нетотожність за обсягом, концептуальною основою та інституційним змістом; господарське судочинство визначено як елемент, а не повний зміст комерційного судочинства;

- виявлено історичну тяглість української традиції комерційного судочинства від магдебурзького права в українських містах XIV–XVIII століть до її зламу після більшовицького захоплення влади і ліквідації попередніх судових установ; обґрунтовано вплив цього розриву на сучасний стан правового регулювання у сфері вирішення комерційних спорів;

- розглянуто організаційну форму змішаного складу комерційного суду як перспективного способу інституційної трансформації державного спеціалізованого суду, що поєднує професійну суддівську компетентність зі спеціальними знаннями представників підприємницького середовища.

Удосконалено:

- гносеологічний підхід до пізнання комерційного права та судочинства на основі поєднання позитивістського, природно-правового та соціологічного підходів, що дає змогу повніше осмислити динаміку комерційних відносин та їхній вплив на формування інституцій вирішення спорів;

- наукові уявлення про дуалістичну правову природу комерційного судочинства як взаємодію приватноправової диспозитивності і публічно-правової легітимації у сфері вирішення комерційних спорів;

- підходи до розуміння спеціалізації судової влади, за якими комерційне судочинство розглядається як спосіб інституційного пристосування правосуддя до особливостей сучасного підприємницького обороту, складності комерційних відносин та потреби у спеціальних знаннях, необхідних для належного вирішення відповідних спорів.

Набули подальшого розвитку:

- висновки щодо інституційної взаємодії державних судів, міжнародного комерційного арбітражу, третейського розгляду та медіації у системі правового захисту прав учасників комерційних відносин;

- порівняльно-правовий аналіз моделей організації комерційних судів у романо-германській та англосаксонській правових традиціях з урахуванням сучасних тенденцій їх зближення та застосування для вирішення міжнародних комерційних спорів, а також взаємодії з арбітражем;

- теоретичні засади застосування принципів добросовісності, розумності та справедливості при вирішенні комерційних спорів з урахуванням їхньої ролі у співвідношенні формальної правової визначеності та реальної логіки підприємницького обороту;

- пропозиції щодо вдосконалення конституційних засад регулювання комерційних відносин і здійснення правосуддя у відповідній сфері, зокрема щодо змісту статей 42, 124 та 127 Конституції України.

Практичне значення отриманих результатів зумовлюється тим, що сформульовані у дисертації висновки і пропозиції можуть бути використані:

у науково-дослідній роботі - для подальшого опрацювання теоретико-правових засад вирішення спорів у сфері комерційних відносин, дослідження альтернативних способів вирішення спорів, аналізу інституційних форм спеціалізації судової влади;

у законотворчій діяльності - для вдосконалення чинного законодавства України та нормативно-правової бази, в тому числі в контексті процесів євроінтеграції України;

у правозастосовній практиці - при формуванні підходів до тлумачення і застосування норм процесуального і матеріального права у сфері комерційних відносин, а також при визначенні інституційних умов підвищення довіри учасників комерційних відносин до суду, та передбачуваності вирішення комерційних спорів;

у навчальному процесі - для підготовки навчальних курсів за тематикою дисертаційного дослідження.

Декларація про використання інструментів штучного інтелекту. Автор використовував новітні інструменти генеративного штучного інтелекту (великих мовних моделей: Claude, Grok, ChatGPT) зокрема для збору, аналізу і систематизації джерел, побудови структури та редагування тексту, перевірки граматики та орфографії, оформлення тексту, покликань, формування списку використаних джерел, а також для допоміжної роботи з іноземними джерелами (пошуку, з'ясування змісту та перекладу з іноземних мов). Всі наукові ідеї, гіпотези, авторська методологія, концептуальний зміст, аналітичні судження, інтерпретація емпіричних даних, наукова новизна, змістовні висновки та рекомендації є власним інтелектуальним продуктом та результатом власних наукових пошуків і досліджень автора, ґрунтується на тривалому досвіді роботи в сфері вирішення комерційних спорів, розробки і адвокації змін до законодавства, сформованими як роками практики, так і наукових досліджень. Автор несе повну особисту відповідальність за достовірність, точність, оригінальність тексту дисертації та відсутність у ній плагіату чи фабрикації даних.

Особистий внесок здобувача. Дисертаційне дослідження було здійснено автором самостійно, усі положення та висновки, сформульовані в дисертації, обґрунтовані особистими авторськими розробками з використанням для аргументації положень праць інших вчених, на які є обов'язкове відповідне посилання. У публікаціях, виконаних у співавторстві, особистий внесок автора зазначено окремо.

Апробація результатів дослідження. Основні положення і висновки дисертаційного дослідження обговорено на засіданнях відділу теорії держави і права Інституту держави і права імені В. М. Корецького НАН України та оприлюднено на чотирьох науково-практичних заходах: Міжнародній науково-практичній конференції «Конституція України — ціннісний вимір 25-річного досвіду державотворення та правотворення» (м. Київ, 23 червня 2021 р.); науковому полілозі «Україна: держава і нація» (м. Київ, 2022 р.); Міжнародній науково-практичній конференції «Міжнародно-правова оцінка російської воєнної агресії в Україні та захист фундаментальних прав людини» (м. Київ, 16 липня 2022 р.); науково-практичній конференції «Різдвяні правничі студії» (м. Київ, 26 грудня 2025 р.). Окремі положення дисертації використано автором при розробленні концепції змін до господарського процесуального законодавства та при формуванні складу постійно діючого Третейського суду при Торгово-промисловій палаті України.

Публікації. За результатами дисертаційного дослідження автором опубліковано 8 наукових праць, з яких 3 статті — у наукових фахових виданнях України, включених до категорії «Б» Переліку наукових фахових видань України, 4 публікації засвідчують апробацію матеріалів дисертації, а саме тези доповідей та матеріали виступів на наукових конференціях, а також спільну аналітичну працю, що додатково відображає наукові результати дослідження.

Структура та обсяг дисертації. Логіка дослідження зумовила структуру роботи, яка складається з анотації, вступу, трьох розділів, що об'єднують дев'ять підрозділів, висновки до кожного розділу, загальні

висновки та список використаних джерел. Загальний обсяг дисертації становить 255 сторінки, з них основного тексту 203 сторінки. Список використаних джерел налічує 258 найменувань і викладений на 33 сторінках, додатки на 2 сторінках.

РОЗДІЛ 1

ІСТОРИКО-ПРАВОВІ ТА МЕТОДОЛОГІЧНІ ЗАСАДИ ДОСЛІДЖЕННЯ КОМЕРЦІЙНОГО СУДОЧИНСТВА

1.1 Гносеологічні аспекти дослідження комерційного права як основи формування комерційних відносин і комерційного судочинства

У теоретико-правовому та порівняльно-правовому розумінні комерційне право становить систему норм, що регулюють майнові та пов'язані з ними немайнові відносини, які виникають у процесі професійної комерційної діяльності, спрямованої на отримання прибутку. У цьому широкому контексті (на відміну від національних правових систем, де така сукупність норм може мати різний галузевий статус) його предмет утворює сфера комерційного обороту, де зазначені норми реалізуються через укладення та виконання договорів, рух капіталу, товарів і послуг, а також організацію підприємницьких відносин.

Комерційне право як предмет теоретико-правового дослідження має подвійну природу. Воно постає одночасно як система нормативних приписів, звичаїв і традицій та як сфера комерційного обороту, у якій ці приписи виникають, набувають конкретного змісту й застосовуються. Адекватне юридичне пізнання такого предмета потребує гносеологічного аналізу, у межах якого формування правового знання простежується в його теоретичному, історичному та практичному вимірах. Без такого аналізу втрачається зв'язок між понятійним апаратом, історичною традицією галузі та практикою комерційних відносин.

Гносеологія права досліджує процеси правового пізнання, з'ясовуючи зокрема такі їх способи формування як джерела походження, критерії істинності і історичні умови розвитку. У вітчизняній традиції правового пізнання обґрунтовано фундаментальну тезу про регулятивність права як похідну його пізнавальної сутності. Пізнання не є зовнішнім до права і

становить саму його суть, оскільки без пізнавальної інтенсивності правосвідомість гасне, а сила норми слабне [1, с. 32–34]. М. Козюбра у монографії «Практична філософія права» обґрунтовує комплексний підхід до філософії права, у якому онтологічна, гносеологічна і аксіологічна природа права досліджується у взаємозв'язку зі сферами науки, моралі, релігії і мистецтва. Такий підхід дає змогу розглядати правове знання як багатоскладове явище з нормативним, ціннісним і соціально-практичним змістом [2, с. 7–30]. О. Бандура показує, що пізнавальні процеси у праві одночасно належать до правового буття, виходять від людини як правової істоти, реалізуються у правовій діяльності і дають критерій оцінки правових цінностей [3, с. 25–28]. Для комерційного права ця багатоскладова природа пізнання має конкретне виявлення, яке вимагає окремого розгляду.

Комерційне право як об'єкт юридичного пізнання має особливу гносеологічну природу, оскільки складається з двох взаємно проникних шарів, а саме з нормативно-правового шару і шару практики комерційного обороту. На відміну від інших галузей права, у яких нормативне регулювання здебільшого передує практиці, у комерційному праві норма часто йде слідом за практикою. Умови договору, які стають типовими у торговельному обороті, отримують нормативне закріплення пізніше, ніж починають діяти у реальних відносинах між учасниками комерційного обороту. Цей зв'язок видно у нормотворчій практиці. Усталені правила торговельних звичаїв і тлумачення термінів Інкотермс (*Incoterms*) діють у міжнародному торговельному обороті як узагальнені правила поведінки і орієнтир для сторін комерційних угод, перш ніж посилання на них з'являється в окремих національних законодавствах або міжнародних договорах і конвенціях [4]. М. Кельман обґрунтовує, що юридична гносеологія будує власну динамічну модель правової дійсності, у якій пізнання осягає сутність права через зміну і розвиток, а не через фіксацію готових форм [5, с. 110–115]. У дослідженні методологічних проблем юридичної науки той самий автор показує, що предмет правового пізнання охоплює як норму у її статичному вигляді, так і

динаміку правового життя, у межах якої норма набуває чинності [6, с. 32–47]. Для комерційного права таке розширення предмета пізнання є необхідною умовою адекватного юридичного аналізу, оскільки саме у динаміці ділового обороту виявляється змістове наповнення норми.

Дуалістична природа гносеології комерційного права визначає склад джерел правового знання і характер їх взаємодії. Нормативно-правовий акт перебуває у зв'язку з практикою комерційного обороту, яка одночасно і породжує його, і слугує середовищем для його перевірки. Така природа визначає і склад суб'єктів правопізнання. У вирішенні комерційного спору взаємодіють теоретик зі своїм понятійним апаратом, суддя зі своїм процесуальним застосуванням норми до фактичних обставин і учасник комерційних відносин зі своїм професійним досвідом. Принципи добросовісності, розумності і справедливості забезпечують можливість оцінки правомірності поведінки сторін у конкретному спорі і виконують роль гносеологічних критеріїв перевірки правового висновку. Українська правова система пройшла розрив традиції комерційного правового пізнання у радянський період і досі перебуває у стані відновлення зв'язку норми з практикою, що додає гносеологічному аналізу прикладного значення.

Правове пізнання у комерційному спорі здійснюється через герменевтичну роботу його суб'єктів. А. Бернюков обґрунтовує, що правова реальність постає через інтерпретацію, у якій правова норма зіставляється з фактичними обставинами справи, з усталеними практиками і з ціннісними критеріями оцінки правомірної поведінки [7, с. 18–21]. Інтерпретація становить активну роботу зі співвіднесення норми, факту і критерію оцінки у конкретній правовій ситуації. У комерційному спорі ця робота особливо помітна, оскільки текст договору, типова його умова, звичай ділового обороту і норма закону мають бути зіставлені у системному прочитанні, а не у послідовному. Пізнання комерційного права не вичерпується встановленням відповідності норми і факту, і охоплює також способи їх інтерпретаційного поєднання у межах конкретного спору.

Шар практики комерційного обороту виробляє правове знання історично раніше за нормативне закріплення. Підприємницька спільнота, що веде торгівлю на свій ризик і за свої кошти, формує усталені правила поведінки шляхом повторюваного укладення і виконання договорів, систематичної перевірки контрагентів, і обміну досвідом у межах своєї спільноти. В. Дерінгер у дослідженні англійської купецької епістемології XVIII століття обґрунтовує, що в основу купецьких уявлень про комерцію покладено дві засади. Перша полягає у тому, що ці уявлення походять з безпосереднього досвіду торгівлі, а не виводяться з абстрактних зачинів. Друга визнає купецьку спільноту як середовище, у якому вони перевіряються на спільно вироблених максимах ведення справи [8, с. 177–180]. Т. Ленг у дослідженні раннього модерного комерційного дискурсу простежує закріплення купця як носія експертного фаху, що впливає з досвіду і потребує визнання з боку держави. Без урахування професійного судження підприємницької спільноти держава нездатна ефективно регулювати ділові відносини [9, с. 97–98]. Той самий автор показує, що купецький професіоналізм тримається на механізмі взаємної довіри у спільноті, який сам по собі виконує гносеологічну функцію [9, с. 97–116]. Купець оцінює надійність контрагента, якість товару і ризики операції не за абстрактними критеріями, а через перевірені практикою показники репутації, попередньої поведінки і обізнаності зі звичаями конкретної галузі. Така перевірка є джерелом первинної інформації про комерційну ситуацію, яка у разі виникнення спору потрапляє до юрисдикційної процедури його вирішення. Джерелом первинного правового знання у комерційному праві є професійне середовище, а нормативно-правовий шар надбудовується над цим знанням і не передує йому.

Інституційним продовженням зазначеної закономірності є купецьке право середньовічної Європи. У XII–XIII століттях у торговельних центрах Італії, Фландрії і Ганзи склався *Lex mercatoria*, як система звичаєвих норм, спільних для торговельної спільноти, і застосовуваних купецькими та

ярмарковими судами у спорах між купцями з різних країн [10, с. 169–190; 11, с. 1–18]. Г. Берман обґрунтовує, що *Lex mercatoria* сформувалося як автономне джерело регулювання комерційних відносин. Правові норми тут вироблялися з самої купецької практики і застосовувалися спеціалізованими судами, що формувалися з представників торговельної спільноти [12, с. 14]. Поєднання звичаєвих правил поведінки зі здатністю підприємницької спільноти створювати механізми їх застосування виявлялося у тих сегментах правової реальності, де державна юрисдикція була повільною, територіально обмеженою або недостатньо обізнаною зі специфікою торгівлі. Гносеологічна особливість цього історичного досвіду виявлялась у зосередженні нормотворчої і юрисдикційної функцій в одному середовищі, у якому виникало правове знання. Купецький або ярмарковий суд не запозичував норму ззовні, а застосовував ту саму усталену практику, з якої вона і виросла, і саме це поєднання забезпечувало взаємну перевірку норми і правозастосування.

Поряд з купецьким звичаєвим правом сформувалися універсалізовані правові засади, які підпорядкували ділову поведінку загальним критеріям оцінки. У римському праві поняття *bona fides* виникло як категорія, що поширювала на договірні відносини вимогу чесності, передбачуваності і відповідності взятих зобов'язань усталеним очікуванням сторін. У комерційному обороті ця категорія набула гносеологічного значення критерію, що дає змогу оцінювати поведінку учасника за буквальним змістом домовленості разом з її відповідністю усталеним практикам добропорядного ведення справи. Це формувало рамку для перенесення правового знання, виробленого у конкретній купецькій спільноті, у середовище, де сторони належали до різних правових традицій. Засади *ius gentium* як права, що застосовувалося до відносин з участю чужоземців, забезпечували відповідну юрисдикційну форму такого перенесення. У сучасній зарубіжній доктрині цей зв'язок універсалізованих засад з практикою торгівлі обґрунтовується через

категорію комерційного права як єдиного нормативно-практичного середовища, у якому формуються правила ділового обороту [13, с. 3].

Сучасним продовженням цієї лінії є усталені звичаї міжнародного торговельного обороту, що набули нормативного визнання. Правила Інкотермс уніфікують умови поставки, розподіл ризиків і обов'язки сторін у договорах купівлі-продажу, а їх застосування ґрунтується на самостійному виборі сторін без обов'язкового нормативного припису [4]. Стаття 7 Цивільного кодексу України прямо допускає регулювання цивільних відносин звичаєм, зокрема звичаєм ділового обороту, не закріпленим в нормативно-правових актах, за умови його усталеності і відсутності суперечності договору або актам цивільного законодавства [14]. Це положення є нормативним визнанням того, що частина правового знання про комерційні відносини виробляється і утримується у практиці учасників ділового обороту, а не у нормотворчій діяльності держави. Подібну функцію виконують типові регламенти міжнародних арбітражних інституцій, кодекси професійної поведінки і правила галузевих асоціацій, у межах яких підприємницька спільнота визначає свої усталені вимоги як підставу для оцінки взаємних дій. Закон України «Про міжнародний комерційний арбітраж» закріплює право сторін передавати на розгляд арбітражу спори з договірних і інших цивільно-правових відносин при здійсненні зовнішньоторговельних та інших видів міжнародних економічних зв'язків [15]. В Україні постійно діючою інституцією, що реалізує цей Закон, є Міжнародний комерційний арбітражний суд при Торгово-промисловій палаті України. Зв'язок комерційних норм з міжнародним комерційним арбітражем у зарубіжній літературі обґрунтовано через інкорпорацію торговельних звичаїв до комерційних кодексів і їх застосування арбітражами при вирішенні міжнародних комерційних спорів [16, с. 79–146]. До складу міжнародного арбітражного суду як правило входять арбітри, серед яких відомі правники, представники підприємницької спільноти і фахівці у конкретних галузях зовнішньоекономічної діяльності. Застосовне право, процесуальні правила і мова розгляду визначаються з

урахуванням специфіки спору. Інституційно у такій формі реалізується той самий принцип, на якому ґрунтувалися купецькі суди середньовіччя. Однак, і в наш час арбітражні інституції виконують важливу функцію вирішення комерційних спорів з оперттям на норми матеріального права і з урахуванням новітніх тенденцій у підприємстві.

Нормативно-правовий шар не протиставляється шару практики комерційного обороту і виконує щодо нього функцію формалізованого закріплення та впорядкування. Закон фіксує те знання про комерційні відносини, яке вже виробила і перевірила підприємницька спільнота, і додає до нього процедурно-владне забезпечення. Це не самостійна гносеологічна структура, а другий шар того самого предмета.

Українська правова традиція має власний історичний досвід становлення інституцій спеціалізованого вирішення комерційних спорів, що становить національний вимір тієї самої гносеологічної закономірності, простеженої вище на прикладі європейської купецької юрисдикції. На українських землях відповідні інституції розвивалися у зв'язку з міським самоврядуванням, магдебурзьким правом і подальшим становленням комерційних судів у ХІХ столітті [17, с. 5–8]. Особливе місце серед них посідає Одеський комерційний суд, створений у 1808 році. Досвід утворення комерційних судів не зводився до Одеси, оскільки подібні суди діяли також у Феодосії, Ізмаїлі і в інших містах [12, с. 10–11; 18]. У цих інституціях правове знання про комерційний оборот вироблялося і застосовувалося у тому самому середовищі, що його породжувало, з участю представників купецтва, які мали практичні знання місцевих торговельних звичаїв.

Переривання цієї традиції відбулося внаслідок більшовицького захоплення влади, ліквідації комерції як сфери приватної ініціативи і витіснення приватної власності з основ економічного життя. Постанова Народного секретаріату від 4 січня 1918 року «Про введення народного суду на Україні» передбачала ліквідацію попередніх судових установ, у тому числі комерційних судів, а Одеський комерційний суд фактично припинив

існування у 1920 році після захоплення Одеси більшовиками [18; 19]. У радянський період вирішення майнових спорів між суб'єктами господарювання було передано до системи державного арбітражу, який не належав до судової влади і функціонував як елемент адміністративного управління плановою економікою [12, с. 11–17]. У цій моделі спір між підприємствами розглядався як інструмент забезпечення виконання державних господарських завдань і функціонування планового господарського механізму. Гносеологічна основа такого вирішення спорів була істотно іншою: предметом пізнання ставали не комерційні відносини між професійними учасниками обороту, а узгодженість поведінки підприємств з адміністративним планом, а суб'єктом пізнання був не суд у класичному значенні, а посадова особа державного арбітражу, що діяла у логіці адміністративного управління.

Після проголошення незалежності України радянська система державного арбітражу була трансформована у систему спеціалізованих арбітражних судів для вирішення господарських спорів. Закон Української РСР «Про арбітражний суд» від 4 червня 1991 року утворив арбітражні суди, які функціонально перейняли вирішення спорів між суб'єктами господарювання та організаційно спиралися на кадрову, матеріально-технічну й інституційну основу колишнього державного арбітражу [20]. Подальша термінологічна зміна 2001 року, внаслідок якої арбітражні суди були перейменовані на господарські суди, закріпила українську модель спеціалізованого державного вирішення господарських спорів, проте не відновила історичної традиції комерційних судів за участю суддів від підприємницької спільноти [21]. Українська гносеологічна ситуація у сфері комерційного правового знання, отже, поєднує дві суперечливі лінії: перервану історичну традицію комерційних судів з внеском підприємницької спільноти у формування правового знання, і чинне господарське судочинство, яке інституційно сформувалося як трансформація радянського державного арбітражу, і зберегло окремі його організаційні і кадрові риси.

У праві України нормативне визнання первинності практики обороту проведено послідовно і у кількох напрямках. Стаття 6 Цивільного кодексу України закріплює свободу договору, надаючи сторонам право самостійно визначати зміст їх взаємних прав і обов'язків у межах, не заборонених законом [14]. Гносеологічно це положення є визнанням того, що сторони комерційного спору володіють знанням про економічний контекст відносин у повноті, недоступній законодавцеві, який орієнтується на типову, а не на конкретну ситуацію. У статті 7 цього Кодексу прямо допущено регулювання цивільних відносин звичаєм, зокрема звичаєм ділового обороту, за умови його усталеності і відсутності суперечності договору або актам цивільного законодавства [14]. У статтях 13 і 86 Господарського процесуального кодексу України закріплено засади змагальності і правила оцінки доказів у їх сукупності, що передбачає врахування фактичної поведінки сторін, їх ділового досвіду і ділових звичаїв при вирішенні спору [22]. Норма стає чинною не сама по собі, а через її здатність витримати застосування до конкретної комерційної ситуації, оціненої з урахуванням практики ділового обороту і поведінки його добропорядного учасника. Конституція України у статті 13 визнає рівність перед законом усіх суб'єктів права власності і господарювання та гарантує захист їх прав, а у статті 42 закріплює свободу підприємницької діяльності, не забороненої законом [23]. На рівні засад здійснення правосуддя положення статті 124 Основного Закону закріплюють його виключно за судами, а вибір процесуального порядку і юрисдикційного механізму залишають у межах закону [23]. Нормативний шар, отже, не охоплює правового знання повністю і конструктивно поєднується з тим знанням, яке сторони і суд вносять з реальної комерційної ситуації, яка перероджується у формат правового спору.

Категоріальна рамка комерційних відносин у вітчизняному законодавстві утворена двома нормативними системами на різній понятійній основі. Господарський кодекс України [24] до моменту втрати ним чинності 28 серпня 2025 року на підставі Закону України «Про особливості регулювання діяльності юридичних осіб окремих організаційно-правових

форм у перехідний період та об'єднань юридичних осіб» [25] оперував категорією «господарські відносини», яка охоплювала підприємницькі і непідприємницькі стосунки у сфері виробництва і обігу, об'єднані за функціональною ознакою організації економічної діяльності. У Цивільному кодексі України предметом є цивільні відносини, у яких підприємницька діяльність становить особливу форму цивільного обороту. Її правовий режим визначається загальними засадами цивільного законодавства, серед яких неприпустимість свавільного втручання у сферу особистого життя, свобода договору і свобода підприємницької діяльності [14]. Гносеологічно ці два кодекси реконструювали той самий предмет на основі різних понятійних рамок. Господарсько-правова рамка зосереджувала увагу на функціональній організації економічної діяльності і її публічно-правовому впорядкуванні, що відображено у фундаментальних дослідженнях В. Мамутова та його школи [26, с. 5–7, 87–88, 178–184]. Цивільно-правова рамка спрямована на договірні і майнові стосунки між учасниками обороту як рівними суб'єктами. Самостійне теоретико-правове опрацювання комерційного судочинства потребує вибору гносеологічної рамки, яка адекватно описує сам предмет, а саме комерційні відносини як вільний оборот між суб'єктами, що ведуть підприємницьку діяльність на свій ризик і за свої кошти.

Угода про асоціацію між Україною та Європейським Союзом закріпила зобов'язання щодо наближення законодавства, що супроводжувалося поширенням у вітчизняному правовому полі європейської термінології регулювання економічної діяльності. У тексті Угоди активно використовуються поняття, пов'язані з торгівлею, підприємницькою діяльністю, конкуренцією та захистом прав у комерційній сфері [27]. Така термінологія повертає українському праву предмет, який радянська категорія «господарювання» виключила з понятійного обігу. Йдеться про відносини між суб'єктами підприємницької діяльності, що ведуть її на свій ризик і за свої кошти у звичних формах ринкового обороту. Зміна термінології відображає зміну гносеологічної рамки. Замість пізнання адміністративно встановленого

порядку йдеться про пізнання обороту, у якому нормативно закріплено зовнішню межу і процедурні гарантії захисту, а зміст відносин визначається їх учасниками.

Правова доктрина становить самостійне джерело правового знання про комерційні відносини. У вітчизняній теорії права обґрунтовано кілька основних функцій правової доктрини. Вона інтерпретує і систематизує позитивне право, гносеологічно забезпечує його пізнання та методологічні засади, прескриптивно формує уявлення про право, яким воно має бути, і обґрунтовує необхідність закріплення нових норм та інститутів [28, с. 27–28]. Т. Тарахонич показує, що правова доктрина виконує функцію інтелектуально-теоретичної основи правотворчої, правозастосовної і правотлумачної діяльності, оскільки дає юридичній практиці перевірений понятійний апарат і обґрунтовані критерії оцінки [29, с. 239–245]. Для комерційного судочинства ця функція виявляється у конкретній прикладній роботі. Понятійний апарат, сформований правовою наукою, визначає, як суд кваліфікує спір, обирає норму права для застосування, і мотивує своє рішення. Між доктриною і правозастосуванням існує постійна взаємодія. Доктрина пропонує понятійні моделі і теоретичні узагальнення, у межах яких сприймаються судові рішення, а практика вирішення спорів слугує матеріалом для перевірки і уточнення доктринальних побудов.

Судова практика є тим простором, у якому правове знання про комерційний оборот зазнає найбільш конкретної перевірки. І. Котюк у дослідженні судової гносеології обґрунтовує, що судове пізнання має самостійну структуру, у якій встановлення фактичних обставин справи поєднується з кваліфікаційною та інтерпретаційною роботою з нормою [30, с. 28–35]. У комерційному спорі ця структура загострюється. Факт, який має встановити суд, нерідко полягає у поведінці сторін разом з її відповідністю ustalеним звичаям ділового обороту, очікуванням добропорядного учасника і галузевим стандартам, що знаходять опис у договорі лише імпліцитно. Норма, з якої виходить суд, рідко містить готову відповідь на питання конкретного

спору, і її зміст уточнюється через звернення до фактичної комерційної ситуації. І. Котюк зауважує, що судова гносеологія вибудовується як модель, у якій істина у юридичній справі досягається через діалогічне поєднання фактично встановленого і нормативно припустимого, а не з абстрактного зіставлення норми і факту [30, с. 65–98]. У судовому пізнанні І. Котюк розрізняє два рівні знання, оскільки факт, встановлений на основі сукупності доказів, не завжди може бути визнаний достовірним і часто залишається ймовірним [30, с. 124–148]. У комерційному спорі ця відмінність набуває особливого значення. Більшість юридично значущих обставин, зокрема умови договору, обсяг виконання, заподіяна шкода, причини несвоєчасного платежу, встановлюються через письмові (в тому числі електронні) докази, експертні висновки і показання свідків, кожен з яких має різний рівень доказової сили. Суддя зобов'язаний оцінити цю сукупність на предмет логічної зв'язності і достатності для висновку, керуючись правилом про оцінку доказів у їх сукупності. Процес вирішення комерційного спору є середовищем формування правового знання, а не його зовнішнього застосування.

В українській правовій системі ця гносеологічна функція судової практики набуває інституційного оформлення у діяльності Верховного Суду. Стаття 236 Господарського процесуального кодексу України закріплює обов'язок суду при ухваленні рішення враховувати висновки щодо застосування норм права, викладені у постановках Верховного Суду [22]. Касаційний господарський суд і Велика Палата формують усталені правові позиції, що узгоджують прочитання норми з реальними категоріями господарських спорів. Завдяки цьому правове знання про комерційні відносини формується нормативним актом і послідовно виробленими судовими позиціями, що перевіряють норму на придатність до реального застосування.

Кожен учасник процедури вирішення комерційного спору працює з предметом пізнання по-своєму. Теоретик права працює з комерційними відносинами на рівні узагальнень і понятійних конструкцій. Для судді це

предмет конкретного юрисдикційного завдання, заснованого на нормі. Підприємець знає їх зсередини, як особа, яка несе ризик позитивної чи негативної їх реалізації на практиці. Ці три різні підходи до предмета мають збігтися у конкретному спорі для того, щоб правовий висновок отримав гносеологічну повноту.

Теоретик права працює з комерційним правом у науковій діяльності, у якій первинним прийомом є понятійна реконструкція предмета. Н. Оніщенко обґрунтовує підхід до правової системи як цілісного явища, що поєднує нормативні приписи, правозастосовну практику, доктрину і правосвідомість суспільства, причому жодна з цих складових не пояснює правову систему окремо від інших [31, с. 7–47]. На такій теоретичній основі формується розуміння комерційних відносин як самостійного предмета, у якому взаємодіють приватноправові і публічно-правові елементи, договірні і інституційні форми, національне і міжнародне регулювання. П. Рабінович у дослідженнях філософії і теорії права показує, що понятійний апарат загальнотеоретичної юриспруденції є необхідним посередником між загальним правовим знанням і галузевим дослідженням [32, с. 6–14]. Колективна праця «Правова доктрина України» обґрунтовує загальнотеоретичну і історичну юриспруденцію як інтелектуальну основу галузевих побудов, без якої галузеве дослідження ризикує перетворитися на коментар до чинного законодавства [33, с. 127–128]. Гносеологічна функція теоретичного режиму полягає у виробленні понятійних форм, у яких комерційний спір може бути сприйнятий і кваліфікований як правове явище, а не як економічна або соціальна обставина.

Робота судді спрямована на ухвалення конкретного рішення у конкретному спорі. В. Бігун у дослідженні філософії правосуддя обґрунтовує, що судова діяльність є самостійним правовим явищем зі своєю онтологією, гносеологією і аксіологією. Істинність висновку у судовій справі не вичерпується правильним застосуванням норми і охоплює також процесуальні і ціннісні складові судового рішення [34, с. 57–98]. У комерційному спорі це

виявляється у тому, що суд встановлює фактичні обставини, обирає застосовну норму, оцінює доказову базу і мотивує висновок, спираючись водночас на нормативний припис і на критерії, які пов'язують норму з фактичною практикою ділового обороту. Засади змагальності, диспозитивності, оцінки доказів у їх сукупності і мотивованості рішення, закріплені у Господарському процесуальному кодексі України, забезпечують процесуальну форму такого пізнання [22]. У судовому режимі знання про конкретний спір здобувається з урахуванням його юридично значущих обставин і призначається для ухвалення рішення.

Засади диспозитивності і змагальності у комерційному процесі мають водночас процесуальне і гносеологічне значення. Диспозитивність надає сторонам контроль над предметом доказування, оскільки саме вони визначають, що увійде у предмет спору і які доводи будуть пред'явлені суду. Змагальність зобов'язує кожну сторону самостійно подати докази, аргументи і заперечення, а суд отримує знання про спір з матеріалів, поданих сторонами. Така структура процесу прямо пов'язана з тим, що сторони комерційного спору володіють знанням про економічний контекст відносин, недоступним суду без їхньої активної участі. Господарський процесуальний кодекс України закріплює відповідні засади у статтях 13 і 14 [22], зокрема право сторін самостійно визначати обсяг своїх процесуальних дій. Процесуальні принципи у такий спосіб стають інструментами розподілу гносеологічного навантаження між суб'єктами вирішення комерційного спору.

Учасник комерційних відносин пізнає предмет з позиції підприємця, що бере на себе ризик результату. Це знання має ту саму природу, яку В. Дерінгер описав у дослідженні купецької епістемології. Воно походить з досвіду, перевіряється у спільноті підприємців, утримується у вигляді усталених практик і максим ведення справи [8, с. 195–200]. Підприємець знає, як насправді укладається договір у його галузі, які типові умови вважаються справедливими, у яких випадках відхилення від типової умови є виправданим. У вирішенні комерційного спору це знання реалізується через такі категорії,

як звичай ділового обороту, типова поведінка добропорядного учасника і очікувана міра обачності, а не як самостійне джерело права. Третій режим робить можливим перехід від абстрактної норми до конкретної комерційної ситуації.

Привнесення фахового підприємницького знання у судовий процес відбувається у формалізованій правовій процедурі. Найусталенішою такою формою в Україні є висновок експерта, який Господарський процесуальний кодекс України визначає як засіб доказування у статті 98 і подальших, де врегульовано призначення експертизи, права і обов'язки експерта, оцінку висновку у сукупності з іншими доказами [22]. Завдяки цьому інструменту практичне знання учасника комерційних відносин, галузевого спеціаліста або фахівця з конкретної сфери професійної діяльності переноситься у судовий процес у формі, яка дає суду змогу оцінити його як доказ. Експертний висновок дає судді можливість сприйняти ту частину предмета спору, яка перебуває за межами загальноюридичних знань, і використати її для встановлення фактичних обставин і кваліфікації спору. Близьку, проте інституційно іншу функцію виконує консультативна участь представників підприємницької спільноти у спеціалізованому суді, що історично втілюється у формі змішаного складу комерційного суду. У такій формі переведення підприємницького знання у судову процедуру стає внутрішньою складовою самого процесу здійснення правосуддя, що відрізняє його від зовнішньої експертизи.

У низці моделей організації комерційного судочинства, аналізованих у наступних розділах цієї роботи, законодавство про судоустрій передбачає участь підприємницької спільноти у формуванні складу суду або безпосереднє входження її представників до складу суду. Залежно від національного нормативного регулювання, таких суддів називають по-різному: комерційні судді, консульські судді, почесні судді, засідателі, асесори, або інакше. Для цілей цього дослідження ми об'єднуємо їх загальним поняттям «комерційні судді» і надалі переважно вживаємо саме його. У низці судових систем їх

нормативно визначають як непрофесійних суддів, оскільки вони не належать до категорії кар'єрних суддів, для яких здійснення правосуддя є основною професійною діяльністю. Цінність їхньої участі у вирішенні комерційних спорів у складі державного суду полягає в тому, що вони є носіями спеціальних знань у сфері комерційного обороту, практичної компетентності та досвіду, без яких неможливе якісне вирішення складних комерційних спорів. Гносеологічно ця інституційна форма продовжує лінію купецьких юрисдикцій середньовіччя, у яких джерелом правового знання було те саме професійне середовище, що породжувало комерційні відносини. Від експерта комерційний суддя відрізняється тим, що бере участь у вирішенні справи як член складу суду, голосуючи за рішення, тоді як експерт надає свій висновок суду як засіб доказування у справі.

Існує дві форми залучення комерційних суддів до здійснення правосуддя у державних судах. У першій вирішення комерційного спору і ухвалення рішення здійснює безпосередньо комерційний суддя або колегіальний склад комерційних суддів, без участі професійних кар'єрних суддів державного суду. У другій склад колегії, яка розглядає справу, є змішаним, тобто формується з принаймні одного професійного судді і комерційних суддів, як правило сукупно у непарній кількості. Цю другу форму і називають змішаним складом суду. Змішаний склад комерційного суду є організаційною формою колегіального здійснення правосуддя, за якої професійні судді розглядають справи спільно з комерційними суддями, делегованими організаціями підприємницької спільноти відповідно до закону, з метою поєднання юридичної кваліфікації з практичними знаннями звичаїв ділового обороту, економічної логіки комерційних відносин і галузевих стандартів.

Тенденція цифровізації комерційного обороту дає підстави спостерігати гносеологічну дуалістичність у її сучасному виявленні. Нормативний вияв цього зрушення в українському законодавстві унормовано Законом України «Про електронну комерцію» [35], який закріпив правові форми укладення і виконання договорів засобами електронних інформаційних систем. Підписка

на цифровий контент, посередництво агрегаторів замовлень, використання програмних інтерфейсів, розміщення товарів на маркетплейсах і обслуговування користувачів платформ оформлюються типовими договорами. Ключові умови у таких договорах виробляються самими операторами ринку і набувають поширення завдяки повторюваному укладенню з тисячами і мільйонами користувачів. Нормативне регулювання у цій частині комерційного обороту здебільшого встановлює загальні засади захисту прав споживачів і захисту персональних даних, лишаяючи зміст і структуру договірних відносин на розсуд сторін. Спори, що виникають у такому середовищі, потребують від суду відтворення усталеної практики цифрового ринку як підстави для оцінки правомірності поведінки сторін. Гносеологічна структура цих спорів така сама, як у середньовічних купецьких юрисдикціях, проте предмет ділового обороту і способи його ведення радикально нові.

Угода про асоціацію діє в українському праві у напрямі, протилежному до радянського відходу від категорій комерції. Послідовне вживання у законодавстві та в науковій літературі категорій «комерційні відносини» і «комерційні спори» має повернути у вітчизняне правове пізнання предмет, який радянська категорія «господарювання» виключила з понятійного обігу. Українська теорія права у цьому процесі вирішує одночасно кілька завдань. Вона реконструює власну історичну традицію пізнання комерційних відносин, рецепіює відповідні теоретичні і інституційні рішення європейських правопорядків і формує понятійні конструкції, придатні для опису сучасних форм комерційного обороту в Україні. Гносеологічна ситуація в Україні поєднує дві дії, а саме відновлення перерваної традиції і створення нової теоретико-правової рамки. У межах такої рамки комерційне судочинство може бути структуровано як самостійна категорія правової системи, що буде обґрунтовано в подальших частинах цієї роботи.

Здійснений гносеологічний аналіз показує, що комерційне право функціонує одночасно як формалізована нормативна система, і як усталене

нормативне середовище ділового обороту. Формальна визначеність забезпечує передбачуваність виконання умов договору, стабільність обороту і довіру до судового захисту. Практика та звичаї комерційного обороту, економічна логіка господарських операцій, і професійний досвід учасників комерційних відносин наповнюють нормативну форму конкретним змістом, без якого вона залишається відірваною від регульованих нею відносин. Ці два шари не послідовні, а взаємно проникні. Норма формується з практики, повертається до неї для перевірки дієвості, і знов набуває відтворювання у наступному циклі застосування. Принципи добросовісності, розумності і справедливості функціонують як юридична форма критеріїв такої перевірки, поєднуючи теоретичний, судовий і підприємницький режими пізнання у процесі вирішення комерційного спору.

Виявлена гносеологічна природа комерційного права визначає декілька параметрів подальшого дослідження. Вибір методів дослідження виходить з потреби охопити обидва шари правового знання у їх взаємному зв'язку, а не з апіорної переваги нормативного або соціологічного підходу. Концепція праворозуміння, придатна для теоретико-правового опрацювання комерційного судочинства, має містити інтегративний компонент, що поєднує нормативний, ціннісний і соціально-практичний зміст правового явища. Сутнісні ознаки комерційного судочинства, його правова природа і інституційні форми постають прямими наслідками гносеологічної дуалістичності. Спеціалізована юрисдикція компетентного суду, врахування ділової практики у судовому рішенні і поєднання державних та недержавних механізмів вирішення спорів отримують у такій концептуальній основі послідовне теоретико-правове обґрунтування.

1.2 Методологічні основи дослідження комерційного права і судочинства

Дослідження комерційного судочинства як теоретико-правової категорії потребує виваженого методологічного інструментарію. Завдання полягає у тому, щоб обрати пізнавальні засоби, здатні розкрити правову природу комерційного судочинства у її повноті, і узгодити ці засоби між собою. Якість цієї роботи прямо впливає на достовірність висновків про правову природу комерційного судочинства, систему юрисдикційних механізмів вирішення комерційних спорів, і про напрями розвитку цієї системи в Україні. Методологічне опрацювання предмета охоплює аналіз пізнавальних можливостей кожного методу, обґрунтування вибору тих, які здатні розкрити істотні сторони предмета, і визначення порядку узгодженого застосування обраних інструментів у дослідженні.

У теорії держави і права методологія розглядається як упорядкована система пізнавальних засобів, через які наукове знання отримує доступну для перевірки форму [36, с. 22–43; 37, с. 5–18]. Класичною для вітчизняної традиції є трирівнева побудова, що охоплює філософський, загальнонауковий і спеціально-науковий рівні, кожен з яких виконує власну пізнавальну функцію [32, с. 11]. Теоретико-правове осмислення комерційного судочинства потребує доповнення цієї побудови ще одним рівнем. Воно має охопити одночасно нормативну форму вирішення спору і практику комерційного обороту, інституційну організацію відповідних юрисдикційних механізмів і доктринальну традицію їх осмислення, а також судову практику, у якій ці складники перетинаються. Судова статистика, дані інституційних звітів і оцінки підприємницького середовища доповнюють картину тим, що залишається поза нормативним регулюванням та доктринальним узагальненням. До трьох класичних рівнів, отже, додається емпіричний рівень.

Така методологічна побудова виправдана природою самого явища. Філософський аналіз потрібен там, де формальна правомірність судового рішення у комерційному спорі залишається відкритою для питання про його

змістову обґрунтованість. Загальнонаукові методи дають змогу розглядати комерційне судочинство як цілісну систему, у якій норма, інституція і ділова практика діють у взаємозв'язку. Спеціально-юридичний аналіз працює з нормою закону і компетенцією суду чи арбітражного органу, з процесуальною формою і способом юридичної кваліфікації спору. Емпіричні дані дають змогу перевіряти теоретичні висновки і одночасно потребують врахування власних обмежень. У дослідженнях методології юридичної науки М. Кельман звертає увагу, що науковий метод діє у зв'язку з предметом, до якого він застосовується, і саме предмет визначає міру його корисності [6, с. 45–68]. Чотири рівні методології комерційного судочинства об'єднуються спільною предметною спрямованістю і працюють у взаємодоповненні.

Дуальна гносеологічна природа комерційного права зумовлює особливості методології дослідження комерційного судочинства. Знання про нього формується одночасно в нормативному масиві, судовій практиці, доктринальному аналізі, звичаях ділового обороту та практичному досвіді учасників комерційних відносин. Тому методологія дослідження ґрунтується на узгодженні різних типів джерел знання з рівною увагою як до правової норми, так і до реальної практики комерційного обороту, у якій виникають і розвиваються відповідні правовідносини.

Кожен основний методологічний підхід виконує специфічні пізнавальні завдання. Формально-юридичний метод забезпечує аналіз структури правової норми, ієрархії джерел права та техніки юридичної кваліфікації. Економічний і соціологічний методи розкривають функціональний зміст правових інститутів, механізми обміну досвідом між учасниками обороту, рівень довіри в комерційних відносинах та фактичні наслідки правозастосування для підприємницького середовища. Історико-правовий метод висвітлює спадкоємність форм вирішення комерційних спорів і пояснює умови формування сучасного інституційного середовища. У дослідженні комерційного судочинства ці підходи взаємодіють, оскільки предмет має багатопланову будову, де норма, інституція, ділова практика та ціннісні

орієнтири діють одночасно. Методологічна основа дисертації поєднує сильні сторони названих підходів у єдину концептуальну рамку, у якій результати кожного методу набувають теоретичного значення лише у взаємозв'язку з іншими.

Філософський рівень дослідження комерційного судочинства ґрунтується на діалектичному підході, який спрямований на виявлення внутрішніх суперечностей цього явища. Кожна форма вирішення комерційних спорів поєднує елементи, що логічно протистоять один одному, але існують лише у взаємодії. Договір як акт приватної автономії сторін набуває ознак легітимності лише завдяки публічному визнанню і застосуванню його положень, зокрема судом або іншою визнаною юрисдикційною інституцією. Свобода учасників комерційних відносин у виборі способу вирішення спору реалізується в межах, установлених законом. Передбачуваність процесуальної форми постійно співвідноситься зі змінністю практики комерційного обороту, з якої виникають спори. П. Рабінович обґрунтовує діалектичний підхід як розгляд правових явищ у єдності та взаємному запереченні їхніх протилежностей [32, с. 235]. Такий підхід дозволяє одночасно виявляти в кожній формі вирішення комерційних спорів обидві протилежні сторони, та розкривати їхню правову природу в повному обсязі.

Оцінка правових рішень у комерційних спорах за критеріями справедливості, доцільності та правової визначеності здійснюється в межах аксіологічного підходу, який становить другий елемент філософського рівня дослідження. Формальна відповідність судового рішення нормі права є необхідною, але не завжди достатньою умовою його правомірності. У випадках, коли норма допускає неоднозначне застосування або її буквальне дотримання призводить до явно несправедливого результату, виникає потреба в оцінці змістової обґрунтованості рішення. Г. Радбрух обґрунтовував справедливість, доцільність і правову визначеність як необхідні складники повноцінного правового регулювання [38, с. 38–39]. Аксіологічний підхід застосовується для оцінки процесуальних і матеріально-правових рішень, у

яких суд змушений визначати справедливу міру правових наслідків з урахуванням конкретних обставин спору. Ціннісну складову верховенства права детально обґрунтовано у працях Львівської лабораторії прав людини і громадянина за участю П. Рабіновича та співавторів [39, с. 124–158].

Застосування аксіологічного підходу спирається на нормативно закріплені ціннісні орієнтири українського права. Стаття 8 Конституції України закріплює принцип верховенства права і дає підстави оцінювати будь-яке судове рішення з точки зору його сумісності з цим принципом [23]. Стаття 3 Цивільного кодексу України визначає добросовісність, розумність і справедливість як загальні засади цивільного законодавства, що поширюються й на комерційні відносини [14]. Таким чином, аксіологічний підхід ґрунтується на чинних нормах позитивного права в поєднанні з їхнім доктринальним розкриттям в українській правовій науці. Кожен із цих ціннісних критеріїв має визначену в законодавстві сферу застосування, що дозволяє використовувати їх як юридично коректні інструменти оцінки.

Аксіологічний підхід найбільш виразно виявляється в тих випадках, коли суд застосовує норми, що прямо передбачають оцінку поведінки сторін за критеріями справедливості та розумності. Зокрема, стаття 551 Цивільного кодексу України надає суду право зменшити явно непропорційну неустойку з урахуванням розміру фактичних збитків і поведінки сторін [14]. Стаття 652 того самого Кодексу допускає зміну або розірвання договору у разі істотної зміни обставин, які сторони не могли передбачити під час його укладення [14]. У таких ситуаціях судові рішення формується не лише на підставі буквального тексту норми чи договору, а й з урахуванням ціннісних критеріїв. Філософський рівень методології дає змогу перевести ці критерії з абстрактних формул у конкретні параметри оцінки, придатні для процесуальної аргументації та перевірки в апеляційному порядку.

Філософський рівень методології зосереджується на питаннях, що виникають у процесі застосування норм права. До таких питань належать критерії оцінки добросовісності поведінки сторін у договірних відносинах,

межі судового втручання у договірну свободу, обґрунтування рівноваги між приватноправовою автономією і публічно-правовою легітимацією, а також виправдання процесуальних обмежень з метою справедливого вирішення спору. М. Козюбра у монографії «Практична філософія права» обґрунтовує філософію права як інструмент юридичного аналізу, що поєднує ціннісне осмислення з потребами правозастосування і правотворчості [2, с. 12–58]. Філософський рівень дослідження виконує практичну функцію, коли його висновки безпосередньо впливають на мотивацію судових рішень або на вимоги до законодавчого регулювання.

Системний підхід передбачає розгляд комерційного судочинства як сукупності взаємопов'язаних юрисдикційних механізмів, об'єднаних спільним предметом. До них належать державні суди, що здійснюють правосуддя у спорах у сфері комерційних відносин, міжнародний комерційний арбітраж, третейський розгляд, а також медіація як суміжний правовий механізм врегулювання спорів. Системний підхід вимагає виявлення зв'язків між цими механізмами, визначення меж їхньої взаємодії та з'ясування їхньої сукупної функції в системі правового захисту учасників комерційних відносин. М. Козюбра окреслює системний підхід у юридичній науці як інструмент аналізу складно структурованих правових явищ, у якому кожен елемент розкривається у взаємозв'язку з іншими і з цілим [2, с. 215–224]. Застосування цього підходу до комерційного судочинства запобігає підміні системного аналізу простим описом окремих механізмів і забезпечує теоретико-правову цілісність дослідження.

Історико-логічний і структурно-функціональний методи виконують споріднену роль, але стосуються різних сторін предмета. Історико-логічний метод дає змогу простежити становлення сучасних форм вирішення комерційних спорів від ярмаркових і консульських судів середньовічної Європи. Хронологічна послідовність розвитку цих форм водночас відображає внутрішню логіку їхніх перетворень. Структурно-функціональний метод, навпаки, спрямований на сучасний стан системи і виявляє, яку саме функцію

кожен її елемент виконує у вирішенні комерційних спорів і яким чином ця функція забезпечується процесуальною формою або іншою правовою процедурою.

Поєднання історико-логічного і структурно-функціонального методів дозволяє розглядати сучасну систему комерційного судочинства як результат історичного відбору тих форм, що зберегли функціональну придатність до сучасних умов.

Послідовність застосування загальнонаукових методів зумовлюється характером самого предмета. П. Рабінович зауважує, що добір і впорядкування методів наукового пізнання в юриспруденції визначаються характером досліджуваного предмета та поставленими дослідницькими завданнями [40, с. 22–26]. Системний підхід утворює загальну методологічну основу, у межах якої діють інші методи. Історико-логічний і структурно-функціональний методи працюють у цих межах, взаємно доповнюючи один одного при розкритті генезису і сучасного функціонування системи. Така послідовність забезпечує внутрішню узгодженість загальнонаукового рівня методології та створює передумови для переходу до спеціально-юридичного аналізу, в якому теоретичні положення набувають конкретного нормативно-інституційного змісту.

Метод сходження від абстрактного до конкретного організовує дослідження як послідовне розгортання загальної категорії у конкретні інституційні рішення. Початковим рівнем є абстрактне поняття комерційного судочинства як системи юрисдикційних механізмів вирішення комерційних спорів. Наступним рівнем є опис сутнісних ознак цієї системи, що охоплюють предмет розгляду, коло учасників, особливості вирішення спору і виконання рішень. На конкретному рівні розглядаються окремі інституційні моделі комерційних судів у зарубіжних правопорядках. На найбільш конкретному рівні аналізується пристосованість окремих інституційних рішень до умов українського правопорядку, зокрема щодо запровадження змішаних складів суду у господарських судах України.

Перехід від абстрактного до конкретного простежується на прикладі питання про участь комерційних суддів у складі суду, що розглядає комерційні спори. У загальному вигляді ця ідея виявляється у визнанні потреби у спеціальних знаннях у сфері комерційного обороту при вирішенні такого спору. На наступному рівні вона набуває форми конкретної інституційної моделі, зокрема комерційних суддів, які беруть участь у вирішенні комерційних спорів у складі державного суду в зарубіжних правопорядках. На рівні чинного українського законодавства питання конкретизується до того, у якому з можливих варіантів участь комерційних суддів у складі господарського суду України може бути запроваджена без порушення конституційних засад правосуддя. Послідовне сходження від абстрактного до конкретного зберігає зв'язок між загальною теоретико-правовою категорією і конкретними пропозиціями щодо вдосконалення національного законодавства.

Загальнонаукові методи створюють основу для застосування спеціально-юридичних методів. Системний, історико-логічний, структурно-функціональний методи і метод сходження від абстрактного до конкретного забезпечують розгляд предмета як цілісного правового явища, окреслюють його структуру, виявляють генезис і функціональні зв'язки між елементами. Подальший аналіз пов'язаний з нормативним регулюванням, процесуальним порядком, інституційною організацією і доктринальним оформленням комерційного судочинства, для чого застосовуються методи спеціально-юридичного рівня.

Матеріально-правова і процесуально-правова сторони комерційного спору утворюють єдине ціле, тому їхній окремий аналіз може призвести до втрати розуміння специфіки цього явища. Правова природа комерційного спору виявляється саме в його одночасній належності до сфери комерційних відносин, і до сфери юрисдикційного розгляду. Це зумовлює характер спеціально-юридичного рівня методології. Матеріальна сторона охоплює природу комерційних відносин, з яких виникає спір, чи то договірних,

корпоративних, інвестиційних чи то фінансових, у тому числі з іноземним елементом. До неї належать також ціннісні критерії оцінки поведінки сторін, насамперед добросовісність, розумність і справедливість. Процесуальна сторона включає питання юрисдикції, складу учасників розгляду, способів доказування, мотивації рішення та порядку його перегляду. У дослідженні кожна з цих сторін набуває повноти лише у взаємозв'язку з іншою, тому спеціально-юридичний рівень методології ґрунтується на їхньому одночасному аналізі.

Доказова база комерційних спорів має суттєві особливості, які впливають на методику їхнього дослідження. У межах одного спору суд або арбітражний орган працює з договірною документацією, корпоративними рішеннями, обліковими та банківськими записами, актами виконаних робіт та іншими джерелами комерційного характеру. Окрему категорію становлять експертні висновки фінансового, технічного та галузевого спрямування, без яких неможливо оцінити складні обставини справи. Теоретико-правовий аналіз має враховувати, яким чином процесуальний порядок забезпечує залучення такої доказової бази. Важливим є також питання розподілу тягаря доказування з урахуванням специфіки комерційного обороту, де в сучасних умовах значна частина юридично значущих фактів може фіксуватися в електронній формі, або через інші усталені ділові практики фіксації динаміки виконання зобов'язань чи вчинення дій.

Нормативну основу вирішення спорів у сфері комерційних відносин в Україні становлять Конституція України [23], Господарський процесуальний кодекс України [22] і Цивільний кодекс України [14]. До неї входять Закон України «Про судоустрій і статус суддів» [41], Закон України «Про міжнародний комерційний арбітраж» [15] та інші акти спеціального законодавства. Господарський кодекс України, який тривалий час визначав правовий режим господарських відносин, втратив чинність 28 серпня 2025 року [24], що зумовило перехід відповідного регулювання до Цивільного кодексу України та інших нормативних актів. Формально-юридичний метод

працює саме з цим масивом джерел. У його межах з'ясовуються юрисдикція господарських судів, межі арбітрабельності спорів у сфері комерційних відносин, способи мотивації судового рішення, порядок його перегляду і виконання. Поряд із вітчизняним законодавством формально-юридичний метод охоплює Угоду про асоціацію між Україною та Європейським Союзом [27], положення якої впливають на термінологічний апарат і регуляторне середовище комерційних відносин, та інші міжнародні угоди та акти ратифіковані для застосування в Україні.

Окрему методологічну проблему створює одночасне перебування досліджуваного явища у двох понятійних площинах. Чинне українське законодавство послідовно оперує категоріями «господарські суди», «господарський процес», «господарські спори», що є наслідком виведення з обігу терміна «комерція» в радянському праві, і введення на його заміну терміну «господарювання», який ніс відмінне змістовне навантаження. Натомість теоретико-правовий аналіз комерційного судочинства спирається на поняття «комерційні відносини», «комерційний спір», «комерційне судочинство», що відповідають міжнародній і європейській доктрині та практиці. Подолання цього термінологічного розриву потребує змістового співвіднесення цих понять зі збереженням наступності із усталеним вживанням у вітчизняному праві, що виходить за межі простої лексичної заміни. Господарське судочинство тут розкривається як національний інституційний відповідник комерційного судочинства, який залишається відкритим до подальшого концептуального оновлення.

Розмежування «господарського» і «комерційного» спирається на низку критеріїв, що мають методологічне значення для теоретико-правового аналізу. За суб'єктним критерієм категорія «господарська діяльність» традиційно орієнтована на суб'єктів господарювання у значенні Господарського кодексу України [24]. Натомість категорія «комерційні відносини» або «комерція» охоплює коло учасників, окреслене їхньою професійною підприємницькою діяльністю та участю в комерційному обороті. За предметним критерієм перша

категорія зосереджена на виробничій та організаційно-господарській сфері, тоді як друга більш загально охоплює договірні, корпоративні та фінансові відносини, обіг прав, послуг і капіталу. За методом регулювання господарське право історично поєднало приватноправові і публічно-правові засоби з акцентом на державний вплив, тоді як комерційне регулювання ґрунтується на приватноправових засадах з елементами публічно-правової легітимації при здійсненні судового захисту. Усвідомлення цих критеріїв дозволяє уникнути помилкового ототожнення двох категорій у теоретико-правовому аналізі комерційного судочинства, зберігаючи при цьому наступність з усталеною українською термінологією.

Зіставлення інституційних моделей різних правопорядків здійснюється в межах порівняльно-правового методу. Л. Луць окреслює функціональний характер порівняльного правознавства, спрямованого на пошук подібних за призначенням рішень у різних правопорядках [42, с. 142–158; 43, с. 28–47]. Методологічні засади порівняльно-правового аналізу обґрунтовано у працях українських теоретиків права, зокрема в колективних дослідженнях за редакцією О. Зайчука і Н. Оніщенко [44, с. 38–67] та Ю. Шемшученка [45, с. 24–58], а також у докторському дослідженні О. Кресіна, де побудовано концепцію розрізнення рівня опису іноземного права, рівня функціонального зіставлення і рівня концептуального осмислення [46, с. 35–112]. Застосування цих засад до предмета аналізу передбачає одночасне врахування формальної будови іноземної моделі, її функціонального призначення у відповідному правопорядку та широкого культурно-правового контексту, у якому модель сформувалася.

Конкретним прикладом трирівневого зіставлення моделей є аналіз змішаного складу комерційного суду у Франції і Німеччині. На рівні формальної будови французькі комерційні трибунали складаються виключно з комерційних суддів, обраних з підприємницької спільноти. Німецькі палати у комерційних справах при земельних судах поєднують професійного суддю з комерційними суддями, делегованими торгово-промисловими палатами. На

рівні функціонального призначення обидві моделі покликані вносити у судовий розгляд практичні знання комерційного обороту та галузеву компетентність, недоступні у складах судів, сформованих із суто професійних суддів. На рівні культурно-правового контексту відмінність зумовлена історичним шляхом формування. У Франції цей інститут виріс з виборних купецьких юрисдикцій XVI століття, що зберегли принцип самоврядування підприємницької спільноти. У Німеччині він постав унаслідок інтеграції представників комерційного середовища у державну судову систему XIX століття. Таке трирівневе зіставлення дозволяє оцінити можливість запозичення окремих елементів моделей та їхньої адаптації до умов українського правопорядку.

Історико-правовий метод на спеціально-юридичному рівні зосереджується на нормативно-інституційному розвитку відповідних форм вирішення спорів. Зміст методу полягає у послідовній реконструкції законодавчих джерел, інституційних рішень і їхніх юридичних наслідків у попередні історичні періоди з виходом на чинний правопорядок. Застосування цього методу до української правової системи дає змогу простежити наступність нормативних рішень у трьох послідовних періодах, обґрунтованих у попередньому підрозділі. Перший охоплює магдебурзьке право і комерційні суди періоду до радянської окупації. Другий пов'язаний з ліквідацією приватноправового регулювання комерційних відносин у радянський період. Третій починається з 1991 року і триває донині, охоплюючи функціонування сучасних господарських судів і чинне процесуальне законодавство. Така реконструкція запобігає помилковому зведенню сучасних форм вирішення комерційних спорів до радянської спадщини та одночасно показує власну спадкоємність української традиції спеціалізованого вирішення комерційних спорів.

З'ясування змісту правових норм, що регулюють вирішення комерційних спорів, здійснюється засобами інтерпретаційного методу. У його межах застосовуються мовне, систематичне, історичне і телеологічне

тлумачення. Мовне тлумачення з'ясовує значення слів і термінів норми. Систематичне розкриває її місце у структурі акта та зв'язок з іншими положеннями. Історичне враховує обставини прийняття акта і мету законодавця. Телеологічне з'ясовує мету правового регулювання та його фактичні наслідки. У комерційному судочинстві саме телеологічний підхід має особливе значення для норм, які містять оцінні поняття, зокрема добросовісності, розумності, справедливості та явної непропорційності наслідків. Зміст цих понять конкретизується судом з урахуванням обставин спору, що вимагає окремої уваги до способу їх застосування у судовій практиці.

Метод правового моделювання забезпечує перехід від опису чинного стану до обґрунтування можливих напрямів розвитку. Х. Кметик-Подубінська розкриває правове моделювання як теоретико-методологічний інструмент, що дає змогу формувати, перевіряти і коригувати концептуальні конструкції правових явищ із виходом на пропозиції щодо їх правового закріплення [47, с. 211–215]. Застосування цього методу до комерційного судочинства поєднує два взаємопов'язані напрями. Теоретичний напрям полягає у побудові концептуальної конструкції правового явища, яка відтворює його сутнісні ознаки, виявляє внутрішні зв'язки між елементами і оцінює логічну несуперечливість запропонованих рішень. Прикладний напрям передбачає попередню перевірку моделі шляхом її попереднього впровадження у визначеному сегменті правової системи.

Правове моделювання методологічно обґрунтовує розрізнення дескриптивного і нормативно-проектного рівнів аналізу. Дескриптивний рівень фіксує чинний стан, чинне законодавство, чинні інституції і усталену правозастосовну практику, спираючись переважно на формально-юридичний, історико-правовий і порівняльно-правовий методи. Нормативно-проектний рівень працює з конструкціями, яких поки що немає у чинному правопорядку, але які обґрунтовуються як можливі і доцільні для його розвитку. Розрізнення

цих рівнів забезпечує академічну строгість аналізу і виключає змішування критики чинного законодавства з опрацюванням пропозицій щодо його зміни.

Прикладна сторона правового моделювання запобігає системному впровадженню недостатньо перевірених рішень. У ряді прикладів створенню певних спеціалізованих інституцій у сфері вирішення спорів, що зокрема походили з вузькоспеціалізованих комерційних відносин, зазвичай передувала тривала підготовча робота, концептуальне опрацювання моделі і її обмежене практичне випробування. Яскравим прикладом такого підходу є Канцлерський суд штату Делавер у Сполучених Штатах Америки (Court of Chancery of the State of Delaware). Упродовж двох століть розгляду корпоративних і складних комерційних спорів цей суд сформував усталену прецедентну практику, привабливу для національних і міжнародних учасників комерційних відносин. Цей шлях підтверджує, що ефективна модель комерційного судочинства зазвичай постає з тривалого поступового вироблення інституційної і доктринальної основи, рідко формуючись одним законодавчим актом.

Аналіз судової практики у спеціально-юридичному дослідженні охоплює також рішення Європейського суду з прав людини (European Court of Human Rights) у частині гарантій справедливого судового розгляду, закріплених статтею 6 Конвенції про захист прав людини і основоположних свобод [48]. Україна як сторона Конвенції зобов'язана виконувати рішення Суду, ухвалені у справах проти неї, та враховувати його правові позиції щодо тривалості судового розгляду, обґрунтованості судового рішення та ефективності засобів юридичного захисту. У комерційних спорах практика Європейського суду з прав людини формує мінімальні процесуальні стандарти, які мають дотримуватися при побудові національної моделі судової спеціалізації. Доступ до Суду у комерційних справах має певні обмеження, обумовлені характером Конвенції як інструмента захисту фундаментальних прав. Справи, у яких заявники вичерпали національні засоби юридичного захисту і заяви яких було прийнято до розгляду Європейським судом з прав

людини, формують значущі орієнтири для національних правопорядків при опрацюванні моделей комерційного судочинства.

Завершальною складовою спеціально-юридичного рівня є методика аналізу судової практики і доктрини. Судова практика виконує дві функції одночасно. Вона є джерелом правозастосовного знання про застосування норми у конкретних спірних відносинах і способом перевірити ефективність норми в умовах комерційного обороту. Основу такого аналізу становлять постанови Касаційного господарського суду у складі Верховного Суду та Великої Палати Верховного Суду, які формують усталене тлумачення норм застосовного права. Важливе значення також має практика Європейського суду з прав людини у частині гарантій справедливого судового розгляду. Аналіз судової практики доповнюється систематизацією доктринальних позицій, що склалися у комерційному праві, господарському процесі, а також у процедурних формах вирішення спорів, зокрема судовій, арбітражній, третейській і медіаційній [28, с. 27–28; 29, с. 239–245; 49, с. 11–15]. Типологізація моделей організації комерційного судочинства, представлена у роботах вітчизняних і зарубіжних авторів [50, с. 31–48; 51, с. 25–73], узагальнює спеціально-юридичний рівень і готує перехід до емпіричної верифікації теоретичних висновків.

Перевірка теоретичних висновків на даних правозастосовної та інституційної практики становить функцію емпіричного рівня методології. До його джерельної бази належать судова статистика і дані органів суддівського врядування, звіти міжнародних інституцій та опитування підприємницької спільноти. Сюди входять також показники довіри суб'єктів підприємницької діяльності до судової системи і практика застосування суміжних правових механізмів врегулювання спорів. Емпіричний рівень взаємодіє з юридичним аналізом і дає змогу перевірити, чи відповідає нормативне регулювання функціональним потребам комерційного обороту, та чи здатне воно забезпечити очікувані результати.

Судова статистика, що узагальнюється Державною судовою адміністрацією України, зокрема дає змогу оцінити кількість і структуру господарських справ, тривалість їх розгляду і кількість оскаржень. Ці та інші показники характеризують функціональну спроможність системи вирішення господарських спорів. Окреме методологічне значення має зіставлення цих даних із показниками довіри підприємницького середовища до судової системи, систематичним інструментом якого наприклад є опитування «Судовий індекс» Європейської Бізнес Асоціації. Сукупність цих джерел дає змогу перевірити теоретичну тезу про потребу спеціалізованого, компетентного й авторитетного механізму вирішення спорів, спираючись на фактичне сприйняття системи учасниками комерційних відносин.

Звіти міжнародних інституцій, зокрема Європейської комісії з ефективності правосуддя Ради Європи (European Commission for the Efficiency of Justice; CEPEJ), надають порівняльні дані про функціонування судових систем держав-членів Ради Європи. Ці дані використовуються для зіставлення українських показників із показниками держав романо-германської правової традиції [52]. Інституційні звіти міжнародних арбітражних інституцій, зокрема Міжнародного комерційного арбітражного суду при Торгово-промисловій палаті України, дають змогу оцінити практику застосування недержавних юрисдикційних механізмів вирішення комерційних спорів.

Користування названими джерелами потребує врахування їхніх методологічних обмежень. Категорійна сітка Державної судової адміністрації України фіксує господарські справи у нормативно визначеному значенні, що не охоплює широкої категорії комерційних спорів які вирішуються за допомогою інших, ніж господарські суди, юрисдикційних механізмів. Показники «Судового індексу» Європейської Бізнес Асоціації відображають сприйняття судової системи підприємницькою спільнотою у складі членів асоціації, у якій представлені переважно великі учасники комерційних відносин із залученням іноземного капіталу. Дані Європейської комісії з ефективності правосуддя ґрунтуються на усередненій методології, спільній

для держав-учасниць, що певною мірою нівелює специфіку кожної національної системи. Урахування цих обмежень є необхідною умовою коректного використання емпіричних даних.

Показники довіри підприємницького середовища до судової системи свідчать про відповідність нормативного регулювання і практичної діяльності судів функціональним потребам комерційного обороту. Низький рівень довіри, що фіксується «Судовим індексом» Європейської Бізнес Асоціації і даними інших опитувань, вказує на розбіжність між нормативною конструкцією, процесуальною ефективністю і фактичним сприйняттям системи її користувачами. Така розбіжність становить самостійний предмет теоретико-правового аналізу, що вимагає поєднання юридичної оцінки з урахуванням соціологічних даних. Водночас показники довіри потребують обережного тлумачення. На них впливають загальносуспільні настрої щодо державних інституцій, медійне середовище і конкретний попередній досвід респондентів у судових провадженнях, який інколи стосується інших юрисдикцій або періодів.

Окремої методологічної уваги потребує прогалина, що виникла після припинення Світовим банком проекту «Doing Business» у 2021 році. Упродовж тривалого періоду цей індекс використовувався у вітчизняній і міжнародній науковій літературі як засіб оцінки регуляторного середовища для підприємницької діяльності. Його показники охоплювали і вирішення комерційних спорів у судовому порядку, зокрема тривалість розгляду справ, витрати сторін і якість судового розгляду. Дані цього дослідження часто залучалися як емпірична опора у дослідженнях, присвячених ефективності системи правового захисту учасників комерційних відносин. Новий проєкт Світового банку «Business Ready» (B-READY), запущений у жовтні 2024 року, охоплює спочатку обмежене коло з 50 держав з поетапним розширенням до 180 держав до 2026 року, і тому поки не дає повноцінної емпіричної бази, порівнюваної з попереднім періодом. Україна на момент пілотного запуску цього моніторингового інструменту до кола охоплених ним держав не

входить. Ця обставина створює методологічне обмеження для часових порівнянь і вимагає обережності при використанні різнорідних джерел упродовж перехідного періоду.

Чотирирівнева методологічна побудова об'єднується спільною предметною спрямованістю і не зводиться до простої суми функцій окремих рівнів. Філософська оцінка ціннісної обґрунтованості правового висновку отримує підставу через системний зв'язок норми, інституції і ділової практики, який встановлюється загальнонауковими методами і конкретизується спеціально-юридичним аналізом нормативно-інституційної форми. Емпіричні дані замикають це коло, перевіряючи теоретичні висновки у фактичній правозастосовній і підприємницькій практиці. Завдяки такій внутрішній взаємодії між рівнями жодне положення дослідження не залишається без подвійної опори, що гарантує його перевірюваність і утримує аналіз від однобічності.

Інтегративний характер прийнятої методології полягає в узгодженому застосуванні різних підходів, об'єднаних спільним предметом дослідження. Узгодженість підходів спирається на єдність предметної спрямованості, на послідовність переходу від філософських засад до спеціально-юридичного аналізу і до емпіричної перевірки, а також на дотримання академічної строгості на кожному рівні. Такий спосіб організації пізнання дає змогу одночасно зберегти точність юридичного аналізу і відкрити дослідження для значущих позаюридичних чинників, що впливають на функціонування системи вирішення комерційних спорів. Окреслена методологічна основа готова до застосування у подальшому аналізі комерційного судочинства, що охоплює питання правової природи, інституційної організації і напрямів розвитку відповідної системи в Україні.

Перехід від методологічної основи дослідження до його змістового розгортання починається з питання про правові засади, у межах яких комерційне судочинство як категорія набуває визначеного теоретико-правового значення. Це питання пов'язане з вибором концепції

праворозуміння, у межах якої здійснюється аналіз комерційного судочинства як правового явища. Подальша робота розпочинається з осмислення комерційного права і судочинства у концепціях сучасного праворозуміння, що дає змогу визначити вихідну теоретико-правову основу дослідження.

1.3 Комерційне право і судочинство в концепціях сучасного праворозуміння

Категорія праворозуміння належить до вихідних понять теорії права. Вона визначає, які явища набувають статусу правових, а також джерела їх пізнання та критерії оцінки. М. Козюбра розглядає праворозуміння як форму пізнавальної діяльності, від якої залежить вибір методологічних засобів і кваліфікація правових явищ у всіх основних напрямках юридичної науки [53, с. 10–12]. Ю. Оборотов обґрунтовує праворозуміння як аксіоматичне начало правової теорії, що водночас визначає добір методів і структуру теоретико-правових узагальнень. У його дослідженнях зазначається, що сучасний стан юриспруденції характеризується співіснуванням кількох підходів до розуміння права, жоден з яких не претендує на вичерпне пояснення правових явищ [54, с. 49–55]. Саме на цьому рівні загальнотеоретичного аналізу постає питання про правову природу комерційного судочинства.

Предмет такого аналізу є неоднорідним. Кожен комерційний спір поєднує три взаємопов'язані основи: нормативну (система приписів і норм), ціннісну (інтереси, справедливість та очікування сторін) та соціально-практичну (реальна поведінка учасників обороту, звичаї ділового обороту та економічна логіка підприємницького середовища). Обмеження аналізу нормами Господарського процесуального кодексу України виводить за рамки добросовісні очікування сторін, звичаї ділового обороту, недержавні юрисдикційні інституції і довіру підприємницького середовища до інституції, що розглядає або врегульовує спір. Зосередження на ціннісному критерії без опертя на нормативну основу знижує передбачуваність правозастосування і підриває засади комерційного обороту. Абсолютизація ділової практики позбавляє право нормативної автономії і дає економічно сильнішій стороні фактичну перевагу. Складність предмета зумовлює потребу у послідовному звертанні до позитивістської, природно-правової і соціологічної концепцій

праворозуміння, та у їхньому теоретико-правовому синтезі в межах інтегративного підходу.

Позитивістська традиція виходить з розрізнення права і моралі, і з визнання права як системи нормативних приписів, виданих або санкціонованих державою. Її засадничі положення сформульовано у працях Дж. Остіна, який обґрунтував розуміння права як наказу суверена, забезпеченого санкцією, і відмежував юриспруденцію як науку про чинне право від загальної філософської рефлексії [55, с. 21–35]. У ХХ столітті Г. Кельзен у чистій теорії права розгорнув цю модель до системної побудови правопорядку як ієрархічно впорядкованої сукупності норм. Чинність кожної норми обґрунтовується нормою вищого рівня, а граничним обґрунтуванням системи слугує основна норма як логічна передумова чинності позитивного права [56, с. 154–198]. Подальше розгортання здійснив Б. Гарт у праці «Поняття права», де правова система описана через єдність первинних правил поведінки і вторинних правил, серед яких особливе місце належить правилу визнання як критерію, за яким учасники правової системи ідентифікують належні джерела права [57, с. 79–123].

У вітчизняних загальнотеоретичних правових дослідженнях позитивістський підхід усталений як один з основних і водночас обмежений у пояснювальній силі. М. Козюбра, аналізуючи поняття і типи праворозуміння, виділяє нормативістську концепцію як здатну дати чітку відповідь на питання про джерела права, але вказує на її неспроможність охопити ціннісний зміст норм і соціальну ефективність правового регулювання [53, с. 12–14]. Т. Дудаш у дослідженні праворозуміння крізь призму герменевтики показує, що позитивістська традиція оперує текстуально визначеними джерелами і потребує доповнення інтерпретаційними засобами для застосування норми до конкретної ситуації. Без такого доповнення вона зводиться до формального оперування приписами [58, с. 87–112].

Позитивістський підхід має конкретне втілення у структурі українського процесуального законодавства. Господарський процесуальний кодекс України

визначає предметну юрисдикцію господарських судів, склад учасників провадження, порядок доказування і способи перегляду судових рішень [22]. Закон України «Про судоустрій і статус суддів» закріплює інституційну побудову судової системи, у складі якої діють господарські суди [41]. Стаття 124 Конституції України поширює юрисдикцію судів на будь-який юридичний спір, а стаття 129-1 встановлює обов'язковість виконання судового рішення і обов'язок держави забезпечити таке виконання [23]. Зобов'язання суду враховувати при ухваленні рішення висновки щодо застосування норм права, викладені у постановах Касаційного господарського суду у складі Верховного Суду та Великої Палати Верховного Суду, закріплене статтею 236 Господарського процесуального кодексу України [22]. Доктринальне розгортання цих засад здійснене у колективній монографії за загальною редакцією Д. Притики, у якій господарські суди розглянуто як організаційну основу здійснення правосуддя у сфері господарювання [59, с. 47–112], а також у підручнику з господарського процесуального права за редакцією О. Подцерковного, де позитивно-правові засади господарського процесу систематизовано через категорії юрисдикції, процесуальної форми, способів доказування і судового рішення [60, с. 5–58].

Сила позитивістського підходу полягає у забезпеченні правової визначеності. Учасник комерційних відносин має змогу заздалегідь визначити суд, до якого слід звертатися, перелік належних доказів, процесуальні строки, момент набуття судовим рішенням обов'язкової сили і порядок його виконання. В інвестиційному середовищі, у транскордонних контрактах і у складних комерційних відносинах саме нормативна визначеність становить умову довіри до юрисдикції. Звичаї ділового обороту і доктринальні позиції допускаються до правозастосування у межах, прямо передбачених законом. Стаття 7 Цивільного кодексу України визнає звичаї, у тому числі звичаї ділового обороту, джерелом цивільних відносин за умови несуперечності їх договору або актам законодавства [14]. У межах цієї моделі джерелом правового знання для вирішення комерційного спору визнається передусім

нормативно-правовий акт, а ієрархія джерел вибудовується від Конституції України до спеціальних законів і підзаконних актів. Доктрина діє опосередковано, через тлумачення законодавства судом і через мотивацію судового рішення.

Водночас зосередження виключно на процесуальних нормах виводить за рамки аналізу те, що становить специфіку комерційного судочинства. Поза увагою залишається міжнародний комерційний арбітраж і третейський розгляд, які функціонують на підставі автономії сторін та інших джерел легітимності. Поза увагою залишається також медіація, що діє у логіці переговорного процесу, а не процесуальної форми. Звичаї ділового обороту, які не набули формального правового визнання, у категорично позитивістській моделі взагалі не отримують юридичної ваги, хоча реально регулюють поведінку учасників комерційних відносин у відповідних галузях. Спеціальні знання у сфері комерційного обороту, без яких неможливе компетентне вирішення складного комерційного спору, втрачають процесуальну вагу або зводяться до інституту судової експертизи. Формально бездоганна процедура може бути юридично коректною і водночас не забезпечити справедливого і прийняттого для підприємницького середовища результату. З цього випливає, що позитивістський шар розуміння комерційного судочинства необхідний, але недостатній. Він пояснює форму, проте не пояснює, чому саме комерційний спір вимагає особливих способів вирішення.

Зосередження позитивістського аналізу на нормі залишає невирішеним і питання про критерії оцінки правомірності поведінки сторін у комерційному спорі. Норма Цивільного кодексу України, що зобов'язує сторону діяти добросовісно, або норма Господарського процесуального кодексу України, що вимагає мотивації судового рішення, самі по собі не дають відповіді на питання, що саме означає добросовісність у конкретній договірній ситуації або яка міра мотивованості є достатньою. Така відповідь може знаходитися у природно-правовій традиції, яка визнає існування правових засад, що передують позитивному закону і слугують критерієм його оцінки.

Класичні витoki цієї традиції простежуються від уявлень античної і середньовічної філософії про природний порядок справедливості, до пізніших конструкцій нового часу, у яких право пов'язується з розумною природою людини і об'єктивним моральним порядком. Дж. Локк обґрунтував концепцію природних прав на життя, свободу і власність, які передують встановленому державою позитивному праву і слугують критерієм його оцінки [61, с. 287–302, 350]. Т. Гоббс вивів обґрунтування державного правопорядку з природного стану і суспільного договору, у якому державний суверенітет постає необхідною умовою забезпечення взаємної безпеки і виконуваності зобов'язань [62, с. 86–100, 120–121]. Ш. Л. Монтеск'є розкрив теоретичне підґрунтя поділу державної влади на законодавчу, виконавчу і судову гілки як засобу обмеження свавілля і захисту свободи особи у відносинах з державою, що склало конституційну рамку сучасної організації правосуддя [63, с. 156–166]. У сучасній правовій теорії природно-правовий підхід зберіг пояснювальну силу у формах, що відрізняються від класичного метафізичного варіанта. Л. Фуллер у праці «Мораль права» обґрунтував існування внутрішньої моральності права як сукупності вимог загальності, ясності, несуперечливості, стабільності і виконуваності, без яких право втрачає здатність бути керівництвом для поведінки [64, с. 33–94]. Р. Дворкін у концепції права як цілісності показав, що при вирішенні складних справ судді спираються водночас на правила і на принципи, які виражають вимоги справедливості і політичної моралі, та становлять самостійну підставу правової аргументації [65, с. 65–123]. Р. Алексі обґрунтував концепцію дуальної природи права, у якій позитивний і морально-критичний виміри співіснують як необхідні складники правової реальності, а юридична сила несправедливого закону обмежена формулою явної невідповідності засадам справедливості [66, с. 167–175].

Українська теорія права послідовно розкриває природно-правові засади у тісному зв'язку з позитивно-правовою формою. М. Козюбра обґрунтовує визнання прав людини як квінтесенції права і виходить з того, що позитивізм

і природне право взаємно доповнюють одне одного у повному розумінні правової реальності [53, с. 14–15]. П. Рабінович розробив концепцію потребового праворозуміння, відповідно до якої правом визнаються можливості задоволення потреб та інтересів учасників суспільних відносин, що виявилися загальносоціально виправданими [67, с. 6–15]. У такій концепції ціннісний зміст права пов'язується з реальними соціальними і економічними потребами. Стосовно комерційних відносин це означає, що добросовісне очікування сторони у договорі є соціально виправданою потребою, яку правова система повинна захищати. В. Бігун у філософії правосуддя обґрунтовує справедливість як смисловий критерій здійснення правосуддя і добросовісність як принцип, що визначає внутрішню якість суддівської діяльності [34, с. 57–98].

Українське законодавство закріпило ціннісні засади на рівні норм прямої дії. Стаття 3 Цивільного кодексу України відносить добросовісність, розумність і справедливість до загальних засад цивільного законодавства, стаття 13 цього Кодексу забороняє зловживання цивільними правами, стаття 551 допускає зменшення явно непропорційної неустойки, а стаття 652 передбачає можливість зміни або розірвання договору у зв'язку з істотною зміною обставин [14]. У комерційних спорах ці положення застосовуються рівною мірою як господарськими, так і недержавними третейськими судами як норми прямої дії, і дозволяють співвіднести буквальний зміст договору з добросовісним та розумним очікуванням учасників комерційних відносин. О. Беляневич у монографії «Господарське договірне право України (теоретичний аспект)» обґрунтовує, що добросовісність, розумність і справедливість діють у договірному відношенні як юридичні стандарти, через які норма цивільного і господарського законодавства застосовується до конкретної договірної ситуації [68, с. 96–140].

Доктринальне розкриття ціннісних засад здійснене у працях Львівської лабораторії прав людини і громадянина НАПрН України. У колективній монографії «Принцип верховенства права: проблеми теорії та практики» П.

Рабінович, С. Добрянський, О. Луців, О. Панкевич і С. Рабінович обґрунтували верховенство права як єдність нормативного, інституційного і ціннісно-морального складників, у якій кожен з них діє самостійно і не зводиться до інших. Юридична сила цього принципу здобуває конкретний зміст через сукупність вимог до якості закону, доступності правосуддя, рівності перед законом і обмеження свавілля носіїв влади. Стосовно комерційного спору верховенство права діє як критерій, що поєднує процесуальну форму господарського судочинства з ціннісним змістом справедливого судового розгляду, і соціальною прийнятністю результату для учасників комерційного обороту [39, с. 35–82, 124–158].

Окрему лінію природно-правового підходу становить категорія правової визначеності, яка поєднує позитивно-правову вимогу стабільності рішення з ціннісною вимогою справедливого судового процесу. Стаття 6 Конвенції про захист прав людини і основоположних свобод закріплює право на справедливий судовий розгляд як стандарт, що поєднує процесуальні і змістовні вимоги до здійснення правосуддя [48]. Європейський суд з прав людини у справі «Брумареску проти Румунії» (*Brumărescu v. Romania*) визнав порушення статті 6 у зв'язку з можливістю Генерального прокурора Румунії у будь-який час подати заяву про скасування остаточного судового рішення. Системи, що допускають таке скасування без часових і змістовних обмежень, несумісні з принципом правової визначеності і вимогою *res judicata* [69]. У справі «Бочан проти України (№ 2)» (*Bochan v. Ukraine (No 2)*) Велика Палата Європейського суду з прав людини застосувала ці стандарти до перегляду цивільної справи після рішення цього ж Суду, наголосивши на необхідності відповідності національного провадження вимогам статті 6 Конвенції [70]. У комерційному обороті стабільність остаточного судового рішення і обмежені, чітко визначені підстави його перегляду становлять умову довіри учасників комерційних відносин до юрисдикції.

Самостійна дія ціннісного критерію має чітко окреслені межі. Якщо він застосовується без опертя на нормативно встановлену форму,

передбачуваність правозастосування знижується, а суб'єктивний розсуд судді розширюється до меж, не сумісних з потребами справедливого вирішення спору. Учасник комерційних відносин повинен мати змогу заздалегідь визначити правові наслідки своїх дій. Цінності справедливості і добросовісності набувають конкретного юридичного змісту лише у межах нормативної форми, у яку вони втілені. Природно-правовий підхід зберігає пояснювальну силу у поєднанні з позитивістським. Ціннісні засади спрямовують тлумачення норми і обмежують зловживання правом, зберігаючи нормативну визначеність, яка потрібна при формуванні складних комерційних відносин.

Поєднання позитивістського і природно-правового підходів не охоплює усього явища комерційного судочинства. Поза їхньою спільною увагою залишається повсякденна практика комерційного обороту, у якій учасники виробляють власні правила поведінки і власні способи розв'язання суперечок задовго до того, як ці правила і способи знаходять закріплення у нормі державного закону. Саме ця практика історично породила комерційне право і донині визначає його змістовну специфіку.

Соціологічна юриспруденція виходить з визнання права як соціального явища, що формується і діє у конкретному суспільному середовищі. Найвпливовіше формулювання цієї позиції належить Є. Ерліху, який обґрунтував концепцію «живого права» і вказав на те, що центр розвитку права знаходиться не у законодавстві і не в судових рішеннях, а у самому суспільстві, у звичаях, комерційних практиках і внутрішньому порядку соціальних об'єднань [71, с. 67–112, 480–510]. У соціології права М. Вебера правові форми розглядаються у зв'язку з раціоналізацією комерційного і соціального порядку. Формально-раціональне право Вебер аналізував як необхідну передумову функціонування ринкової економіки, що ґрунтується на передбачуваності правового регулювання договору, власності і відповідальності [72, с. 215–268, 641–900]. У вітчизняній правовій думці соціологічну лінію розробляв Б. Кістяківський, який наголошував, що

позитивне право не вичерпує правової реальності і потребує доповнення соціологічним аналізом, та обґрунтовував рівноправне місце соціологічного підходу серед інших способів пізнання права [73, с. 173–224]. Сучасне продовження ця лінія знайшла у концепції соціального натуралізму О. Костенка, який обґрунтовує природні закономірності соціальної взаємодії як підставу розуміння права і його дії у конкретному суспільному середовищі. Право у такій конструкції не зводиться до тексту закону, а виявляється у фактично складених формах соціальної регуляції, серед яких зокрема комерційні відносини посідають окреме місце через високий рівень саморегулювання і вироблення власних стандартів [74, с. 98–106].

Історичним підтвердженням здатності комерційного обороту виробляти власні правила і власні юрисдикційні інституції є купецьке право середньовічної Європи. У XII–XIII століттях у торговельних центрах Італії, Фландрії і Ганзи склався інститут *Lex mercatoria*, як система звичаєвих норм, спільних для торговельної спільноти і застосовуваних купецькими та ярмарковими судами у спорах, що виникали між купцями різних країн. Г. Берман у дослідженні правових засад міжнародних комерційних відносин показав, що *Lex mercatoria* був не сукупністю розрізнених звичаїв, а функціонально цілісним правовим порядком, у якому звичай, доктрина і практика розгляду спорів утворювали єдину систему [75, с. 240–278]. Б. Гольдман обґрунтував концепцію сучасної *Lex mercatoria* як автономного джерела регулювання міжнародних комерційних договорів і арбітражу, що діє паралельно з національними правопорядками і зберігає зв'язок з історичною купецькою традицією [76, с. 475–500]. Соціологічний бік цього явища розкривається в історико-економічних дослідженнях купецької епістемології. В. Дерінгер проілюстрував, що британські купці XVIII століття виробили власну систему професійного знання про комерційний оборот, у якій інформація про надійність контрагентів, репутацію торговельних домів і ризики угод систематизувалася як самостійний пізнавальний ресурс, що передував формальному правовому регулюванню і визначав його зміст [8, с.

177–206]. Т. Ленг у дослідженні комерційної експертизи раннього модерну обґрунтував, що купецьке знання набувало інституційного оформлення через гільдії, торговельні палати і третейські установи, у яких професійна компетентність ставала основою для авторитетного вирішення спорів [9, с. 97–116]. Цей пізнавальний шар становить історичне коріння сучасної арбітражної компетентності, у якій вирішення спору ґрунтується одночасно на нормативно-правовій кваліфікації і на спеціальному знанні комерційної практики, носієм якого є арбітр.

Сучасним інституційним продовженням цієї лінії є міжнародний комерційний арбітраж і третейський розгляд, у яких практика комерційного обороту вмонтована у саму процесуальну будову. Закон України «Про міжнародний комерційний арбітраж» допускає передачу на арбітражне вирішення спорів, що виникають з договірних та інших цивільно-правових відносин у сфері зовнішньоторговельних і пов'язаних з ними міжнародних економічних зв'язків. Статті 34 і 36 цього Закону встановлюють вичерпний перелік підстав для оспорювання арбітражного рішення в державному суді, та для відмови у його визнанні і виконанні, зокрема через порушення публічного порядку [15]. Конвенція про визнання та виконання іноземних арбітражних рішень 1958 року (Convention on the Recognition and Enforcement of Foreign Arbitral Awards; Нью-Йоркська конвенція) створила уніфікований міжнародний режим, у якому арбітражне рішення набуває виконавчої юридичної сили у державах-учасниках, за вузьким переліком підстав для відмови [77]. Україна є державою-учасницею цієї Конвенції, а процесуальний порядок визнання і виконання арбітражних рішень закріплений на рівні національного законодавства. Закон України «Про третейські суди» визначає предметну компетенцію третейських судів, а також виключення із їх підвідомчості [78]. Закон України «Про медіацію» закріпив медіацію як позасудову процедуру врегулювання спору, побудовану на добровільності, конфіденційності, незалежності і неупередженості медіатора та рівності сторін у переговорному процесі [79].

В українській інституційній практиці соціологічна теза про здатність комерційного обороту до саморегулювання знаходить підтвердження у тривалій діяльності Міжнародного комерційного арбітражного суду при Торгово-промисловій палаті України, утвореного відповідно до Закону України «Про міжнародний комерційний арбітраж» [15]. Підприємницька спільнота передає цій інституції широке коло міжнародних комерційних спорів за арбітражною угодою сторін, а виконання її рішень забезпечене Нью-Йоркською конвенцією 1958 року у державах-учасниках і процесуальними засобами закріпленими внутрішніми правопорядками [77]. Популярність і поширюваність звернення до арбітражу як способу вирішення комерційних спорів пояснюється водночас як позитивно-правовою рамкою, так і фактичними характеристиками інституції, до яких належать спеціалізація арбітрів, звичний для підприємницького середовища порядок розгляду, репутація арбітрів і авторитет їх рішень у відповідних галузях. Цей досвід підтверджує, що нормативно встановлена форма недержавного вирішення комерційних спорів є дієвою лише в поєднанні з соціально сформованою довірою учасників обороту до конкретної інституції.

Сумісність недержавних форм вирішення спорів зі стандартами справедливого судового розгляду підтверджена практикою Європейського суду з прав людини у тлумаченні статті 6 Конвенції про захист прав людини і основоположних свобод. У справі «Таббан проти Швейцарії» (*Tabbane v. Switzerland*) Суд констатував, що відмова сторін від можливості оскарження арбітражного рішення в державному суді не порушує статтю 6 Конвенції за умови, що вона є вільною, ясною і недвозначною [80]. У справі «Суда проти Чеської Республіки» (*Suda v. the Czech Republic*) Європейський суд з прав людини встановив порушення статті 6 Конвенції у випадку примусового передання спору на розгляд арбітражу без вільної згоди сторони [81].

Соціологічний підхід до вивчення цих процесів яскраво представлений у працях М. Галантера, який зафіксував у Сполучених Штатах Америки стійку тенденцію до зменшення частки справ, що завершуються повним судовим

розглядом, на користь позасудових форм врегулювання, арбітражу та медіації [82, с. 459–540]. Аналогічні процеси аналізує Дж. Реснік, досліджуючи явище приватизації правосуддя та його наслідки для доступу до правосуддя [83, с. 1793–1838; 84, с. 605–660]. Саме соціологічний підхід дозволяє розкрити реальну трансформацію співвідношення між державним судом і недержавними механізмами вирішення спорів незалежно від того, як це співвідношення формально закріплено в законодавстві.

Водночас повне підпорядкування правового рішення практикам комерційного обороту несумісне з природою права як автономного регулятора. Якщо звичаї ділового обороту витісняють норму закону, економічно сильніша сторона отримує фактичну перевагу у визначенні змісту правового регулювання. Потреба у швидкому вирішенні спору не виправдовує відмови від процесуальних гарантій. Галузеві стандарти можуть закріплювати асиметрію інформації або зловживання домінуючим становищем. Підприємницький досвід має враховуватися як один зі складників правового аналізу в межах юридично визначеної процедури, а не як її самодостатня основа.

Соціологічний вимір розуміння комерційного судочинства необхідний поряд із позитивістським і природно-правовим, а не замість них. Жоден із трьох розглянутих підходів окремо не охоплює комерційне судочинство в повному обсязі, проте кожен розкриває важливий аспект його природи. Звідси впливає потреба в теоретико-правовому синтезі, у якому позитивістська, природно-правова та соціологічна концепції не змішуються механічно, а поєднуються так, що зберігається специфіка кожної. Саме такий синтез становить зміст інтегративного праворозуміння, яке сформувалося як самостійний напрям правової теорії в середині ХХ століття.

Засадничим у цьому напрямі є підхід Дж. Хола, який обґрунтував концепцію, побудовану навколо поняття «право-в-дії». Хол виходив з того, що позитивізм, природне право і соціологія права містять одночасно і часткові істини про право, і фундаментальні помилки, коли кожен з них претендує на

вичерпне пояснення правового явища. Інтегративна юриспруденція не зводиться до механічної сукупності позитивістського, природно-правового та соціологічного підходів, а утворює самостійну теоретичну конструкцію, у якій норма, цінність і соціальна дія постають як взаємопов'язані аспекти єдиного предмета [85, с. 779–795]. Подальший розвиток інтегративного підходу пов'язаний з працями Р. Дворкіна, який обґрунтував право як цілісність, що поєднує правила, принципи і політичну мораль правової спільноти. Вирішення складної судової справи в такій моделі відбувається через конструктивну інтерпретацію, яка узгоджує текст норми з принциповими засадами правозастосовної практики [65, с. 176–224]. Ю. Габермас у праці «Між фактами і нормами» розвинув дискурсивну теорію права, згідно з якою легітимність правових норм ґрунтується на раціонально вмотивованому погодженні учасників дискурсу, а право функціонує як медіум суспільної інтеграції, що поєднує фактичну дію норми з її нормативною обґрунтованістю [86, с. 84–148, 287–328].

У сучасній загальній юриспруденції інтегративний підхід отримав подальший розвиток у дослідженнях, які враховують множинність правових традицій і нормативних порядків. В. Твайнінг у праці «Загальна юриспруденція» обґрунтував глобальну перспективу права, у межах якої національний правопорядок розглядається у взаємозв'язку з міжнародними, транснаціональними та неофіційними нормативними порядками. Для комерційних відносин це означає, що *Lex mercatoria*, регламенти арбітражних інституцій і звичаї ділового обороту мають аналізуватися в єдності з національним правом [87, с. 32–112]. Г. П. Гленн у праці «Правові традиції світу» показав сталість і взаємодію різних правових традицій у глобалізованому середовищі, запропонувавши розглядати право як сукупність традицій, кожна з яких має власні джерела, інституції та способи правозастосування [88, с. 45–95]. Б. Таманаха в дослідженнях правового плюралізму довів, що поряд із державним правом діють інші нормативні порядки, зокрема ті, що формуються комерційною практикою. Вони

потребують самостійного теоретико-правового опису і не можуть бути зведені до позаправових явищ [89, с. 375–411].

У транскордонних комерційних відносинах теза про множинність нормативних порядків набуває чіткого практичного змісту. Сторони міжнародного комерційного договору одночасно перебувають у сфері дії національного права, норм міжнародного приватного права, обраного ними матеріального права, міжнародних торговельних звичаїв, регламенту обраної арбітражної інституції, а також галузевих стандартів і кодексів ділових практик. У позитивістській моделі ця множинність розпадається на ієрархічно непов'язані елементи, оскільки звичаї та арбітражні регламенти не вписуються в класичну схему ієрархії нормативно-правових актів. Природно-правовий підхід частково долає цей розрив через звернення до спільних ціннісних засад добросовісності, розумності й справедливості, проте не враховує фактичного функціонування недержавних нормативних порядків.

Інтегративна побудова утримує всі ці шари в єдності, визнаючи за кожним з них самостійне функціональне місце і встановлюючи правила їх взаємодії. Ці правила охоплюють як конституційні засади національної правової системи, що забезпечує визнання та виконання арбітражних рішень, так і звичаєві норми, які формують зміст добросовісного очікування учасників відповідної галузі комерційного обороту.

Українська загальнотеоретична юриспруденція розробила власну гілку інтегративного підходу, опираючись на доробок попередніх десятиліть і на сучасний науковий дискурс. Н. Оніщенко у дослідженнях правової системи України обґрунтовує її як цілісне явище, у якому нормативний, інституційний, доктринальний і соціальний компоненти діють у взаємозв'язку. Ефективність правової системи безпосередньо пов'язана з якістю цієї взаємодії, а недостатня узгодженість будь-якого з компонентів знижує здатність правової системи виконувати свої функції [31, с. 71–82; 49, с. 95–142]. М. Козюбра у дослідженні плюралізму підходів до розуміння права обґрунтовує необхідність поєднання позитивістських, природно-правових і соціологічних елементів у межах

єдиної правової теорії. Таке поєднання, як підкреслює автор, не є еkleктичним. Воно відображає реальну складність права як об'єкта пізнання і відповідає сучасному стану юриспруденції, що відмовилася від претензій на одну вичерпну концепцію [90, с. 195–211]. Т. Дудаш у монографії «Праворозуміння крізь призму герменевтики» розкриває праворозуміння як герменевтико-мисленнєвий процес, у якому позитивні джерела права та його ціннісно-смісловий зміст не існують окремо, а постійно взаємодіють в інтерпретаційній діяльності правника [58, с. 142–195]. Г. Лук'янова у дисертаційному дослідженні комплементарно-цілісної концепції праворозуміння обґрунтувала можливість синтезу класичних його типів на засадах взаємодоповнюваності, із збереженням специфіки кожного і його теоретико-методологічної самостійності [91, с. 11–17].

Сукупність зарубіжного і вітчизняного доробку формує інтегративне праворозуміння як самостійну концепцію з власним теоретичним апаратом. Її засадничі положення зводяться до кількох взаємопов'язаних тез. Право є складним соціальним явищем, у якому нормативна форма, ціннісний зміст і соціальна практика діють як аспекти єдиного предмета, а не як автономні рівні, що допускають окремий аналіз. Жодна з класичних концепцій праворозуміння не має монополії на пояснення правового явища, але кожна з них висвітлює необхідний аспект і має зберігатися як методологічний ресурс. Пізнання конкретного правового явища потребує одночасного застосування трьох підходів, узгоджених між собою принципом субсидіарності. Позитивістський аналіз дає вихідну нормативну рамку, природно-правовий залучає ціннісні критерії для її оцінки і тлумачення, а соціологічний пов'язує з фактичним функціонуванням правової інституції. Легітимність правового рішення оцінюється водночас за нормативною коректністю, ціннісною обґрунтованістю і соціальною прийнятністю.

Застосовно до комерційного судочинства інтегративне праворозуміння виявляється найбільш повноцінною теоретико-правовою основою. Воно дає підставу одночасно враховувати усі джерела правового знання, що задіюються

при вирішенні комерційного спору, до яких належать нормативно-правовий акт (Конституція, закони, підзаконні акти), судова практика (судові рішення, узагальнення практики), доктрина (наукові доробки вчених Інституту держави і права ім. В. М. Корецького НАН України, Львівської лабораторії прав людини НАПрН України, Інституту економіко-правових досліджень ім. В. К. Мамутова НАН України, наукових шкіл провідних університетів) і звичай ділового обороту (галузеві стандарти, торговельні узанси, регламенти арбітражних інституцій). Кожне з цих джерел посідає самостійне місце в структурі правового знання, проте всі вони в сукупності формують правову позицію суду при вирішенні конкретного спору.

Легітимність судового або арбітражного рішення в інтегративній моделі оцінюється за трьома критеріями одночасно. Нормативна коректність передбачає відповідність рішення чинному законодавству, дотримання процесуального порядку вирішення спору та обов'язкових правових висновків, визначених статтею 236 Господарського процесуального кодексу України. Ціннісна обґрунтованість ґрунтується на принципах добросовісності, розумності та справедливості, закріплених у статтях 3, 13, 551 і 652 Цивільного кодексу України, на принципі правової визначеності в тлумаченні Європейського суду з прав людини, та на принципі верховенства права. Соціальна прийнятність означає відповідність рішення усталеним очікуванням добросовісного учасника комерційних відносин і рівні довіри підприємницького середовища до інституції, яка розглядає або врегульовує спір.

Жоден із цих критеріїв не є самодостатнім. Висока нормативна якість вирішення спору не забезпечує легітимності рішення, якщо йому бракує ціннісної та соціальної складових. Авторитетна репутація інституції без належної нормативної основи не створює правової визначеності. Ціннісні засади, не закріплені в нормативній формі, не можуть бути підставою для примусового виконання рішення.

Принципи права в інтегративній моделі діють у взаємодії з нормою закону та звичаєм ділового обороту. Вони слугують критерієм тлумачення норми, підставою для подолання прогалин у законі та окреслюють межі, за якими починається зловживання правом, але не замінюють норму і не зводяться до символічного чинника. Соціально-практична складова комерційного обороту входить у правовий аналіз як його невід'ємний змістовий елемент, що дає можливість спиратися на галузеві стандарти, типові ризики та добросовісні очікування учасників. Така позиція узгоджується з нормами Цивільного кодексу України, які закріплюють принципи добросовісності та заборони зловживання правом як норми прямої дії (статті 3, 13), а також визнають звичаї ділового обороту джерелом цивільних відносин (стаття 7). У свою чергу, Господарський процесуальний кодекс України надає обов'язкової сили висновкам Касаційного господарського суду у складі Верховного Суду. Інтегративне праворозуміння в такій побудові відповідає особливостям українського правопорядку, у якому позитивно-правова рамка вже містить ціннісні та соціальні елементи.

Інтегративне праворозуміння поєднує онтологічне питання про природу права з гносеологічною установкою щодо способів його пізнання. О. Бандура обґрунтовує гносеологію права як самостійний складник філософської гносеології, у якому правова реальність розглядається з оперттям на власні джерела, методи і критерії істинності пізнання [3, с. 25–35]. А. Козловський сформулював гносеологічні принципи права, серед яких особливе місце посідають принципи системності, конкретності і єдності теоретичного і практичного у правовому аналізі [1, с. 32–44]. Для теоретико-правового дослідження комерційного судочинства ця гносеологічна установка означає, що пізнання його правової природи здійснюється водночас на нормативно-доктринальному рівні через аналіз джерел, на ціннісному рівні через осмислення засад справедливості, і на соціологічному рівні через реконструкцію фактичного функціонування юрисдикційних інституцій. Жоден з цих рівнів окремо не дає повного знання про предмет, проте у

поєднанні вони формують цілісну теоретико-правову характеристику комерційного судочинства.

З обраного теоретико-правового підходу прямо впливає добір методів дослідження. Формально-юридичний аналіз процесуальних норм господарського судочинства є базовим інструментом і доповнюється історико-правовою реконструкцією спадкоємності комерційного судочинства від купецьких юрисдикцій до сучасних інституцій, а також порівняльно-правовим аналізом європейських моделей. Ціннісний аналіз принципів добросовісності, розумності, справедливості і правової визначеності застосовується як самостійний методологічний прийом, а не як коментар до окремих статей закону. Соціологічний аналіз практики комерційного обороту, недержавних юрисдикційних інституцій і фактичної взаємодії учасників комерційних відносин із системою вирішення спорів становить необхідний складник цілісного опису явища. Правове моделювання інституційних рішень, спрямованих на розвиток вітчизняного комерційного судочинства, об'єднує ці чотири методологічні складники у спільну дослідницьку конструкцію, що відповідає вимогам інтегративного підходу.

Інтегративне праворозуміння забезпечує теоретико-правову основу для розкриття правової природи, поняття і сутнісних ознак комерційного судочинства, та для подальшого аналізу його інституційних форм, у яких державний господарський суд, міжнародний комерційний арбітраж, третейський розгляд та медіація постають як взаємодоповнювані способи вирішення і врегулювання комерційного спору, що об'єднані предметом регулювання і критерієм правової легітимності.

Висновки до Розділу 1

Обґрунтовано комерційне судочинство як самостійну теоретико-правову категорію, що охоплює державні і недержавні юрисдикційні механізми вирішення спорів у сфері комерційних відносин, суміжні правові механізми врегулювання таких спорів, а також інституційні форми залучення комерційних суддів до здійснення правосуддя. Така категоріальна побудова створює теоретичну основу для розкриття правової природи, інституційної структури і напрямів розвитку комерційного судочинства в Україні.

Встановлено двошарову природу комерційного права, у якій нормативна основа поєднується з практикою комерційного обороту, а знання про предмет дослідження формується у взаємодії чотирьох джерел: нормативного акта, судової практики, доктрини і звичаїв ділового обороту, разом з професійним досвідом підприємницького середовища. Така будова визначає теоретико-правовий підхід до пізнання комерційного права і комерційного спору.

Визначено, що повне розуміння комерційного спору формується у поєднанні трьох позицій правопізнання: теоретика права, судді і представника підприємницької спільноти. Цей висновок становить теоретико-правове обґрунтування інституційних моделей, у яких юридична компетентність поєднується зі спеціальними знаннями у сфері комерційного обороту, зокрема моделей за участю комерційних суддів.

Розкрито чотирирівневу методологічну побудову дослідження, що охоплює філософський, загальнонауковий, спеціально-юридичний і емпіричний рівні, об'єднані спільною предметною спрямованістю. Така побудова дає змогу одночасно зберегти точність юридичного аналізу, і відкрити дослідження для значущих позаюридичних чинників, що впливають на функціонування системи вирішення комерційних спорів.

Обґрунтовано інтегративне праворозуміння як теоретико-правову основу аналізу комерційного судочинства. Воно поєднує позитивістські, природно-правові і соціологічні елементи у межах єдиної правової теорії, що

відповідає природі предмета дослідження і дає змогу пояснити державні суди, міжнародний комерційний арбітраж, третейський розгляд, медіацію як взаємодоповнювані форми правового захисту учасників комерційних відносин.

Доведено, що господарське судочинство України не є тотожним комерційному судочинству у його теоретико-правовому розумінні, а становить його національне інституційне ядро. Господарські суди України забезпечують спеціалізоване вирішення комерційних спорів у межах державного правосуддя, проте не охоплюють всього обсягу категорії, що залишає простір для подальшого розкриття правової природи, сутнісних ознак і інституційної структури комерційного судочинства у наступному розділі дисертації.

РОЗДІЛ 2

ОСОБЛИВОСТІ КОМЕРЦІЙНОГО СУДОЧИНСТВА: СУТНІСНІ ОЗНАКИ ТА ХАРАКТЕРИСТИКИ

2.1 Правова природа та поняття комерційного судочинства

Вирішення спорів, що виникають у сфері комерційних відносин, в українському правопорядку здійснюється за допомогою кількох самостійних форм правового інструментарію. Поряд з господарськими судами діють міжнародний комерційний арбітраж і третейський розгляд, а врегулювання спору в позаюрисдикційний спосіб здійснюється через медіацію. Кожна з цих форм має власну правову основу, власний порядок розгляду або врегулювання спору і самостійну підставу легітимації. Господарські суди здійснюють правосуддя, реалізуючи державну юрисдикцію у справах, що виникають із господарських відносин. Міжнародний комерційний арбітраж і третейський розгляд діють на підставі арбітражної або третейської угоди сторін, та спеціальних норм законодавства. Медіація здійснюється за обопільною згодою сторін, при цьому медіатор сприяє досягненню згоди, але рішення по суті спору не ухвалює. Інституційно ці форми розосереджені, проте функціонально вони обслуговують одну сферу, а саме спори, що виникають зі здійснення підприємницької діяльності. Така функціональна спільність всіх цих інструментів потребує теоретико-правового осмислення їх як цілісного явища, у межах якого розкривається його правова природа і формулюється поняття, стійке до інституційних і термінологічних змін.

У чинному законодавстві України комерційне судочинство як окремий вид судочинства не закріплене. Конституція України не містить переліку видів судочинства, і закріплює здійснення правосуддя виключно судами, та принципи територіальності і спеціалізації судоустрою (статті 124, 125) [23]. Стаття 18 Закону України «Про судоустрій і статус суддів» передбачає спеціалізацію судів на розгляді цивільних, кримінальних, господарських,

адміністративних справ і справ про адміністративні правопорушення [41]. Окремі види судочинства закріплено у відповідних процесуальних актах: цивільне у Цивільному процесуальному кодексі України, кримінальне у Кримінальному процесуальному кодексі України, господарське у Господарському процесуальному кодексі України, адміністративне у Кодексі адміністративного судочинства України, конституційне у Законі України «Про Конституційний Суд України» [92]. Кожен з цих видів судочинства побудований на одній кодифікованій процесуальній формі і визначається через неї. Комерційне судочинство такої кодифікованої основи не має. Господарський процесуальний кодекс України врегульовує процесуальну діяльність господарських судів, але не охоплює міжнародного комерційного арбітражу, третейського розгляду і медіації, які функціонують на інших правових засадах [22]. Звідси, правова природа і поняття комерційного судочинства не можуть бути виведені з єдиного процесуального акта, і потребують теоретико-правового обґрунтування через предметну сферу, функціональну спільність форм і їх співвідношення з чинною інституційною структурою судової влади.

Предметну основу комерційного судочинства становлять комерційні відносини. Це відносини, що виникають зі здійснення підприємницької діяльності і охоплюють обіг товарів, виконання робіт, надання послуг, рух капіталу, корпоративну участь, інвестування і використання фінансових інструментів, а також пов'язані з ними розрахунки, розподіл ризиків і відповідальності. Учасник таких відносин є професійним суб'єктом підприємницької діяльності, який діє на власний ризик з метою одержання прибутку або іншого економічного результату. Договір становить основну юридичну форму, у якій ці відносини оформлюються, а звичаї ділового обороту і фахові стандарти галузі визначають умови його виконання поряд з нормами договору і застосовного права.

За цими ознаками комерційні відносини відмежовуються від суміжних правових понять. Цивільні зв'язки між непрофесійними учасниками обороту

не передбачають обов'язкової спрямованості на одержання прибутку, систематичного характеру підприємницької активності і прийняття підприємницького ризику. Для них діє інший правовий режим, зокрема у частині захисту слабшої сторони. Адміністративні правовідносини виникають між органом влади і приватною особою у зв'язку зі здійсненням публічно-владних повноважень, а їх центром є адміністративний акт або адміністративна дія органу влади. Трудові правовідносини між роботодавцем і працівником ґрунтуються на особистому виконанні працівником трудової функції, підпорядкуванні правилам внутрішнього трудового розпорядку, спеціальних гарантіях. Сімейні відносини, спадкування і соціальний захист також перебувають поза межами комерційної діяльності. Тільки зв'язки між професійними учасниками підприємницького обороту, оформлені договором або корпоративною участю, і спрямовані на одержання економічного результату, утворюють ту сферу, з якої виникає саме комерційний спір.

Комерційний спір є конфліктним проявом комерційних відносин. Його юридична природа поєднує майнову складову з потребою врахування економічної логіки операції, розподілу комерційного ризику, звичаїв ділового обороту і професійного статусу учасників. У вітчизняній доктрині цю специфіку розкрито в дослідженнях О. Беляєвич, де господарський договір аналізується як підстава виникнення зобов'язання і засіб упорядкування економічних зв'язків між учасниками господарського обороту [68, с. 96–140]. О. Подцерковний обґрунтовує особливий характер грошових зобов'язань господарського характеру з огляду на потреби обороту [93, с. 8–37]. Спір, що виникає з відносин такого типу, не зводиться до питання про наявність боргу або порушення договору. Він зачіпає розподіл підприємницького ризику, очікування сторін і типову практику відповідної галузі, що й робить його комерційним спором у точному значенні.

Комерційні спори охоплюють кілька типових категорій. Договірні спори виникають з невиконання або неналежного виконання договорів поставки, перевезення, надання послуг, агентських, ліцензійних, дистриб'юторських та

інших комерційних договорів. Корпоративні стосуються формування і функціонування товариств, прав учасників, рішень загальних зборів, відповідальності органів управління, виходу з товариства і розподілу активів. Інвестиційні торкаються вкладення капіталу в комерційні проєкти, очікуваної дохідності, розподілу ризиків і умов виходу з інвестиції. Фінансові охоплюють кредитні, гарантійні, факторингові і депозитні відносини, операції з цінними паперами і деривативами. У сфері конкуренції спори виникають у зв'язку з недобросовісною комерційною практикою, незаконним використанням об'єктів інтелектуальної власності у комерційному обороті і порушенням правил конкуренції. Кожна категорія має власну змістовну специфіку, але всі вони об'єднані тим, що сторони є професійними учасниками комерційних відносин, предметом є економічний результат їх взаємодії, а вирішення спору часто потребує поєднання правової оцінки з розумінням ділової логіки операції.

Українське законодавство описує цю сферу через категорію господарської діяльності [94, с. 63–67]. До 28 серпня 2025 року Господарський кодекс України у статтях 3 і 55 визначав господарську діяльність як діяльність суб'єктів господарювання у сфері суспільного виробництва, спрямовану на виготовлення та реалізацію продукції, виконання робіт і надання послуг вартісного характеру, що мають цінову визначеність [24]. Стаття 42 цього Кодексу закріплювала визначення підприємництва як самостійної, ініціативної, систематичної господарської діяльності, що здійснюється суб'єктами господарювання на власний ризик з метою досягнення економічних і соціальних результатів та одержання прибутку [24]. Зі скасуванням Господарського кодексу України визначення «господарювання» продовжує застосовуватися в чинному законодавстві, яке регулює господарську діяльність.

У праві Європейського Союзу та в Угоді про асоціацію між Україною та Європейським Союзом використовується понятійний апарат, заснований на категоріях комерції, що охоплює торгівлю, підприємницьку діяльність, рух

капіталу і платежів. Саме вони становлять основу Розділу IV «Торгівля і питання, пов'язані з торгівлею» Угоди про асоціацію [27]. Конвенція Організації Об'єднаних Націй про договори міжнародної купівлі-продажу товарів у статті 1 пов'язує сферу свого застосування з договорами купівлі-продажу між сторонами, комерційні підприємства яких розташовані в різних державах [95]. Правила Інкотермс уніфікують умови поставки, розподіл ризиків та обов'язки сторін у міжнародних комерційних контрактах [4].

Категорія господарювання сформувалася в українському праві під впливом регулювання радянської планової економіки і подальшого пристосування відповідних конструкцій до умов перехідного періоду. Її центром є суб'єкт господарювання у контексті організаційного і публічно-правового впорядкування господарської діяльності [26, с. 5–7, 87–88, 178–184]. Категорія комерції побудована на подібній, проте дещо відмінній основі. Її центральною фігурою є учасник комерційного обороту, який діє в межах приватноправової автономії, у логіці ринкового обміну, з метою укладення угод, прийняття підприємницького ризику і одержання прибутку. Українські господарські суди і Господарський процесуальний кодекс України оперують категорією господарювання, а міжнародний комерційний арбітраж, право Європейського Союзу і міжнародні комерційні договори оперують категорією комерції. Така термінологічна розрізненість у межах одного правопорядку зумовлює потребу в розробці дефеніційного апарату, здатного охопити всю функціональну сферу незалежно від чинного термінологічного оформлення, і стійкого до можливих майбутніх змін законодавства.

Господарські суди, міжнародний комерційний арбітраж і третейський розгляд попри відмінності в їхніх правових основах об'єднує спільна риса. Усі вони завершують розгляд спору ухваленням рішення по суті справи, обов'язкового для виконання сторонами, юридична сила якого забезпечується судовим контролем, визнанням і можливістю примусового виконання.

Конституційну основу цієї спільності становить стаття 124 Конституції України. Вона закріплює здійснення правосуддя виключно судами та поширює юрисдикцію судів на будь-який юридичний спір [23].

Господарські суди діють як спеціалізована ланка системи судів загальної юрисдикції. Їхня юрисдикція визначається законом і не залежить від волі сторін. Закон України «Про міжнародний комерційний арбітраж» допускає передачу до арбітражу спорів, що впливають із договірних та інших цивільно-правових відносин у сфері зовнішньоторговельних і пов'язаних з ними міжнародних економічних зв'язків [15]. Юрисдикція арбітражу ґрунтується на арбітражній угоді сторін, яка становить самостійну юрисдикційну підставу і виключає розгляд спору по суті державним судом. Стаття 8 цього Закону зобов'язує державний суд припинити провадження у справі, якщо сторони уклали дійсну і виконувану арбітражну угоду та будь-яка зі сторін вимагає її дотримання [15]. Стаття 16 Закону закріплює принцип компетенції-компетенції, відповідно до якого склад арбітражу самостійно вирішує питання власної юрисдикції [15]. Закон України «Про третейські суди» визначає компетенцію третейських судів щодо вирішення цивільних і господарських спорів у межах, установлених законом [78].

Між державним судом і недержавними юрисдикційними формами діє багаторівневий правовий зв'язок. Державний суд здійснює контроль за дотриманням передбачених законом меж приватної юрисдикції. Статті 34 і 36 Закону України «Про міжнародний комерційний арбітраж» встановлюють вичерпний перелік підстав для скасування арбітражного рішення та для відмови в його визнанні й виконанні [15]. Конвенція про визнання та виконання іноземних арбітражних рішень 1958 року (Нью-Йоркська конвенція) створює міжнародний режим визнання таких рішень у державах-учасниках з обмеженим переліком підстав для відмови [77]. Закон України «Про третейські суди» визначає підстави для скасування рішення третейського суду компетентним судом і порядок видачі виконавчого документа [78]. У сукупності ці норми формують модель, за якою приватна

юрисдикція зберігає самостійну правову природу й автономний порядок розгляду, але її рішення набуває повної юридичної сили завдяки судовому сприянню. Усім трьом формам, а саме державному суду, міжнародному комерційному арбітражу та третейському розгляду, притаманний юрисдикційний характер розгляду спору, що завершується владним рішенням, обов'язковим для учасників.

Медіація має іншу правову природу. Стаття 1 Закону України «Про медіацію» визначає її як добровільну, позасудову, конфіденційну, структуровану процедуру, у якій сторони за допомогою медіатора намагаються запобігти виникненню або врегулювати конфлікт [79; 96, с. 21, 147; 97, с. 127]. Медіатор не вирішує спір по суті, а рішення, що завершує спір, ухвалюють самі сторони фіксуючи його вчиненням фактичних дій, чи укладенням угоди. Юридична сила цієї угоди ґрунтується на нормах договірного права, а у визначених законом випадках на судовому затвердженні (якщо медіаційна процедура відбувається в межах судової). Медіація не належить до юрисдикційних форм вирішення спорів у вузькому значенні. Проте функціонально вона стосується тієї самої сфери, а саме спорів, що виникають із комерційних відносин. У систему правового реагування на комерційний спір медіація входить як суміжний правовий механізм врегулювання.

Зі змісту наведеного зіставлення випливає розрізнення двох понять. Вирішення спору означає завершення його рішенням компетентної інституції, яке ухвалюється від імені цієї інституції і є обов'язковим для сторін [98, с. 154]. Врегулювання спору полягає в припиненні конфлікту за погодженням самих сторін, що набуває юридичної сили в формі та межах, передбачених законом. Ці поняття не є взаємозамінними. Вирішення спору властиве юрисдикційним формам, а саме державному суду, міжнародному комерційному арбітражу і третейському розгляду. Врегулювання спору властиве медіації та іншим суміжним правовим механізмам, що передбачають припинення конфлікту за згодою сторін.

В українському правопорядку центральним інституційним елементом вирішення комерційних спорів є господарські суди. Відповідно до Закону України «Про судоустрій і статус суддів» [41] вони утворюють триланкову вертикаль спеціалізованих судів у системі судів загальної юрисдикції [112, с. 427], до якої належать місцеві господарські суди, апеляційні господарські суди та Касаційний господарський суд у складі Верховного Суду [41]. Господарський процесуальний кодекс України визначає предметну юрисдикцію цих судів, процесуальний порядок розгляду справ, способи доказування, форму та обов'язковість судового рішення [22]. У сукупності ці нормативні засади формують найрозвиненішу в українському праві процесуальну форму вирішення спорів комерційної природи. У вітчизняній доктрині господарське процесуальне право досліджено в працях Д. Притики, де господарські суди розглядаються як інституційна основа здійснення правосуддя у сфері господарювання [59, с. 47–112]. У підручнику за редакцією О. Подцерковного позитивно-правові засади господарського процесу систематизовано через категорії юрисдикції, процесуальної форми, доказування і судового рішення [60, с. 5–58].

Розвиненість нормативної основи господарського судочинства не усуває теоретико-правової відмінності між категоріями «господарське» і «комерційне». Чинна категорія «господарське» розкривається у працях В. Щербини [99, с. 23–24] та О. Подцерковного [100, с. 34–43] і сформувалася в українському праві на ґрунті радянської конструкції державного арбітражу, що обслуговував планову економіку, і збереглася після 1991 року як організаційна і термінологічна основа спеціалізованих судів, утворених для розгляду спорів між суб'єктами господарювання. Ця категорія охоплює учасників у статусі суб'єктів господарювання за українським законодавством і спори, що підпадають під юрисдикцію господарських судів. Поза її межами залишаються міжнародні комерційні спори, які передають на арбітраж, спори, що розглядають третейські суди, та комерційні конфлікти, які завершуються погодженням сторін у процедурі медіації. Кожна з цих форм має самостійну

правову природу і власну сферу застосування. Тому господарське судочинство становить інституційне ядро вирішення комерційних спорів в українському правопорядку, але не вичерпує його як цілісне правове явище. Теоретико-правова категорія, що описує це явище в повному обсязі, не може зводитися до господарського судочинства і потребує самостійного формулювання. В українській процесуальній доктрині поняття видів судочинства, що мають кодифіковану основу, будують через процесуальну форму. Цивільне судочинство визначають через процесуальну форму, врегульовану Цивільним процесуальним кодексом України [101], як діяльність суду, осіб, які беруть участь у справі, та інших учасників провадження з розгляду і вирішення цивільних справ. Господарське судочинство розкривають через процесуальну форму, врегульовану Господарським процесуальним кодексом України, і характеризують юрисдикцією щодо спорів у сфері господарювання. Адміністративне судочинство визначають через специфіку публічно-правового спору та Кодекс адміністративного судочинства України. Кримінальне і конституційне судочинство визначають через відповідні кодифіковані або спеціальні законодавчі основи. Спільним для всіх цих визначень є те, що поняття виводять з нормативної моделі, побудованої на конкретному процесуальному акті, який встановлює єдину процесуальну форму для всього відповідного виду судочинства. Для комерційного судочинства цей шлях побудови поняття не застосовний. В українському праві немає єдиного процесуального акта, який врегульовував би вирішення спорів у всій сфері комерційних відносин. Адміністративне судочинство врегульовано Кодексом адміністративного судочинства України [102], а кримінальне Кримінальним процесуальним кодексом України [103]. Доктринальне розкриття процесуальної форми у вітчизняній традиції здійснено у працях М. Штефана [104, с. 23–87]. Господарський процесуальний кодекс України регулює лише процесуальну діяльність господарських судів і не охоплює міжнародного комерційного арбітражу, третейського розгляду та медіації. Зведення комерційного судочинства до Господарського

процесуального кодексу зробило б його тотожним господарському і виключило б із понятійного охоплення ширшу сферу, яку обслуговують кілька форм правового реагування. Тому поняття комерційного судочинства будують іншим теоретико-правовим шляхом, а саме через предметну сферу та функціональну спільність форм, об'єднаних одним призначенням і одним предметом.

У зарубіжній правовій думці двошарову будову цього явища зафіксовано термінологічно. Категорія комерційного судочинства охоплює всю сукупність форм вирішення і врегулювання спорів у сфері комерційних відносин, до яких належать державний суд, недержавні юрисдикційні інституції та суміжні правові механізми. Поряд з нею вживають вужчу категорію судового провадження у комерційних справах, що позначає лише процесуальну діяльність державного суду за конкретною процесуальною формою. Р. Гуд у систематичному викладі англо-американського комерційного права розкриває комерційне право як галузь, що регулює комерційні угоди та пов'язану з ними діяльність професійних учасників комерційного обороту, і наголошує на цілісності цієї сфери незалежно від інституційної форми вирішення спору [13, с. 8–14]. Г. Борн у праці про міжнародний комерційний арбітраж обґрунтовує співіснування державної і недержавної юрисдикції як характерну рису сучасного правового реагування на комерційний спір, у якому державний суд, арбітраж і їх взаємодія утворюють єдину систему захисту [105, с. 23–87]. Дж. Дамман і Г. Гансманн у дослідженні глобалізації судового розгляду комерційних спорів аналізують конкуренцію юрисдикцій і вибір «форуму вирішення спорів» як емпіричний прояв тієї самої двошарової структури, у якій вузька процесуальна категорія обслуговує конкретний суд, а широка теоретико-правова описує цілісну функціональну сферу [106, с. 1–71].

Українській правовій науці відомий лише перший рівень, яким є провадження у господарських справах, врегульоване Господарським процесуальним кодексом України, теорія і доктрина якого розгорнуті в

численних працях, присвячених господарському процесу. Другий рівень — теоретико-правовий, що охоплював би всю сферу вирішення комерційних спорів у повному обсязі, — у вітчизняній доктрині не сформувався. Відсутність єдиного кодифікованого акта унеможливила його побудову в звичному для процесуальної доктрини форматі. Завдання теоретико-правового дослідження полягає в обґрунтуванні такого рівня узагальнення.

Підсумкове визначення комерційного судочинства є таким: комерційне судочинство є системою інституційних форм і способів вирішення спорів, що виникають у сфері комерційних відносин, яка поєднує державні та недержавні юрисдикційні інститути (державний судовий розгляд, міжнародний комерційний арбітраж і третейський розгляд), а також суміжні правові механізми врегулювання спорів (зокрема медіацію).

Родовим поняттям цього визначення є система інституційних форм і способів вирішення спорів. Воно охоплює і можливість юрисдикційного вирішення спору владним рішенням державного чи недержавного юрисдикційного органу, і його погодженого врегулювання за домовленістю сторін в різноманітних формах, зокрема шляхом медіації. Слово «система» означає не механічну сукупність, а функціональну єдність, у якій окремі форми виявляють спільне призначення і взаємодіють у межах одного предметного поля. Предметна сфера системи, що обмежує і конкретизує її, охоплює комерційні відносини, які виникають у зв'язку зі здійсненням підприємницької (комерційної) діяльності. Цим предметом комерційне судочинство відмежовується від цивільного, адміністративного, кримінального та інших видів судочинства, кожен з яких має власне предметне поле.

Перший шар системи становлять юрисдикційні інститути, якими є як державні, так і недержавні. До державних в Україні належать господарські суди, що за чинним інституційним оформленням розглядають переважну частину спорів зі сфери господарських відносин. До недержавних юрисдикційних інститутів належать міжнародний комерційний арбітраж і

третейський розгляд. В Україні міжнародний комерційний арбітраж представлений насамперед Міжнародним комерційним арбітражним судом при Торгово-промисловій палаті України, а третейський розгляд діє у формі постійно діючих третейських судів. Спільною рисою цих інститутів є завершення спору владним рішенням, а відмінність полягає у підставах легітимації: для державного суду це публічна влада, для арбітражу і третейського суду угода сторін. Другий шар системи становлять суміжні правові механізми врегулювання спорів. Найрозвиненішою з них в українському правопорядку є медіація, яка завершує спір не владним рішенням, а угодою сторін, досягнутою у структурованій процедурі за участю медіатора. Перелік суміжних механізмів залишається відкритим: до них можуть належати й інші процедури погоджувального завершення спору, передбачені законом, або присутні у практиці вирішення спорів.

Запропоноване визначення має теоретико-правове, а не нормативно-дефінітивне призначення. Воно не запроваджує нового виду судочинства, не змінює чинного процесуального значення Господарського процесуального кодексу України і не претендує на статус нормативної конструкції. Його завдання полягає у концептуальному впорядкуванні правового явища, яке функціонально існує в українському правопорядку, але не має нормативного оформлення як цілісна категорія. Воно виконує функцію теоретико-правової основи для подальшого аналізу інституційних форм комерційного судочинства і їх співвідношення з господарським судочинством України, для порівняльно-правового аналізу зарубіжних моделей вирішення комерційних спорів і для обґрунтування перспектив розвитку відповідної системи в Україні.

Запропоноване визначення побудоване на функціональних характеристиках, а саме на системі форм і способів вирішення спорів, предметній сфері, юрисдикційних інститутах і суміжних правових механізмах. Жодна з них не прив'язана до конкретного процесуального кодексу, організаційної структури суду чи термінологічного апарату. Це дає визначенню стійкість до можливих змін української правової системи.

Першою такою зміною може стати термінологічний перехід від категорії «господарювання» до категорії «комерції». Розпочата рекодифікація цивільного законодавства, у межах якої Господарський кодекс України втратив чинність 28 серпня 2025 року, відкрила простір для зміни понятійного апарату на користь термінології комерції [14; 24]. Така зміна може супроводжуватися, наприклад, перейменуванням Господарського процесуального кодексу України і господарських судів. Запропоноване визначення комерційного судочинства при цьому залишається чинним без жодного коригування, оскільки родова формула «державні юрисдикційні інститути» охоплює і «господарські», і «комерційні» суди.

Другою зміною може стати структурна перебудова системи спеціалізованих судів. Можливе об'єднання спеціалізованої комерційної юрисдикції з цивільною за моделлю, у якій комерційні справи розглядаються спеціалізованими палатами або колегіями в межах судів цивільної юрисдикції. Якщо така реформа буде здійснена в Україні, визначення комерційного судочинства зберігає чинність, оскільки родова формула «державні юрисдикційні інститути» охоплює як спеціалізований суд, так і спеціалізовану палату в межах загального суду. Функціональна спеціалізація на розгляді спорів, що впливають зі сфери комерційних відносин залишається незалежно від обраної організаційної форми.

Третій сценарій є комбінацією двох попередніх. Одночасний термінологічний перехід і структурна перебудова також може розглядатися як імовірна. Обидва процеси спираються на спільну логіку гармонізації української правової системи з європейською традицією регулювання комерційних відносин і вирішення комерційних спорів. Термінологічний перехід від господарювання до комерції відображає змістове наближення до європейського понятійного апарату, а структурне переоформлення спеціалізованих судів є пристосуванням інституційної моделі до моделей, які діють у державах з усталеною ринковою економікою. У цьому комбінованому сценарії господарські суди можуть еволюціонувати у комерційні суди або

трансформуватися у спеціалізовані комерційні палати в межах судів цивільної юрисдикції, з одночасним перейменуванням процесуальної форми. Запропоноване визначення зберігає чинність, бо описує не конкретну організаційну модель, а функціональне правове явище.

Стійкість сформульованого визначення до інституційних і термінологічних змін засвідчує, що йдеться про теоретико-правову, а не нормативно-інституційну категорію. Нормативно-інституційні поняття змінюються разом із чинною інституцією і кодексом, до яких вони прив'язані, а теоретико-правові поняття описують функціональні правові явища і зберігають чинність при зміні організаційного або термінологічного оформлення. Саме тому запропоноване визначення комерційного судочинства здатне виконувати функцію концептуальної основи розвитку системи вирішення комерційних спорів незалежно від обраного шляху її майбутньої інституціоналізації.

Сформульоване визначення дає змогу виявити сутнісні ознаки комерційного судочинства як правового явища.

Першою з них є системність. У вітчизняній доктрині судова влада розглядається в системному зв'язку з організаційними засадами правосуддя і стандартами правової держави [107, с. 49]. Кілька форм вирішення і врегулювання комерційного спору існують не ізольовано. Між ними діють функціональні правові зв'язки, закріплені в українському законодавстві. Статті 34 і 36 Закону України «Про міжнародний комерційний арбітраж» встановлюють підстави і порядок судового контролю за арбітражним рішенням, а стаття 35 закріплює визнання та виконання арбітражного рішення у визначених законом формах [15]. Стаття 8 цього Закону зобов'язує державний суд припинити провадження у справі, переданій сторонами на арбітраж за дійсною арбітражною угодою [15]. Закон України «Про третейські суди» передбачає судовий контроль за дотриманням третейським судом меж його компетенції, підстави для скасування третейського рішення і порядок видачі компетентним судом виконавчого документа [78]. Стаття 22 Закону

України «Про медіацію» визначає правові наслідки медіаційної угоди і можливості її судового затвердження [79]. У сукупності ці правила утворюють внутрішню структуру системи: рішення кожної з форм набуває юридичної дієвості у визначеному правом порядку, а державний суд виконує функцію контролю і сприяння щодо виконання рішень недержавних юрисдикційних і суміжних форм вирішення і врегулювання комерційних спорів. При цьому кожна форма зберігає самостійну правову природу, але функціонує у взаємодії з іншими. Системність відмежовує комерційне судочинство від простої сукупності розрізнених процедур і утворює його як правове явище цілісного характеру.

Другою сутнісною ознакою є дуалістичність комерційного судочинства. Спір, вирішення якого породжує потребу в судочинстві, має приватноправову природу, оскільки виникає з договору, корпоративної участі, інвестиційної операції - тобто з відносин, у яких сторони діють як автономні учасники підприємницького обороту. Юрисдикційна форма його вирішення поєднує цю приватноправову основу з публічно-правовими засадами. Приватноправова диспозитивність проявляється у комерційному судочинстві з особливою повнотою. Вона охоплює свободу договору, автономію волі сторін, можливість обрати юрисдикційний механізм, погодити процедуру, припинити спір домовленістю сторін. Публічно-правова легітимація забезпечує цій автономії юридичну дієвість. Вона включає державні гарантії судового захисту, обов'язковість рішень, процесуальні стандарти, можливість примусового виконання.

У державному суді диспозитивність сторін полягає у визначенні предмета і підстав позову, поданні доказів і укладенні мирової угоди, і поєднується з публічно-правовими вимогами щодо повноти й об'єктивності розгляду, мотивованості рішення і дотримання процесуального порядку. У міжнародному комерційному арбітражі і третейському розгляді автономія сторін проявляється у виборі арбітрів, процедури і застосовного права, і обмежена публічно-правовими вимогами щодо арбітрабельності спору,

дотриманням публічного порядку і можливості судового контролю за результатом. В цьому випадку дуалістичність є не аналітичною характеристикою, а функціональним співвідношенням, від якого залежить інституційне оформлення кожної з форм комерційного судочинства.

Третьою сутнісною ознакою є інституційне різноманіття системи комерційного судочинства. Її утворюють інституції різної природи: державний суд, недержавні юрисдикційні механізми, а також суміжні правові механізми врегулювання спорів. У зарубіжних правопорядках до цього кола належать також змішані склади суду за участю комерційних суддів, обраних з підприємницького середовища. Кожна з цих категорій має самостійну організаційну природу і власні процесуальні або процедурні правила діяльності. Інституційне різноманіття не послаблює системного характеру комерційного судочинства, а навпаки забезпечує функціональну адаптивність, оскільки дає учасникам комерційних відносин можливість обирати форму вирішення спору, що відповідає його природі, ризикам, конфіденційності і потребам у спеціальних знаннях. Транскордонний спір зі складною юридичною конструкцією і високою ціною позову природно тяжіє до міжнародного комерційного арбітражу. Внутрішній комерційний спір між суб'єктами господарювання у визначеній законом сфері знаходить вирішення у господарському суді. Спір, у якому сторони зацікавлені у збереженні ділового зв'язку, тяжіє до медіації як форми, що залишає простір для компромісу і конфіденційності. Інституційна будова комерційного судочинства як цілісної системи становить окремий предмет теоретико-правового аналізу.

Четвертою сутнісною ознакою є потреба у спеціальних знаннях у сфері комерційного обороту. Юридична кваліфікація дій сторін, обставин виконання договору і факту порушення сама по собі не дає повної відповіді на питання, як має бути вирішений комерційний спір. Природа цього спору поєднує майнову складову з потребою врахування економічної логіки операції, розподілу ризику, типової практики відповідної галузі і добросовісного

очікування професійних учасників обороту. Ці елементи не вичерпуються нормами договору і застосовним законом. Вони закорінені в практиці комерційного обороту, у звичаях ділового обороту і у фахових стандартах, що формуються самим підприємницьким середовищем. Тому повне знання про комерційний спір не може бути виведене з одного джерела, оскільки воно складається з юридичної кваліфікації, у якій компетентні правознавці, і з розуміння комерційного обороту, у якому компетентні самі учасники підприємницької діяльності. Залежно від інституційної форми юрисдикційного механізму вирішення спору ця взаємодія знань реалізується по-різному. Господарський суд враховує спеціальні знання через інститут судової експертизи, спеціалізацію суддів і фактологічну роботу, яку сторони здійснюють у процесі реалізуючи принцип змагальності. Міжнародний комерційний арбітраж і третейський розгляд забезпечують цю взаємодію інакше, а саме через формування складу арбітрів або третейських суддів з осіб, що мають професійне знання у відповідній сфері комерційних відносин. Сторони обирають таких арбітрів виходячи з предмета спору, що дає змогу інтегрувати фахову компетентність у саме ухвалення рішення. Медіація спирається на здатність медіатора розуміти економічну природу конфлікту, психологію сторін, їх приховані мотиви, і знаходити погоджувальне рішення, прийнятне з огляду на ділову логіку відносин між сторонами. Проте, відома ще одна організаційна форма доступу до спеціальних знань, а саме участь у складі суду осіб з підприємницького середовища, які поєднують фахову компетентність у комерційному обороті з функцією здійснення правосуддя. Комерційні трибунали Франції, палати у комерційних справах при земельних судах Федеративної Республіки Німеччина і подібні моделі демонструють, що інституційне залучення комерційної компетентності до власне здійснення правосуддя є реалістичним шляхом забезпечення повноцінного знання про комерційний спір у державному суді. Ця ознака має теоретико-правове і перспективне значення для розвитку української системи. Вона вказує напрям, у якому інституційна структура господарського судочинства може

еволюціонувати, зберігаючи свою фахову спроможність вирішувати складні господарські спори.

Чотири ознаки в сукупності характеризують комерційне судочинство як цілісне правове явище. До них належать системність, дуалістичність, інституційне різноманіття і потреба у спеціальних знаннях у сфері комерційного обороту. Серед них дуалістична ознака має теоретико-правове провідне значення, оскільки саме від співвідношення приватноправових і публічно-правових засад залежить інституційне оформлення кожної з форм системи. Підстави легітимації рішень і самої діяльності державного суду, арбітражу і третейського розгляду, обсяг автономії сторін у виборі процедури, межі державного контролю за рішеннями приватної юрисдикції, місце і функція медіації як суміжного правового механізму конкретизуються через приватноправовий і публічно-правовий аспекти формування та розвитку інституцій комерційного судочинства.

2.2 Приватноправовий і публічно-правовий аспекти формування та розвитку інституцій комерційного судочинства

Другою сутнісною ознакою комерційного судочинства, окресленою у попередній частині дослідження, яка потребує окремого детального розкриття, є дуалістичність. Як концептуальна формула вона являє собою поєднання приватноправових і публічно-правових засад, проте не пояснює, у який спосіб ці засади співвідносяться у формуванні і функціонуванні конкретних інституцій системи вирішення комерційних спорів, і як це впливає на їх правову природу.

Природа поєднання приватного і публічного у комерційному судочинстві має історичне коріння. Сфера комерційних відносин історично формувалася як простір приватної автономії, що склався поза межами кордонів між державними утвореннями, правопорядками, соціальними і культурними прошарками суспільства. Учасники комерційних відносин виробляли власні правила взаємодії, звичаї ділового обороту і способи вирішення спорів у середовищі підприємницької спільноти, без втручання публічної влади. Підтримання правопорядку у комерційних відносинах поступово ставало завданням публічної влади тією мірою, якою приватна саморегуляція потребувала зовнішніх гарантій захисту. У такий спосіб інституції комерційного судочинства виникли як механізм взаємодії приватної автономії з публічно-правовим забезпеченням обов'язковості результату вирішення спору.

Ця траєкторія не лінійна. В історичній ретроспективі, у теперішньому стані і в перспективі простежуються паралельно дві тенденції: збереження інститутами комерційного судочинства приватної автономії, і входження їх у національні правопорядки. Поряд з ними формуються гібридні моделі інституціоналізації, що поєднують ознаки обох. Належність комерційного судочинства до сфери приватного чи публічного правового регулювання не

може бути встановлена однозначно, оскільки в цій сфері взаємодія двох засад є визначальною рисою.

Комерційний спір виникає з різноманітних підстав, а його сторони діють як юридично рівні учасники комерційних відносин, які реалізують свободу здійснення підприємницької діяльності і несуть притаманні їй ризики [14]. Юрисдикційне реагування на такий спір спирається на нормативно встановлений порядок розгляду, засади неупередженості і незалежності особи, що його вирішує, і на можливість державного забезпечення обов'язковості рішення. Ці елементи мають публічно-правову природу і виявляються незалежно від того, чи розглядає спір державний суд, чи арбітражна, третейська або медіаційна інституція. Приватні і публічні елементи переплетені, проте характер їх поєднання потребує конкретного аналізу. Доктрина теорії права виробила класичні критерії розмежування приватного і публічного, перевірка яких на придатність до комерційного судочинства слугує відправною точкою такого аналізу.

Питання співвідношення приватного і публічного у праві належить до традиційних напрямів дослідження як у межах романо-германської, так і англосаксонської правових систем. У зарубіжній доктрині приватно-публічний поділ у вирішенні комерційних спорів був предметом ґрунтовного аналізу М. Каппеллетті та Б. Гарта в контексті поширення альтернативних форм доступу до правосуддя [108, с. 181–187]; у вітчизняній традиції правова доктрина як результат правозастосовної діяльності суду розглянута Н. Пархоменко [109, с. 54–62]. С. Погребняк, аналізуючи теоретичні засади розмежування приватного і публічного, виокремлює серед сформованих критеріїв інтерес, предмет і метод правового регулювання, належність суб'єктів до публічної влади та формальні критерії, зокрема спосіб захисту порушеного права [110, с. 6–9, 16]. Жоден з цих критеріїв, узятий окремо, не дає однозначної відповіді щодо віднесення комерційного судочинства до приватної чи публічної сфери. Учасник комерційного спору обстоює власний приватний майновий інтерес. Водночас передбачуване і компетентне

вирішення такого спору відповідає публічному інтересу у стабільності цивільного обороту, привабливості правової системи для внутрішніх та іноземних учасників комерційних відносин і належному функціонуванні ринку. Метод регулювання поєднує диспозитивні і імперативні елементи у різній пропорції залежно від конкретного механізму. Сторони спору залишаються юридично рівними, що становить ознаку приватноправового регулювання, а юрисдикційний орган виконує функцію, яку відповідна правова традиція відносить до публічної сфери. Належність юрисдикційної інституції до публічної влади або до приватного середовища задає лише первинну рамку аналізу і не пояснює, як саме приватноправові і публічно-правові засади поєднуються в її діяльності.

Класичні критерії потребують доповнення міркуваннями, що стосуються самої юрисдикційної діяльності. Перше з них стосується незалежності юрисдикційного органу. В Україні незалежність суду закріплена статтею 129 Конституції України [23]. Європейський суд з прав людини у рішенні *Агрокомплекс проти України (Agrokompleks v. Ukraine)* констатував порушення вимог справедливого судового розгляду у господарському спорі за участі держави, що ілюструє практичне значення гарантій незалежності суду для вирішення комерційних спорів [111]. Функціональним аналогом цієї засади у недержавних механізмах є безсторонність арбітра у міжнародному комерційному арбітражі чи третейському розгляді. У монографії «Судова влада», підготовленій колективом авторів за загальною редакцією І. Марочкіна, незалежність судової влади аналізується як умова правосудності рішення. Ця умова не обмежується публічно-правовим статусом органу судової влади і поширюється також на інституції, що діють поза системою державного судочинства і виконують юрисдикційну функцію [112, с. 234–267]. О. Хотинська-Нор у дослідженні теоретико-правових і праксеологічних засад судової реформи в Україні розглядає судову незалежність як інституційну характеристику, що формується одночасно зовнішніми гарантіями правової системи і внутрішньою культурою судової влади,

причому жодна з цих складових окремо не є достатньою [113, с. 178–214]. Незалежність є умовою правосудності, а не критерієм розмежування публічного і приватного, оскільки поширюється на обидва типи юрисдикції.

Поряд з незалежністю до природи юрисдикційного органу належить підзвітність. Підзвітність є фундаментальною ознакою публічно-правової інституції, оскільки орган, наділений повноваженнями, водночас підпорядковується механізмам перевірки, дисциплінарного контролю і відповідальності. В Україні підзвітність судів забезпечує відповідальність судової влади перед суспільством і охоплює прозорість діяльності, оскарження рішень у судах вищих інстанцій, дисциплінарну відповідальність суддів і фінансову прозорість. Стаття 130-1 Конституції України передбачає суддівське самоврядування як форму такої підзвітності [23], а Закон України «Про судоустрій і статус суддів» конкретизує її через систему Вищої ради правосуддя і дисциплінарних проваджень [41]. Підзвітність арбітра має інший зміст. Арбітр відповідає перед сторонами провадження за неупередженість, розкриття конфлікту інтересів і дотримання процедури вирішення спору. Відповідальність перед арбітражною інституцією охоплює дотримання її етичних правил, регламенту, строків розгляду і належне мотивування і оформлення рішення. Державний контроль за міжнародним арбітражем і третейським розглядом обмежений судовим переглядом рішення з вичерпного переліку підстав. У третейському розгляді підзвітність визначається правилами третейської установи і нормами Закону України «Про третейські суди», за якими компетентний державний суд може скасувати третейське рішення [78]. Діяльність медіатора підпорядкована вимогам конфіденційності медіаційної процедури, угоди сторін або регламенту установи, при якій така процедура проводиться. Публічно-правова підзвітність державного суду і переважно приватноправова підзвітність недержавних механізмів утворюють дві паралельні форми контролю, які подібним чином забезпечують якість результату вирішення або врегулювання спору.

Класичну дихотомію ускладнює також конкуренція між інституціями, яка традиційно вважалася ознакою приватної сфери і зазвичай не поширювалася на органи публічної влади. Державний суд виконує функцію, покладену на нього законом, незалежно від наявності альтернативних суб'єктів, які виконують подібну функцію, і не зацікавлений у залученні справ. Підвідомчість справ державному суду визначається законодавчо, а його утримання забезпечується з державного бюджету. Арбітражна інституція утримується коштами, що сплачуються сторонами провадження, тож її існування прямо залежить від здатності залучати спори. Це зумовлює її зацікавленість у поширенні застосування арбітражних і третейських угод до якомога ширшого кола договорів, що укладаються у різних сферах підприємницької діяльності. Між провідними світовими арбітражними центрами склалася стійка конкуренція за розгляд транскордонних комерційних спорів, обумовлена якістю і зручністю процедур, репутацією арбітрів, передбачуваністю практики і тривалою історією функціонування. Сучасна динаміка економічних відносин змінила позиціонування державних судів у цій сфері. Спеціалізовані судові інституції для вирішення міжнародних комерційних спорів, тенденція до утворення яких в межах національних судових систем зміцнюється останнє десятиліття, прямо змагаються за залучення транскордонних справ і у такий спосіб увійшли у конкурентний простір, що раніше належав виключно приватноправовій сфері. Класична межа між публічним як неконкурентним і приватним як конкурентним середовищем перестала бути абсолютною.

Співвідношення приватного і публічного у комерційному судочинстві виявляється також у джерелах правил, за якими діють відповідні інституції. Ієрархія таких джерел простягається від конституційної норми до угоди сторін. Її вершину утворюють конституційні засади здійснення правосуддя, що задають межі допустимого регулювання судової влади і встановлюють умови, за яких приватноправові механізми вирішення спорів сумісні з принципом здійснення правосуддя виключно судами. Наступний рівень

становить кодифікований процесуальний закон, що визначає процесуальний порядок державного судочинства. Окремий рівень утворюють спеціальні закони, що регулюють недержавні юрисдикційні механізми вирішення спорів. Кожен з них окреслює публічно-правову рамку діяльності відповідного механізму, проте обсяг рамки істотно відрізняється. У законодавстві про судоустрій публічно-правове регулювання вичерпне. У законодавстві про арбітраж і третейські суди воно визначає засади підвідомчості і підстави контролю, залишаючи арбітражним інституціям широку автономію у виборі і запровадженні зручних для сторін процедур вирішення спору. У законодавстві про медіацію публічно-правовий елемент мінімальний. Найнижчі рівні утворюють регламенти арбітражних і третейських інституцій та угоди сторін про застосування недержавної договірної юрисдикції вирішення спору. Регламент не є нормативно-правовим актом держави. Його джерелом є внутрішнє рішення інституції про утворення арбітражного органу і його процедур, прийняте в межах її приватноправової автономії. Регламент стає обов'язковим у межах конкретного провадження на підставі арбітражної або третейської угоди, у якій сторони погоджуються на його застосування. Поряд з формальними джерелами діють звичаї ділового обороту і галузеві стандарти, що стосуються передусім матеріального змісту комерційних відносин, проте впливають і на оцінку добросовісної поведінки сторін у спорі. О. Подцерковний обґрунтовує особливий характер господарсько-правового регулювання, що поєднує імперативний публічно-правовий каркас з диспозитивними інструментами договірної свободи учасників комерційних відносин [93, с. 8–37]. Ця подвійна структура регулювання відтворюється і в юрисдикційному захисті.

Жоден із розглянутих критеріїв і міркувань не пояснює природи комерційного судочинства вичерпно. Інтерес у комерційному спорі поєднує приватну і публічну складові. Метод регулювання комбінує диспозитивні і імперативні елементи. Юридична рівність сторін співіснує з юрисдикційним статусом органу, який вирішує спір. Належність до публічної влади

виявляється лише в окремих елементах системи. Незалежність є умовою правосудності у будь-якій формі юрисдикції. Підзвітність набуває різного змісту залежно від інституції. Конкуренція поширилася і на публічно-правовий простір. Дуалістична природа комерційного судочинства є теоретико-правовою відповіддю на цю різномірність. Приватноправові і публічно-правові засади поєднуються в кожному елементі системи у різній пропорції, утворюючи цілісне функціональне середовище правового захисту учасників комерційних відносин.

Найвиразніше дуалістична природа комерційного судочинства виявляється у тому, як виникає компетенція юрисдикційного органу. Компетенція господарського суду виникає з закону, що є продовженням конституційного принципу поширення юрисдикції судів на будь-який юридичний спір [23]. Господарський процесуальний кодекс України визначає категорії спорів, що належать до юрисдикції господарських судів, а правила територіальної підсудності і автоматизованого розподілу справ визначають конкретний склад для вирішення конкретного спору [22]. Сторони не обирають конкретний господарський суд, не визначають склад, не погоджують правила процедури. Вони можуть лише вивести спір з юрисдикції державного суду через арбітражне або третейське застереження, тобто скористатися правом обрати приватноправовий інститут вирішення спору замість публічно-правового.

Компетенція складу арбітражу виникає з арбітражної угоди сторін. Ю. Притика обґрунтовує автономний характер арбітражної угоди як юрисдикційної підстави, що створює самостійне правове джерело компетенції складу арбітражу і не зводиться до договору про надання послуги [114, с. 86–112]. Г. Цірат розкриває цю автономність на підставі принципу «компетенції компетенції», за яким склад арбітражу самостійно вирішує питання про власну компетенцію, у тому числі про наявність і дійсність арбітражної угоди [115, с. 145–168]. Стаття 16 Закону України «Про міжнародний комерційний арбітраж» закріплює цей принцип у законодавстві України [15], а стаття 16

Типового закону Комісії Організації Об'єднаних Націй з права міжнародної торгівлі (United Nations Commission on International Trade Law; ЮНСІТРАЛ) про міжнародний комерційний арбітраж закріплює його на міжнародному рівні [116]. Р. Гуд характеризує арбітражне вирішення комерційних спорів як інструмент, що історично виріс з приватноправової природи комерційного обороту і зберігає цю природу, попри значне публічно-правове обрамлення, що склалося за останнє століття [13, с. 3]. Приватноправове джерело юрисдикції є сутнісною ознакою арбітражу, відмінною від його публічно-правової легітимації.

Принцип «компетенції компетенції» є межею, на якій юрисдикційне повноваження максимально переходить від держави до приватного органу. У звичайному правопорядку повноваження визначати власну юрисдикцію належить виключно органам публічної влади. Європейський суд з прав людини у рішеннях Таббан проти Швейцарії (Tabbane v. Switzerland) [80] і Суда проти Чеської Республіки (Suda v. the Czech Republic) [81] визнав сумісність автономії волі сторін у міжнародному комерційному арбітражі з гарантіями справедливого судового розгляду в межах статті 6 Конвенції про захист прав людини і основоположних свобод. Жоден приватний суб'єкт у звичайному порядку не може самостійно вирішити питання про власну юрисдикцію щодо справи, оскільки воно визначається або законом наперед, або вищим органом публічної влади. Винятком з цього правила є арбітраж. Учасники комерційних відносин на підставі арбітражної угоди делегують складу арбітражу повноваження одночасно визначити власну компетенцію щодо спору і вирішити цей спір по суті. Таке делегування є виявом приватноправової автономії. Водночас саме повноваження, яке передається, має юрисдикційну природу: арбітраж вирішує питання про власну компетенцію щодо спору на тому етапі, коли сторони вже не володіють правом вплинути на цей процес, окрім як формуванням нової обопільної згоди. Можливість судового контролю, збережена за державою, не скасовує приватноправового за природою повноваження арбітражу автономно

вирішувати питання власної компетенції, що впливає з угоди сторін, процесуальних правил арбітражу і закону, який регулює його діяльність.

Втручання державного суду у наслідки вирішення спору арбітражем по суті також обмежене. Державний суд не має права переглядати арбітражне рішення на підставі власної оцінки правильності застосування норм матеріального права при вирішенні спору. У зарубіжній доктрині арбітраж аналізується як автономний юрисдикційний механізм вирішення комерційних спорів, що ґрунтується на договірному наділенні юрисдикційними повноваженнями [117, с. 1–3]. Стаття 34 Закону України «Про міжнародний комерційний арбітраж» встановлює вичерпний перелік підстав для скасування арбітражного рішення [15]. До таких підстав належать недійсність арбітражної угоди, порушення процедури, вихід за межі арбітражної угоди, неарбітрабельність предмета спору і суперечність публічному порядку. Жодна з підстав не передбачає перегляду рішення по суті. Аналогічне регулювання у відповідному Законі стосується і третейських судів, які функціонують за подібною моделлю в межах внутрішнього правопорядку. Сфера підвідомчості третейських спорів за Законом України «Про третейські суди» вужча за сферу міжнародного комерційного арбітражу [78].

Медіація відрізняється тим, що медіатор не наділений юрисдикційним повноваженням у власному значенні цього поняття. Його участь у врегулюванні спору ґрунтується на згоді сторін, що поновлюється протягом усього процесу врегулювання. Сама домовленість сторін визнається їх договором, а не юрисдикційним актом.

Окремим випадком поєднання приватноправових і публічно-правових засад є змішані форми державного судочинства, які ілюструють синтез приватного і публічного у формуванні складу суду. До них належать, зокрема, комерційні трибунали Франції і палати у комерційних справах при земельних судах Федеративної Республіки Німеччина. Їх юрисдикція виникає з закону, проте сама ідея залучення осіб з підприємницького середовища до складу суду історично виросла з купецької ділової практики. Поєднання професійного

судді з комерційним суддею в одному складі суду виражає логіку, у якій публічно-правова форма судочинства спирається на джерела фахової компетентності, сформовані у приватному просторі ділового обороту. Основний закон Федеративної Республіки Німеччина і Конституція Італії визнають сумісність такої моделі з публічно-правовою легітимацією правосуддя [118; 119]. Ці акти допускають участь у здійсненні правосуддя осіб, що не належать до кар'єрного суддівського корпусу, за умови нормативного закріплення процедури їх участі і гарантій незалежності. Європейська конституційна традиція не вимагає, щоб публічно-правова легітимація правосуддя поширювалася виключно на корпус професійних суддів. Для українського правопорядку ця ознака окреслює один з можливих напрямів розвитку господарського судочинства.

Вплив приватноправової і публічно-правової природи інституцій на майнові основи їх функціонування, зокрема на оплату послуг з вирішення спорів, виявляється у різних моделях винагороди суддів і арбітрів. Суддів державного суду призначають у нормативно встановленому порядку. Вони користуються гарантіями здійснення суддівської діяльності і отримують грошове утримання з державного або місцевих бюджетів. Прямої матеріальної зацікавленості в результаті вирішення справ суддя не має, що становить одну з основ забезпечення його незалежності і непідкупності. Така модель забезпечує функціональну неупередженість. Поряд з тим вона має один наслідок, що стосується самої моделі: суддя не залежить матеріально від наявності або відсутності справ у суді, а суд не конкурує за справи, оскільки їх підвідомчість визначена законом, а кількість залежить від кількості спорів і правових конфліктів, що виникають серед суб'єктів, які проживають чи зареєстровані на території судового округу.

Інший характер має участь у складі суду комерційних суддів, обраних з підприємницької спільноти у нормативно встановленому порядку, які виконують свої обов'язки без винагороди за цю діяльність. Мотивація комерційного судді має іншу природу. Вона пов'язана з почесним характером

участі у здійсненні правосуддя, професійною репутацією, довірою підприємницького середовища і можливістю сприяти якісному вирішенню комерційних спорів як виконанню ціннісної місії, а також з реалізацією власних амбіцій, не пов'язаних з отриманням матеріальної винагороди. Комерційні судді виконують суддівські обов'язки на почесній основі лише час від часу, зберігаючи свій основний дохід у сфері підприємницької діяльності, що становить їх соціальну базу забезпеченості і матеріальної незалежності. Безпосередня робота у підприємницькій сфері є водночас основою комерційної компетенції, що становить цінність для вирішення комерційних справ у складі суду.

В арбітражі справу вирішує арбітр, обраний сторонами або призначений арбітражною інституцією у разі розбіжностей між сторонами. Арбітр не є державним службовцем і не входить до системи органів державної влади. Винагороду він отримує від сторін через арбітражну інституцію в розмірах, передбачених її регламентом. Ця винагорода прямо пов'язана з участю в розгляді конкретного спору, що створює матеріальну зацікавленість арбітра у роботі, а арбітражна інституція має зацікавленість у своїй здатності залучати справи. Конкурентний характер арбітражного простору, у якому інституції змагаються за залучення справ, впливає саме з такого розподілу матеріальної залежності.

У галузевому арбітражі склад формується з фахівців відповідного сегмента ринку. До прикладів таких інституцій належать, зокрема, Міжнародна асоціація торгівлі олійними і олійно-білковими культурами (FOSFA International), Асоціація торгівлі зерном і кормами (GAFTA), Лондонська асоціація морських арбітрів (LMAA), Центр арбітражу і медіації Всесвітньої організації інтелектуальної власності (World Intellectual Property Organization; WOIB) і Спортивний арбітражний суд. Кадровий резерв арбітрів у таких інституціях формується з самих учасників галузі, які мають багаторічний практичний досвід роботи у відповідному сегменті ринку. Гонорар арбітра у галузевому провадженні сплачують сторони спору, як і в

загальному міжнародному комерційному арбітражі, проте галузева асоціація знижує економічний бар'єр для своїх членів за рахунок диференційованих ставок інституційного збору і депозиту. Це робить галузевий арбітраж особливо привабливим для регулярних учасників відповідного ринку. У кожному з розглянутих варіантів статус особи, що здійснює юрисдикційну функцію, пов'язаний з джерелом її матеріального утримання, і саме це поєднання визначає, наскільки інституція залежить від конкуренції за справи.

Юридична сила рішення та межі його перегляду також поєднують приватноправові і публічно-правові елементи. Рішення державного суду ухвалюється іменем держави і набуває законної сили у строки і порядку, встановлених процесуальним законодавством [22; 101]. Його виконання забезпечується державним примусом. Перегляд рішення державного суду здійснюється в інстанційному порядку, передбаченому процесуальним законодавством, і охоплює перевірку правильності застосування норм матеріального і процесуального права в межах системи державного судочинства.

Юридична сила арбітражного рішення має іншу основу. Рішення ухвалюється складом арбітражу, повноваження якого виникають з арбітражної угоди. Його обов'язковість для сторін впливає з самої угоди, у якій сторони наперед погодилися визнавати і виконувати ухвалене рішення. У правопорядку держави, де рішення має бути виконане, його юридична сила залежить від визнання правовою системою цієї держави. Конвенція про визнання та виконання іноземних арбітражних рішень 1958 року встановлює міжнародний режим визнання і виконання таких рішень у державах-учасницях [77]. Поєднання договірної основи обов'язковості з потребою у визнанні правовою системою виражає дуалістичну природу самого результату розгляду справи, оскільки арбітражне рішення має приватноправове джерело обов'язковості і набуває публічно-правової виконуваності через визнання державою. Перегляд арбітражного рішення ухваленого складом арбітражу по його матеріально-правовій суті не передбачений. У зарубіжній доктрині

арбітраж аналізується як автономний юрисдикційний механізм вирішення комерційних спорів, що ґрунтується на договірному наділенні юрисдикційними повноваженнями [117, с. 1–3]. Стаття 34 Закону України «Про міжнародний комерційний арбітраж» встановлює вичерпний перелік підстав для скасування арбітражного рішення державним судом за місцем арбітражу [15]. Жодна з цих підстав не дозволяє переглянути рішення по суті. Якщо склад арбітражу неправильно застосував матеріальне право, але дотримався арбітражної угоди, провів розгляд за належної процедури і не порушив публічного порядку, рішення зберігає юридичну силу. Судовий контроль обмежений перевіркою дотримання меж, у яких приватноправове джерело юрисдикції визнається правопорядком.

Спосіб приведення рішення до виконання продовжує поєднання приватноправової і публічно-правової основ на завершальній стадії юрисдикційного процесу. Рішення державного суду, що набрало законної сили, є виконавчим документом і виконується в порядку, передбаченому законодавством. Арбітражне рішення такої властивості не має. Для його примусового виконання у країні, відмінній від місця ухвалення, необхідне визнання компетентним державним судом цієї країни за заявою заінтересованої сторони. Підстави для відмови у визнанні і виконанні вичерпно визначені статтею V Нью-Йоркської конвенції [77] і для України статтею 36 Закону України «Про міжнародний комерційний арбітраж» [15]. Виникає конструкція подвійного рівня, у якій спочатку відбувається процесуальне визнання арбітражного рішення державним судом, потім його примусове виконання на підставі ухваленого судового рішення про визнання і надання дозволу на виконання. Приватноправовий за джерелом результат набуває публічно-правової дієвості у формі двох послідовних актів судової влади відповідної держави. Рішення третейського суду в межах внутрішнього українського правопорядку виконується у подібному порядку через звернення до компетентного державного суду за виконавчим документом, що видається на підставах, передбачених Законом України «Про третейські суди» [78].

Угода укладена за результатами медіації не є рішенням юрисдикційного органу, і примусового виконання не передбачає. Її виконання забезпечується інструментами загального договірної права, а у випадках, передбачених законом, через затвердження судом як мирової угоди, що надає такій домовленості процесуальній сили судового акта. У міжнародній практиці діє Конвенція Організації Об'єднаних Націй про міжнародні угоди про врегулювання спорів за результатами медіації, відкрита для підписання у Сінгапурі 7 серпня 2019 року (Сінгапурська конвенція). Вона встановлює прямий режим виконання міжнародних медіаційних угод без потреби у попередньому судовому затвердженні. Україна Сінгапурську конвенцію підписала, проте на момент цього дисертаційного дослідження не ратифікувала. Майбутня ратифікація розширить для українських учасників міжнародних комерційних відносин інструмент виконання медіаційних угод за участю іноземних контрагентів. Н. Мазаракі, аналізуючи теоретико-правові засади медіації, обґрунтовує її приватноправову природу як добровільної процедури врегулювання спору, у якій публічно-правовий елемент обмежений визначенням загальних правил її допустимого застосування і правових наслідків медіаційної угоди [120, с. 187–191, 205–211]. Така характеристика узгоджується із загальною логікою дуалізму. У медіації приватноправові засади виявляються найповніше, у поєднанні з мінімальним публічно-правовим обрамленням.

Спеціалізовані судові інституції для вирішення міжнародних комерційних спорів в межах національних судових систем утворюють окремий тип за способом співвідношення приватноправових і публічно-правових засад у виконанні рішень [121, с. 2–3]. Регулювання юрисдикції і виконання судових рішень у цивільних і комерційних справах у праві Європейського Союзу здійснюється Регламентом Брюссель I-біс (Regulation Brussels I Recast) [122] та Регламентом Рим I про право, що застосовується до договірних зобов'язань [123]; відповідна судова практика Суду Європейського Суду, зокрема справи C-281/02 «Owusu v. Jackson» [124] і C-116/02 «Erich

Gasser GmbH v. MISAT Srl» [125], окреслює межі застосування юрисдикційних та арбітражних застережень у транскордонних комерційних спорах. Їх рішення мають статус судового акта держави, у системі судової влади якої вони функціонують, і виконуються як національні судові рішення в порядку, передбаченому національним законодавством країни виконання. Транскордонне визнання таких рішень здійснюється на підставі міжнародних договорів і нормативних актів держав, що є учасниками відповідних транснаціональних утворень. У межах Європейського Союзу діє Регламент Європейського Парламенту і Ради 1215/2012 від 12 грудня 2012 року про юрисдикцію, визнання і виконання судових рішень у цивільних та комерційних справах (Брюссель I-біс). Він встановлює спрощений режим, за яким судові рішення держави-члена Союзу виконуються в інших державах-членах без процедури екзекватури. Цей режим спирається на високий ступінь довіри між судовими системами держав-членів і втілює публічно-правове транскордонне забезпечення виконання рішень. Для України Регламент Брюссель I-біс поки що не діє, проте задає орієнтир подальшого зближення законодавства у процесі європейської інтеграції. Поява таких режимів показує здатність публічно-правових інституцій забезпечувати ефективно транскордонне виконання судових рішень у комерційних спорах і складати конкуренцію арбітражній моделі.

Поза межами Європейського Союзу транскордонне визнання судових рішень у комерційних спорах визначається двосторонніми і багатосторонніми міжнародними договорами. У 2005 і 2019 роках укладено дві Гаазькі конвенції з відповідних питань [126; 127]. У зарубіжній доктрині питання конкуренції правопорядків через виконуваність судових рішень за кордоном проаналізовано Ж. Куніберті [128, с. 1]. Конвенція про вибір суду 2005 року встановлює режим визнання і виконання судових рішень, ухвалених судом, обраним сторонами на підставі угоди про вибір суду. Конвенція про визнання і виконання іноземних судових рішень у цивільних та комерційних справах 2019 року формує загальний режим транскордонного визнання судових

рішень у комерційних спорах між державами-учасницями. Україна поки що не є учасницею жодної з цих Гаазьких конвенцій. Обидва акти створюють публічно-правові режими забезпечення дієвості судових рішень за межами держави їх ухвалення і доповнюють арбітражну модель транснаціонального виконання рішень. Розширення транскордонного виконання рішень державних судів у комерційних справах через національні судові системи, дедалі частіше забезпечуване багаторівневими публічно-правовими актами, свідчить про посилення публічно-правового сегмента впливу на систему комерційного судочинства на міжнародному рівні.

Баланс приватноправової і публічно-правової природи українських інституцій комерційного судочинства потребує окремої уваги. Сучасні реформи комерційного судочинства в державах континентальної Європи, зокрема німецький Закон про посилення Німеччини як місця судового розгляду (Justizstandort-Stärkungsgesetz) 2024 року, який запровадив комерційні суди з можливістю використання англійської мови в цивільному судочинстві, свідчать про поширення тенденції посилення комерційної спеціалізації [129].

Українська інституційна будова загалом відповідає описаній моделі організації комерційного судочинства, проте має істотну особливість, помітну при зіставленні переліку інституцій з їх реальною вагою у вирішенні комерційних спорів. Законодавство України передбачає регулювання майже всіх інституційних механізмів, окрім змішаних форм державного судочинства: від господарських судів як спеціалізованих державних судів до постійно діючих третейських судів і центрів медіації. Господарські суди функціонують як повноцінна триланкова вертикаль з місцевих, апеляційних і касаційного рівнів. Міжнародний комерційний арбітражний суд і Морська арбітражна комісія при Торгово-промисловій палаті України належать до авторитетних арбітражних інституцій регіону. Постійно діючі третейські суди засновуються при торгово-промислових палатах, асоціаціях, фінансових і страхових установах. Сфера медіації розвивається після прийняття у 2021 році Закону

України «Про медіацію» [79]. За переліком інституцій комерційне судочинство в Україні є інституційно повним.

Але, незважаючи на фактичну представленість всіх інституційних форм комерційного судочинства, фактичний розподіл вирішення спорів між ними істотно нерівномірний. За даними Касаційного господарського суду у складі Верховного Суду, протягом 2024 року на розгляді місцевих господарських судів перебувало 229 тисяч процесуальних звернень, з яких 77,7 тисячі господарських справ розглянуто по суті [130, с. 4]. У той самий період Міжнародний комерційний арбітражний суд при Торгово-промисловій палаті України прийняв до провадження 453 справи і розглянув 440 [131]. Систематична статистика щодо постійно діючих третейських судів, інших постійно діючих арбітражних інституцій і медіаційних проваджень в офіційних джерелах не публікується, проте фахове середовище погоджується в тому, що ці механізми не вирішують істотної частини комерційних спорів. Інституційно система комерційного судочинства в Україні є диверсифікованою, проте юрисдикційна вага припадає практично повністю на господарські суди.

За інституційною повнотою українська система комерційного судочинства наближається до європейських моделей, проте за реальною дієвістю істотно відрізняється від них. Подолання цієї асиметрії потребує розвитку реальної функціональної ваги недержавних механізмів, оскільки інституційна побудова вже наявна. Можливі напрями такого розвитку охоплюють інституційне зміцнення третейських судів і розширення медіаційної практики.

Таким чином, дуалістична природа комерційного судочинства, що в європейських моделях виявляється у функціональній рівновазі і практичній дієвості усіх інституцій, в українській дійсності тяжіє до фактичного переважання публічно-правової форми.

Поєднання приватноправових і публічно-правових засад у комерційному судочинстві має історичну природу. О. Беяневич у

дослідженнях господарських договірних зобов'язань пояснює, як закріплення комерційних прав і обов'язків суб'єктів підприємницької діяльності виростає з практичних дій самих учасників, і поступово отримує публічно-правове закріплення тією мірою, якою цього потребують зовнішні гарантії захисту [68, с. 96–140]. Юрисдикційні і суміжні правові механізми вирішення комерційних спорів пройшли подібний шлях. Вони формувалися у середовищі підприємницької спільноти як інструменти її саморегуляції і знайшли публічно-правове закріплення в законодавстві після становлення сталої практики. Це закріплення не витіснило приватну складову, а оформило ту її частину, яка потребувала державного забезпечення обов'язковості рішення, його примусового виконання і перевірки на сумісність з публічним порядком держави.

У сучасну добу спостерігається зворотний рух. У зарубіжній літературі цю тенденцію документує М. Галантер у концепції «зникаючого процесу», що описує скорочення повного судового розгляду в США, та переміщення значної частини комерційних спорів у альтернативні форми вирішення і врегулювання [82, с. 459–460, 514–515]; Дж. Резнік розкриває правові й інституційні наслідки приватизації процесу і доступу до правосуддя в умовах поширення арбітражу [83, с. 1793–1838; 84, с. 102–103, 118–133]. Спеціалізовані судові інституції для вирішення міжнародних комерційних спорів, що формуються в державах з розвиненим транснаціональним сегментом комерційного обороту, переймають практики, вироблені в приватній арбітражній сфері. До таких практик належать застосування англійської мови у розгляді справ, гнучкість процедур, спеціалізований склад суду, передбачувані розумні строки розгляду і цифровий формат комунікації сторін і суду. Публічно-правова інституція адаптує приватноправові стандарти, зберігаючи власну природу.

Аналіз приватноправових і публічно-правових засад комерційного судочинства, проведений за основними розкритими площинами, зокрема за підставою виникнення юрисдикції, складом суду або арбітражу, юридичною силою рішення, способом приведення його до виконання і економічними

умовами доступу до певного юрисдикційного інституту, дає цілісну картину їх співвідношення. У межах кожної з площин приватна і публічна складові поєднуються в різній пропорції, не утворюючи протиставлення між інституціями і не розподіляючись між ними за принципом виключення.

Результатом проведеного аналізу публічно-правового і приватноправового аспектів формування і розвитку інституцій комерційного судочинства є з'ясування того, що їх поєднання не є статичним. Юрисдикційні і суміжні правові механізми історично виростили з приватноправової саморегуляції учасників комерційних відносин і поступово знаходили публічно-правове закріплення в національних законодавствах. У цьому процесі вони зберігали приватноправову складову у формуванні складу суду, процесуальних правилах вирішення спорів і у способах визнання і виконання рішень. Сучасна динаміка частково змінює цей рух. Публічно-правові інституції адаптують стандарти, що склалися в арбітражному просторі, а спеціалізовані судові інституції для вирішення міжнародних комерційних спорів освоюють конкурентний простір, що раніше належав приватній сфері. Дуалістичність становить форму динамічної рівноваги двох засад, баланс приватного і публічного зазнає змін відповідно до загального стану і потреб комерційного обороту, обумовлених як національним, так і глобальним економічним простором. Українська модель перебуває на власному етапі цієї еволюції, на якому інституційна повнота вже досягнута, а функціональний баланс ще формується. Виявлене співвідношення є теоретико-правовою основою для подальшого аналізу інституціоналізації юрисдикційних і суміжних правових механізмів вирішення комерційних спорів.

2.3 Інституціоналізація юрисдикційних механізмів вирішення комерційних спорів: державні й недержавні суди, змішані моделі

Інституціоналізація як процес нормативного закріплення, організаційного оформлення і функціональної стабілізації правової форми становить самостійний предмет теоретико-правового аналізу, оскільки саме від її завершеності залежить юридична дієвість конкретного механізму вирішення комерційного спору. Розкрита у попередньому підрозділі дуалістична природа комерційного судочинства поєднує приватноправові і публічно-правові засади, які проявляються у різній пропорції залежно від інституційного оформлення механізмів вирішення комерційних спорів. Можливості функціонального застосування ці механізми набувають у міру реалізації окремих елементів такого оформлення, які впливають з правової природи комерційного судочинства.

У теорії права в інституціоналізації виокремлюють три взаємопов'язані складові, обґрунтовані у працях С. Бобровник стосовно правової системи в цілому [132, с. 28–67], із доктринальним підкріпленням у працях Н. Оніщенко [49, с. 11–15] і Т. Тарахонич [29, с. 239–245] і досліджені стосовно окремих правових інститутів [132, с. 12–16].

Першою складовою є нормативне закріплення, що передбачає відображення певної практики як юридично значущої у законі, підзаконному акті або міжнародному договорі.

Другою є організаційне оформлення, що визначає склад органу, межі його повноважень, процедуру і взаємодію з іншими інституціями правової системи.

Третьою є функціональна стабільність, за якої інституція набуває здатності відтворюватися у часі і виконувати свою функцію передбачувано для учасників відносин.

Застосування цих трьох складових до системи комерційного судочинства дає змогу типологізувати юрисдикційні і суміжні правові

механізми вирішення спорів за рівнем їх інституційної зрілості. Найповніше інституціоналізованою формою є державний суд, що спирається на конституційну легітимацію, нормативно встановлений процесуальний порядок, постійну організаційну структуру і державний примус як основу виконання рішення. Високий рівень інституційного оформлення мають міжнародний комерційний арбітраж і третейський розгляд. Їх підтримують національне арбітражне законодавство, міжнародний режим визнання та виконання рішень, і розгалужена інфраструктура провідних арбітражних установ. Медіація і похідні від неї суміжні правові механізми нормативно закріплені і організаційно оформлені, проте юрисдикційного рішення не ухвалюють, залишаючись механізмами врегулювання, а не вирішення спорів.

Далі інституційні форми комерційного судочинства розглядаються за єдиними критеріями. До цих критеріїв належать нормативна основа, склад органу, процесуальний або процедурний порядок, юридична сила рішення і спосіб приведення його до виконання. За такого підходу комерційне судочинство постає цілісною категорією правової системи, а не сукупністю окремих процесуальних форм вирішення спорів [133, с. 118–123].

Юрисдикційні і суміжні правові механізми системи комерційного судочинства попри відмінності в організаційній побудові мають спільні предмет, коло сторін і вимоги до інституційного функціонування. Предметом є комерційний спір. Сторонами виступають професійні учасники комерційних відносин, до яких належать як юридичні особи, так і фізичні особи-підприємці, а також інші форми, зокрема об'єднання осіб. Юридичний статус сторони не змінює її положення у спорі: сторона діє самостійно, обстоює власний майновий інтерес і несе підприємницький ризик у визначеному законом і договором обсязі. До інституцій системи висуваються спільні вимоги, які забезпечують придатність будь-якої з форм для вирішення комерційного спору. До них належать спеціалізована компетентність розгляду, оперативність вирішення спору, можливість збереження конфіденційності у визначених законом межах і виконуваність ухваленого рішення.

Першим із названих критеріїв є нормативна основа. У більшості розвинених правопорядків її побудовано так, що резидентність сторін не впливає на режим процедурного порядку вирішення спору. Англія і Уельс, Швейцарія, Швеція, Франція, Німеччина, Сінгапур, Гонконг та інші правопорядки застосовують до арбітражу єдиний нормативний акт незалежно від резидентності сторін. Закон Англії та Уельсу про арбітраж 1996 року зі змінами 2025 року застосовується до спорів між резидентами того самого правопорядку і до транскордонних спорів на однакових засадах [134; 135]. У державах континентальної Європи арбітражне законодавство переважно спирається на Типовий закон ЮНСІТРАЛ про міжнародний комерційний арбітраж і визначає арбітраж як універсальний механізм, що охоплює будь-які спори, передані сторонами на арбітражний розгляд. В Естонії, Латвії і Литві арбітражне регулювання так само єдине і не розмежовує міжнародний і внутрішній арбітраж.

Україна належить до правопорядків з двоколіійною структурою арбітражного законодавства. Нормативну основу міжнародного арбітражу і нормативне регулювання внутрішнього третейського розгляду тут розмежовано через одночасну дію Закону України «Про міжнародний комерційний арбітраж» 1994 року [15] і Закону України «Про третейські суди» 2004 року [78]. Подібну модель запроваджено також у російському і білоруському законодавствах. Така нормативна двоколіійність не є загальним правилом і не впливає з міжнародних стандартів арбітражного вирішення спорів. Історично її пояснюють особливостями становлення пострадянських правових систем у перехідний період. Міжнародний комерційний арбітраж сприймали як інструмент зовнішньоекономічної діяльності, тоді як внутрішній третейський розгляд створювали окремо для спорів між резидентами. У теоретико-правовій площині така структура не має самостійного обґрунтування і відображає радше історичний розрив у розвитку інституту, аніж функціональну необхідність.

Двоколіїність нормативної основи не змінює юридичної природи самого арбітражу. Юрисдикційна підстава всіх форм залишається договірною, процесуальний порядок будується на єдиних засадах національного арбітражного закону і регламенту обраної сторонами інституції, а підстави скасування рішення, його визнання і виконання визначаються за єдиним стандартом Нью-Йоркської конвенції 1958 року. Поділ на «міжнародне» і «внутрішнє» арбітражне законодавство лише розмежовує сфери застосування одного і того самого механізму. Внутрішній арбітраж тому розглядається як інституційний тип у межах єдиного арбітражного інституту.

Недержавні юрисдикційні механізми у межах єдиного арбітражного інституту класифікують за двома взаємопов'язаними критеріями. Першим є інституційна форма вирішення спору, за якою арбітраж поділяється на інституційний і *ad hoc* (для вирішення конкретного спору). Інституційний арбітраж здійснюється у межах постійно діючої арбітражної установи з власною адміністрацією, регламентом і списком арбітрів. Арбітраж *ad hoc* проводиться поза постійною інституцією на основі конкретної арбітражної угоди сторін і вибраних ними процесуальних правил. Другим критерієм є сфера застосування, за якою виокремлюються загальний і галузевий арбітраж. Загальний включає широке коло комерційних спорів безвідносно до галузевої належності спірних правовідносин, тоді як галузевий охоплює спори у визначеному сегменті комерційного обороту. До цих двох критеріїв додається третій, наявність іноземного елемента, що розмежовує міжнародний і внутрішній арбітраж. У поєднанні трьох критеріїв виокремлюються міжнародний інституційний загальний арбітраж, міжнародний інституційний галузевий арбітраж, внутрішній інституційний арбітраж, а також арбітраж *ad hoc* у міжнародному і внутрішньому варіанті. Окреме місце посідає інвестиційний арбітраж, що зберігає риси арбітражного провадження, але має іншу правову основу і власні правила.

Розгортання кожного з виокремлених типів дається далі через ті інституційні риси, які найповніше виявляють його юридичну своєрідність.

Повна сітка з п'яти критеріїв слугуватиме рамкою порівняння національних моделей у наступному розділі, тоді як у межах цього підрозділу важливо показати, чим саме кожен тип відрізняється від інших і яке місце посідає у системі комерційного судочинства.

Серед недержавних юрисдикційних механізмів найрозвиненішим є міжнародний інституційний загальний арбітраж. Його юридична архітектура складається з чотирьох рівнів, що поєднують приватноправову свободу сторін з публічно-правовими межами її реалізації [105, с. 23–87]. Перший рівень утворює арбітражна угода сторін як юрисдикційна підстава провадження. Другим рівнем є регламент обраної інституції, що визначає процесуальний порядок. Третій — національний арбітражний закон місця провадження, що окреслює зовнішні межі арбітражної процедури. Четвертий рівень утворюють міжнародні документи, серед яких ключове значення мають Нью-Йоркська конвенція 1958 року [77], Конвенція ООН про договори міжнародної купівлі-продажу товарів [95] і Типовий закон ЮНСІТРАЛ, який став зразком для національного арбітражного законодавства у багатьох правопорядках [116]. У цій архітектурі сам спір вирішує склад арбітражу, сформований за погодженими сторонами правилами. Інституція натомість створює організаційні умови розгляду, контролює дотримання регламенту, адмініструє провадження і налагоджує взаємодію з державними судами країн виконання рішень. Г. Цірат у системному дослідженні міжнародного комерційного арбітражу обґрунтовує таке розмежування функцій складу і інституції як одну із засад інституційної стійкості арбітражу [115, с. 156–192].

В організаційному плані загальний міжнародний арбітраж склався у трьох основних формах. Першу форму утворюють арбітражні установи при торгово-промислових палатах і пов'язаних з ними організаціях. До них належать Міжнародний арбітражний суд при Міжнародній торговій палаті (International Chamber of Commerce) в Парижі, Арбітражний інститут Торгової палати Стокгольма (Arbitration Institute of the Stockholm Chamber of Commerce), Віденський міжнародний арбітражний центр при Австрійській

федеральній економічній палаті, Швейцарський арбітражний центр при асоціації «Swiss Arbitration», а також Міжнародний комерційний арбітражний суд і Морська арбітражна комісія при Торгово-промисловій палаті України [136]. Другу форму становлять автономні арбітражні установи, серед яких Лондонський міжнародний арбітражний суд (London Court of International Arbitration), Сінгапурський міжнародний арбітражний центр (Singapore International Arbitration Centre), Гонконгський міжнародний арбітражний центр (Hong Kong International Arbitration Centre) і Міжнародний центр вирішення спорів Американської арбітражної асоціації (American Arbitration Association — International Centre for Dispute Resolution). Третю форму утворюють арбітражні установи при міжнародних організаціях, до яких належить, зокрема, Центр арбітражу і медіації Всесвітньої організації інтелектуальної власності у Женеві.

Договірна природа арбітражу виявляється на всіх рівнях провадження, починаючи з формування складу. Сторони обирають арбітрів зі списку інституції або поза ним і погоджують процедурні особливості розгляду свого спору в межах, допустимих регламентом і застосовним арбітражним законодавством. У цих межах сторони можуть змінити мову провадження, обсяг доказової бази і порядок слухань. У державному судочинстві склад суду визначається законом і автоматизованим розподілом справ, а процесуальний порядок є нормативно сталим.

Самі списки арбітрів інституції ведуть за двома моделями, що мають самостійне інституціоналізаційне значення. Закритий список передбачає обов'язковість вибору арбітра з-поміж осіб, унесених до офіційного переліку інституції, при цьому сторона не може призначити особу поза ним. Цю модель застосовують Лондонська асоціація морських арбітрів щодо повних членів, Міжнародна асоціація торгівлі олійними і олійно-білковими культурами, Асоціація торгівлі зерном і кормами та інші переважно галузеві інституції. Відкритий список ведеться як рекомендаційний довідник арбітрів, з якого сторонам зручно обирати, проте призначення особи поза списком також

допускається. Цю модель застосовують Міжнародний арбітражний суд при Міжнародній торговій палаті, Лондонський міжнародний арбітражний суд, Сінгапурський міжнародний арбітражний центр, Гонконгський міжнародний арбітражний центр і більшість інших провідних загальних інституцій. Закритий список посилює інституційний контроль над якістю складу і однорідність арбітражної практики, проте обмежує свободу сторін. Відкритий список розширює цю свободу, але переносить на сторони більшу відповідальність за компетентний вибір арбітрів.

До списків арбітрів провідних інституцій входять юристи з міжнародним арбітражним досвідом, фахівці з корпоративного, фінансового, договірної, інвестиційного, енергетичного та інших галузей права, авторитетні колишні судді і діючі науковці. Для конкретного провадження сторони зважають на авторитет арбітра, історію його репутації, володіння мовою провадження, компетентність і досвід у відповідній галузі комерції.

Юридична сила арбітражного рішення впливає з арбітражної угоди сторін, а його виконаність у конкретному правопорядку забезпечують національний арбітражний закон і міжнародний режим визнання та виконання, встановлений Нью-Йоркською конвенцією 1958 року. Виконання у країні, відмінній від місця ухвалення рішення, потребує звернення до компетентного державного суду цієї країни із заявою про визнання і надання дозволу на виконання. Перевірка обмежується підставами, передбаченими Конвенцією і національним арбітражним законодавством. Визнання рішення державним судом і подальше примусове виконання посилюють приватноправове за джерелом рішення силою державного примусу при його виконанні. Такий порядок інтегрує недержавний юрисдикційний механізм у національний правопорядок, не позбавляючи його самостійності. Участь держави у Нью-Йоркській конвенції забезпечує передбачуваність транскордонного виконання арбітражних рішень на її території, а обмежений перелік підстав для відмови у визнанні і виконанні зменшує невизначеність для сторін комерційних відносин.

У провідних загальних арбітражних інституціях сукупна вартість арбітражного збору, гонорарів арбітрів і витрат на адміністрування провадження може бути високою у складних спорах значної вартості. Це обмежує доступність такого механізму для спорів на незначні суми і орієнтує його на середні та великі комерційні спори. Тому Міжнародний арбітраж функціонально доповнює державний суд там, де гнучкість процедури, спеціалізована компетентність складу і транскордонне виконання рішення мають для сторін переважне значення.

Другою формою інституціоналізації є міжнародний інституційний галузевий арбітраж, що склався у межах галузевих асоціацій, об'єднань підприємців відповідного ринку або міжнародних організацій, які обслуговують конкретну сферу комерційних відносин за галузевим принципом. Юрисдикційна підстава, нормативна основа і режим визнання та виконання рішень за Нью-Йоркською конвенцією залишаються тими самими, що і в загальному арбітражі. Інституційну специфіку галузевого арбітражу визначають склад арбітрів, застосування галузевих звичаїв і правил у регламент і економність провадження, пристосованого до потреб конкретного сегмента ринку.

До авторитетних прикладів галузевого арбітражу належать, зокрема, Міжнародна асоціація торгівлі олійними і олійно-білковими культурами (FOSFA International) зі штаб-квартирою в Лондоні, що адмініструє розгляд спорів у сфері торгівлі цими продуктами; Асоціація торгівлі зерном і кормами (GAFTA) в Лондоні з арбітражним розглядом у сфері торгівлі зерном, олією та іншими сировинними товарами; Лондонська асоціація морських арбітрів (LMAA) з розглядом спорів у морському перевезенні, чартерних договорах і пов'язаних з ними комерційних відносинах; Центр арбітражу і медіації Всесвітньої організації інтелектуальної власності у Женеві з юрисдикцією у сфері інтелектуальної власності; Спортивний арбітражний суд у Лозанні з юрисдикцією у сфері спортивних відносин. Цей перелік не є вичерпним і охоплює лише найбільш авторитетні інституції з тривалою сталою практикою.

Більшість галузевих інституцій ведуть закриті списки арбітрів, що посилює їх інституційний контроль над якістю складу і відповідністю спеціалізації арбітрів очікуванням сторін.

Склад арбітрів галузевих інституцій формується переважно з представників самої галузі. Лондонська асоціація морських арбітрів складається з осіб з практичним досвідом у фрахтуванні, торговельному судноплавстві, страхуванні і портових операціях [137]. Арбітражні інституції у сфері торгівлі сировинними товарами залучають осіб з багаторічним досвідом у відповідному сегменті ринку, обізнаних з цінovими механізмами, поставкою, контролем якості, страхуванням і фінансуванням торгових операцій. Розгляд складного галузевого спору потребує юридичної оцінки в поєднанні з розумінням комерційної практики, у якій спір виник. Знання галузевих звичаїв, типових ризиків і прийнятої ділової практики набуває в галузевому арбітражі прямого правового значення для оцінки поведінки сторін.

Регламенти галузевих арбітражних інституцій включають торговельні звичаї відповідного ринку, надаючи їм значення нормативного орієнтира арбітражного провадження; матеріально-правовим орієнтиром для міжнародних комерційних договорів виступають Принципи Міжнародного інституту уніфікації приватного права (International Institute for the Unification of Private Law; УНІДРУА) щодо міжнародних комерційних договорів [138]. Регламент арбітражу при Асоціації торгівлі зерном і кормами поєднує загальні засади арбітражного провадження зі спеціальними правилами щодо типових договорів цієї асоціації, контролю якості зерна, способів його огляду і визначення відповідності, а також щодо тлумачення стандартних договірних умов. Регламент Лондонської асоціації морських арбітрів відсилає до усталених практик морського обороту, Йорк-Антверпенських правил із загальної аварії, типових чартерних форм та інших галузевих документів. Таке включення прискорює і здешевлює розгляд, оскільки значна частина базових правил відома сторонам і не потребує окремого встановлення в кожному

провадженні. Для членів галузевої асоціації диференційовані ставки інституційного арбітражного збору і депозиту знижують економічний бар'єр доступу до галузевого арбітражу і роблять його зручним для регулярних учасників відповідного ринку.

Окремі галузеві арбітражні регламенти передбачають внутрішню апеляцію. У регламенті арбітражу при Асоціації торгівлі зерном і кормами для перегляду рішень першої інстанції передбачено апеляційний склад. Така можливість перегляду підвищує сталість і передбачуваність практики всередині інституції, не змінюючи її взаємодії з державним судовим контролем.

У сферах з високою динамікою комерційного обороту, де час, репутація і дотримання звичаїв ринку мають самостійне правове значення, галузевий арбітраж функціонально переважає і державний суд, і загальний міжнародний арбітраж. Натомість там, де спір потребує юридичного аналізу за нормами міжнародного публічного права, конкурентного права чи корпоративного права декількох юрисдикцій, доцільнішими є загальний міжнародний арбітраж або державний суд.

Поряд з міжнародним арбітражем у системі недержавної юрисдикції діє і внутрішній арбітраж, у якому спір не містить іноземного елемента. У більшості держав такий арбітраж регулюється тим самим нормативним актом, що й міжнародний. В Україні, як уже зазначено вище, він має окремий нормативний режим і здійснюється у формі третейського розгляду, який регулює Закон України «Про третейські суди» [78].

Третейський розгляд може здійснюватися у формі постійно діючого третейського суду [78], заснованого при торгово-промисловій палаті, об'єднанні підприємств, всеукраїнських асоціаціях кредитних спілок, об'єднаннях фінансових установ або інших суб'єктах, передбачених законом, а також у формі третейського суду для розгляду конкретного спору. Підвідомчість третейських судів охоплює цивільні і господарські спори за участю фізичних і юридичних осіб резидентів України, з винятками,

передбаченими законом. До таких винятків належать, зокрема, спори за участю органів державної влади і місцевого самоврядування, спори, пов'язані з державною таємницею, корпоративні спори визначеного типу, спори щодо нерухомого майна та інші категорії.

Юрисдикційною підставою третейського розгляду є третейська угода сторін, укладена як окремий документ або як третейське застереження у договорі. Перспективи розвитку третейських судів в Україні та їх роль як інструменту вирішення комерційних спорів проаналізовано у попередніх авторських публікаціях [139, с. 552–555; 140, с. 129–134]. Склад третейського суду формується за процедурою, передбаченою регламентом постійно діючої установи [141], а для третейського суду *ad hoc* склад визначається за домовленістю сторін. Третейські судді можуть бути особами з вищою юридичною освітою або, у визначених випадках, з вищою освітою з іншої сфери знань, що відповідає характеру спору. Процесуальний порядок їх призначення визначає регламент постійно діючого третейського суду, або угода сторін. Юридична сила рішення третейського суду впливає з третейської угоди, а його примусове виконання забезпечує видача виконавчого документа компетентним державним судом. Дієвість третейського розгляду в Україні значною мірою залежить від репутації конкретного постійно діючого третейського суду, якості добору третейських суддів, зрозумілості регламентів і передбачуваності судового контролю.

Арбітраж *ad hoc* є формою провадження поза межами постійно діючої арбітражної інституції. Сторони самостійно формують склад арбітражу і визначають процесуальний порядок на основі арбітражної угоди і обраних ними процесуальних правил. У міжнародній практиці такими правилами найчастіше слугують Арбітражні правила ЮНСІТРАЛ, які Комісія Організації Об'єднаних Націй з права міжнародної торгівлі розробила як процесуальну основу арбітражу *ad hoc* і періодично оновлює. Допоміжні рекомендаційні матеріали, якими є UNCITRAL Notes on Organizing Arbitral Proceedings 2016

року, деталізують організаційні питання провадження [142] з урахуванням практики, при цьому сторони можуть погодити й інші процесуальні правила.

Функцію адміністратора у провадженнях *ad hoc* може виконувати інституція, окремо погоджена сторонами, що, проте, не перетворює цей вид арбітражу на інституційний. Серед установ, які адмініструють такі провадження, найвідомішою є Постійна палата третейського суду в Гаазі. Її роль обмежена визначеним колом функцій, зокрема палата призначає арбітрів, коли сторони не можуть досягти згоди про їх склад, приймає і пересилає процесуальні документи, і здійснює технічне забезпечення провадження, не втручаючись у його перебіг.

Основною перевагою арбітражу *ad hoc* є гнучкість процедури і можливість її повної адаптації до конкретного спору. Найповніше цю перевагу реалізують сторони з усталеними довгостроковими відносинами, які можуть погодити процедуру, відповідну характеру їх взаємодії. Слабкою стороною цієї моделі є нижчий рівень інституційної стабільності. Якщо одна зі сторін блокує формування складу або проходження процедурних етапів, провадження *ad hoc* наражається на ризик зупинення. Інституційний арбітраж має внутрішні механізми подолання подібних ситуацій, передбачені регламентом постійно діючої установи. Рішення арбітражу *ad hoc* мають таку саму юридичну силу, як і рішення інституційного арбітражу, і виконуються у державах-учасниках Нью-Йоркської конвенції за загальним режимом без розрізнення за формою провадження.

Інвестиційний арбітраж посідає у системі недержавних юрисдикційних механізмів окреме місце з огляду на відмінну правову основу. Юрисдикція складу арбітражу виникає з міжнародного договору між державами або зі спеціальних інвестиційних законів держав-реципієнтів інвестицій. Сторонами спору є іноземний інвестор і держава (її уповноважений орган). Попри часткове перетинання з комерційними спорами, предметна сфера інвестиційного спору має самостійний зміст. Вона охоплює питання експропріації, дискримінації, порушення стандарту справедливого і рівного

правового режиму власності, а також спори з договірних відносин між інвестором і державою.

Нормативну основу інвестиційного арбітражу становить Конвенція про порядок вирішення інвестиційних спорів між державами та фізичними або юридичними особами інших держав, прийнята у Вашингтоні 18 березня 1965 року. Цією Конвенцією утворено Міжнародний центр з вирішення інвестиційних спорів (International Centre for Settlement of Investment Disputes; ICSID) при Світовому банку [143]. Конвенція встановлює власний порядок формування складу, процедуру провадження, обмежений перелік підстав для скасування рішення і самостійний режим виконання, що не потребує звернення до Нью-Йоркської конвенції. Процедурні правила деталізує Арбітражний регламент Центру у редакції, чинній з 2022 року [144]. Поза режимом Центру інвестиційний арбітраж може проводитися *ad hoc* за Арбітражними правилами ЮНСІТРАЛ, або у межах інших арбітражних інституцій.

Визначальною рисою інвестиційного арбітражу є поєднання приватноправової форми провадження з публічно-правовою основою юрисдикції. Іноземний інвестор і держава мають у провадженні рівні права, попри асиметрію їх правового статусу за межами арбітражного процесу. Юридична сила арбітражного рішення спирається на міжнародний договір, який передбачає механізм виконання поза національною судовою системою держави-реципієнта.

У вітчизняній доктрині інвестиційний арбітраж досліджують насамперед у зв'язку з проблематикою сталого розвитку. В. Поєдинок аналізує його характер, зв'язок з матеріальним інвестиційним правом і питання балансу між захистом приватних інвестицій і регуляторною свободою держави [145, с. 206–209]. У системі комерційного судочинства інвестиційний арбітраж посідає периферійне місце як інституційно дотична форма. Він зберігає процедурні риси арбітражного провадження, проте його юрисдикційна основа виходить за межі договірної автономії учасників комерційних відносин і

ґрунтується на міжнародному договорі, або спеціальному інвестиційному законі.

Державна судова юрисдикція має найповніший рівень нормативного закріплення і організаційного оформлення серед усіх форм вирішення комерційних спорів. Її правова основа в Україні спирається на конституційний принцип здійснення правосуддя виключно судами, на Закон України «Про судоустрій і статус суддів» [41], процесуальний кодекс, що визначає процесуальний порядок розгляду справ, а також на підзаконні акти суддівського самоврядування. Загалом інституційна сталість державного суду спирається на тяглість судової влади, відокремленої від законодавчої і виконавчої гілок, з власною кадровою політикою, фінансовою основою і процесуальною культурою.

Державну судову юрисдикцію характеризують кілька взаємопов'язаних рис. Процесуальний порядок розгляду справи встановлений нормативно, і сторони не можуть його змінити, окрім випадків, прямо передбачених законом. Судове рішення обов'язкове для сторін і всіх осіб, яких воно стосується, незалежно від їх згоди з його змістом. Виконання рішення забезпечене державним примусом через систему виконавчого провадження. Незалежність і безсторонність суду гарантовані конституційно і процесуально. Інстанційний перегляд рішень слугує засобом забезпечення єдності судової практики і виправлення помилок. Сукупно ці риси визначають державний суд як інституційне ядро системи комерційного судочинства у національних правопорядках.

У межах державної судової юрисдикції виокремлюють чотири типологічні форми вирішення комерційних спорів, що різняться способом поєднання юридичної кваліфікації, спеціалізованої компетентності і організаційної структури.

Найпоширенішою у сучасних правопорядках є форма професійного складу суду без участі представників підприємницького середовища. Усі судді у такому складі мають юридичну освіту, добираються у нормативно

встановленому конкурсному порядку, виконують суддівську роботу як основну, і отримують винагороду з державного бюджету. Переваги такої моделі полягають у єдності професійного підходу, передбачуваності правозастосування і у можливості формувати суддівську спеціалізацію через тривалий розподіл комерційних справ між тими самими суддями, що сприяє накопиченню сталого суддівського досвіду у відповідних категоріях спорів. До цієї моделі належать, зокрема, господарські суди в Україні, Комерційний суд Англії та Уельсу і Канцлерський суд штату Делавер.

Друга форма, якою є змішаний склад суду у комерційних справах, ґрунтується на залученні до здійснення правосуддя осіб з практичним досвідом підприємницької діяльності. Змішаний склад поєднує професійного суддю-головуючого з комерційними суддями. Останні добираються з підприємницького середовища, не є кар'єрними суддями і виконують суддівські повноваження на почесній основі, поза основною професійною діяльністю. Така модель спирається на принцип, за яким складний комерційний спір потребує юридичної оцінки у поєднанні з розумінням економічної логіки спірних правовідносин, торговельних звичаїв, типових ризиків підприємницької діяльності і стандартів ділової поведінки. Таке розуміння може бути відсутнім у виключно професійного суддівського складу. До цієї моделі належать, зокрема, комерційні трибунали Франції, палати у комерційних справах при земельних судах Федеративної Республіки Німеччина, суди у справах підприємств Королівства Бельгія і кантональні комерційні суди Швейцарської Конфедерації.

Третя форма забезпечує доступ суду до спеціалізованих знань без зміни його юридичного складу. Склад суду формується виключно з професійних суддів, а спеціальні знання залучаються через систематичну участь у процесі носіїв таких знань у визначеному процесуальному порядку. Процесуальний порядок передбачає обов'язкове або диспозитивне залучення судових експертів, спеціалістів-консультантів, технічних консультантів суду чи інших осіб з фаховими знаннями у предметі справи. Експерт чи консультант не

входить до складу суду і не бере участі у його вирішенні, а лише надає висновок чи консультацію з фактичних обставин, що потребують застосування спеціальних знань. Прикладом такої організаційної логіки є італійська модель спеціалізованих відділень у підприємницьких справах.

Четверту форму утворюють спеціалізовані судові інституції для вирішення міжнародних комерційних спорів [146, с. 1]. Їх створюють у межах національних судових систем для розгляду транскордонних спорів за спеціальним процесуальним режимом. Прикладами таких інституцій є Нідерландський комерційний суд (Netherlands Commercial Court), міжнародні палати Паризького комерційного трибуналу [147, с. 27], комерційні суди Німеччини [148, с. 1–3], Сінгапурський міжнародний комерційний суд (Singapore International Commercial Court), Суди Дубайського міжнародного фінансового центру (Dubai International Financial Centre Courts) [149], Суд Міжнародного фінансового центру «Астана» (Astana International Financial Centre Court) [150]. Цей режим передбачає можливість використання іноземної, як правило англійської, мови розгляду, гнучкі процесуальні правила за згодою сторін, фіксовані фінансові умови провадження, і активну роль судді у процесуальному веденні справи. Склад цих судів формується з професійних суддів, які мають досвід у міжнародних комерційних спорах і володіють іноземними мовами, зокрема англійською. Рішення таких інституцій мають статус актів державної судової влади відповідної держави, а їх транскордонне виконання забезпечують міжнародні договори. До таких судів, зокрема, належать такі, як Сінгапурський міжнародний комерційний суд, міжнародні комерційні палати Паризького комерційного трибуналу і Паризького апеляційного суду, Нідерландський комерційний суд, комерційні суди при окремих Вищих земельних судах Федеративної Республіки Німеччина, Суди Дубайського міжнародного фінансового центру і Суд Міжнародного фінансового центру «Астана».

Ці чотири форми не є взаємовиключними. Один національний правопорядок може поєднувати кілька з них у різних сегментах судової

системи. Україна реалізує переважно першу форму у системі господарських судів [151, с. 337–341], з елементами третьої через інститут судової експертизи в окремих категоріях справ. Розподіл між цими формами у конкретному правопорядку залежить від історичної традиції, структури економіки, рівня довіри до підприємницького самоврядування і особливостей правової культури.

У системі комерційного судочинства державний суд самостійно вирішує комерційні спори і водночас виконує дві спеціальні функції щодо недержавних юрисдикційних і суміжних правових механізмів.

Перша функція контрольна. Вона охоплює перевірку дійсності арбітражної угоди, підстави скасування арбітражного рішення, видачу виконавчого документа за рішенням третейського суду, а також визнання і виконання іноземних арбітражних рішень.

Друга функція сприяння, яка полягає в вжитті заходів до забезпечення позову до або під час арбітражного розгляду, у процесуальній допомозі при зборі доказів за межами арбітражної процедури, і в затвердженні мирової угоди, досягнутої в медіаційній процедурі.

Серед суміжних правових механізмів окреме інституційне місце посідає медіація, яка передбачає врегулювання спору без юрисдикційного результату [79; 97, с. 127]. Доктринальне і практичне розкриття медіації як інституту в Україні здійснено у науково-практичному коментарі до Закону «Про медіацію» [96, с. 21] та у працях колективів дослідників [152, с. 66–70]. Медіатор не вирішує спір по суті і не ухвалює обов'язкового для сторін рішення, а сприяє сторонам у досягненні взаємоприйнятної домовленості, що може набути правової сили як договір або як мирова угода, затверджена судом у визначеному законом порядку.

Організаційне забезпечення медіації здійснюється через центри медіації, реєстри медіаторів, і підкріплюється кваліфікаційною підготовкою медіаторів і етичними стандартами. У європейських правопорядках центри медіації функціонують при торгово-промислових палатах, незалежних громадських

організаціях, а в окремих випадках при державних судах як підрозділи з врегулювання спорів. У провідних арбітражних інституціях, зокрема Міжнародному арбітражному суді при Міжнародній торговій палаті і Сінгапурському міжнародному арбітражному центрі, медіаційні правила існують паралельно з арбітражними і дозволяють сторонам поєднати обидва механізми або застосувати їх послідовно.

Медіація застосовується у кількох варіантах. Предсудова медіація проводиться до звернення до юрисдикційного органу і дозволяє сторонам врегулювати спір без формального юрисдикційного розгляду. Паралельна медіація відбувається одночасно з юрисдикційним розглядом, із зупиненням провадження на час медіації або без такого зупинення. Інтегрована медіація проводиться у межах самого юрисдикційного процесу за процесуальними кодексами державного судочинства або регламентами арбітражних інституцій. Домовленість, досягнута в медіації, після її затвердження судом або арбітражем у формі мирової угоди набуває процесуальної сили судового акта з можливістю примусового виконання. Наприклад, в італійській правовій системі обов'язкова медіація у визначених категоріях цивільних і комерційних справ є процесуальною передумовою судового розгляду.

Поряд з медіацією у системі комерційного судочинства діють інші суміжні правові механізми врегулювання спорів. Експертне врегулювання передбачає звернення сторін до незалежного експерта для вирішення конкретного питання, зокрема щодо оцінки вартості майна, технічної відповідності товару договірним вимогам або тлумачення спеціальних договірних положень. Висновок експерта набуває для сторін обов'язкової сили на підставі їх згоди, без втілення в юрисдикційний акт. Оцінка нейтральним посередником передбачає надання сторонам незобов'язального висновку про правові і фактичні обставини спору особою, яка не є їх представником і не має зацікавленості у результаті. Цей механізм сприяє формуванню у сторін реалістичного уявлення про перспективи розгляду, і нерідко веде до примирення. Поєднана процедура медіації-арбітражу

передбачає послідовне застосування обох форм одним і тим самим нейтральним посередником, який переходить від ролі медіатора до ролі арбітра, якщо медіаційна домовленість не досягнута. У міжнародній арбітражній доктрині така процедура є предметом дискусій щодо її сумісності з вимогою безсторонності арбітра, оскільки інформація, отримана медіатором, може вплинути на його сприйняття справи тією ж особою у якості арбітра.

Інституційний склад комерційного судочинства утворюють кілька груп правових механізмів. До недержавних юрисдикційних механізмів входять міжнародний інституційний арбітраж у загальній і галузевій формах, внутрішній арбітраж, арбітраж *ad hoc*, а також інвестиційний арбітраж як інституційно дотична категорія. Державна судова юрисдикція представлена чотирма типологічними варіантами за способом поєднання юридичної кваліфікації і спеціалізованої компетентності складу. Серед суміжних правових механізмів переважає медіація, але поряд з нею застосовується експертне визначення, оцінка нейтральним посередником і поєднана процедура медіації-арбітражу.

Рівні інституціоналізації цих форм нерівномірні. Найповніший рівень характерний для державної судової юрисдикції, що спирається на конституційну легітимацію і державну організаційну підтримку [112, с. 17]. Високий рівень мають міжнародний інституційний арбітраж і третейський розгляд, забезпечені нормативною основою національного арбітражного законодавства, організаційною інфраструктурою провідних установ і міжнародним режимом визнання та виконання рішень. Меншу інституційну сталість має арбітраж *ad hoc*, у якому організаційні рішення сторони ухвалюють для конкретного спору. Інвестиційний арбітраж стоїть осторонь з огляду на специфічну юрисдикційну основу, а медіація має самостійний статус суміжного механізму без можливості ухвалення юрисдикційного рішення.

Розмаїття форм відображає об'єктивну неоднорідність комерційних спорів за їх вартістю, складністю, галузевою специфікою, мірою конфіденційності і потребою у транскордонному виконанні рішення. Свобода

вибору юрисдикційного чи суміжного механізму, який найкраще відповідає природі конкретних правовідносин, є системною рисою комерційного судочинства і відрізняє його від моделей, у яких вирішення спору прив'язане до однієї юрисдикційної форми.

Обґрунтована типологія слугує аналітичною рамкою для подальшого порівняльно-правового дослідження. Критеріями зіставлення є нормативна основа, склад органу, процесуальний або процедурний порядок, юридична сила рішення і спосіб приведення його до виконання.

Висновки до Розділу 2

Сформульовано авторське визначення: комерційне судочинство є системою форм і способів вирішення спорів, що виникають у сфері комерційних відносин, яка поєднує державні та недержавні юрисдикційні інститути (державний судовий розгляд, міжнародний комерційний арбітраж і третейський розгляд) із суміжними правовими механізмами врегулювання спорів (зокрема медіацією). Визначення має теоретико-правовий, а не нормативний характер, що забезпечує його стійкість до можливих інституційних змін у системі вирішення комерційних спорів в Україні.

Виокремлено сутнісні ознаки комерційного судочинства як цілісного правового явища: системність, інституційне різноманіття, дуалістичність правової природи і потребу у спеціальних знаннях у сфері комерційного обороту. Сукупність цих ознак пояснює внутрішню єдність комерційного судочинства попри різну правову природу його складових і пристосованість системи до різних категорій комерційних спорів.

Здійснено теоретико-правове розмежування понять «комерційне судочинство» і «господарське судочинство». Господарське судочинство визначено як національне інституційне ядро ширшої категорії комерційного судочинства, але не як її повний зміст; таке розмежування зберігає наступність із чинною українською термінологією і одночасно відкриває простір для подальшого концептуального оновлення.

Розкрито дуалістичну правову природу комерційного судочинства як форму динамічної рівноваги між автономією учасників комерційних відносин і публічно-правовими гарантіями юрисдикційного захисту. Її приватноправовий вимір виявляється у свободі договору, диспозитивності і можливості обрати спосіб вирішення спору, а публічно-правовий вимір виявляється у гарантіях справедливого розгляду, незалежності і безсторонності суду або арбітрів, судовому контролю, вимогах публічного порядку та визнанні і виконанні рішень. Запропоновано чотири параметри

інституційної побудови, за якими механізми комерційного судочинства зіставляються між собою: склад органу, застосовне право і правила процедури, порядок набуття рішенням юридичної сили, межі судового контролю і примусового виконання.

Розкрито інституціоналізацію комерційного судочинства як процес правового оформлення способів вирішення та врегулювання комерційних спорів, що охоплює три взаємопов'язані складові: нормативне закріплення, організаційне оформлення і функціональну стабілізацію. Застосування цих складових разом з єдиними критеріями зіставлення механізмів дає змогу типологізувати юрисдикційні і суміжні правові механізми за рівнем їх інституційної зрілості: від державного суду як найповніше інституціоналізованої форми, через міжнародний комерційний арбітраж і третейський розгляд, до медіації як суміжного правового механізму без юрисдикційного результату.

Доведено, що українська система комерційного судочинства за переліком інституцій досягла повноти, проте функціональний баланс її складових ще формується і тяжіє до фактичного переважання публічно-правової форми, тоді як недержавні і змішані механізми не реалізують свого потенціалу. Подолання цієї асиметрії потребує посилення зв'язку інституції комерційного судочинства з підприємницькою спільнотою, належної взаємодії державного суду з арбітражем, третейським розглядом і медіацією.

РОЗДІЛ 3

ПОРІВНЯЛЬНИЙ АНАЛІЗ МОДЕЛЕЙ ПОБУДОВИ ТА ДІЯЛЬНОСТІ КОМЕРЦІЙНИХ СУДІВ

3.1 Комерційні суди в романо-германській правовій системі

Державні комерційні суди у державах романо-германської правової системи історично сформувалися в спосіб поступового включення середньовічних купецьких і ярмаркових судів до системи державних судів у якості окремих спеціалізованих судів, або спеціалізованих судових підрозділів чи окремої категорії суддів (комерційних суддів). Найпоследовнішого нормативного оформлення цей процес набув у наполеонівській кодифікації початку XIX століття. Торговий кодекс Франції (*Code de commerce*) 1807 року [153] упорядкував основні приписи звичаїв ділового обороту, і закріпив за комерційними трибуналами статус спеціалізованих судів першої інстанції у складі державної судової системи Франції. Торговий кодекс Франції істотно вплинув на подальший розвиток законодавства континентальної Європи та інституційне оформлення спеціалізованого вирішення комерційних спорів у Бельгії, Італії, Швейцарії, а також, з урахуванням власних національних особливостей, у Німеччині, Австрії і Нідерландах, та інших європейських країнах.

Проте, спільне історичне коріння і кодифікована основа не уніфікували організацію державних комерційних судів у континентальній Європі. У державах романо-германської правової системи склалися різні моделі спеціалізованого вирішення комерційних спорів. Вони відрізняються місцем у національній судовій системі, порядком формування складу суду, статусом осіб, які здійснюють правосуддя у комерційних справах, предметною компетенцією, процесуальним порядком та способами врахування спеціальних знань про комерційний оборот при вирішенні питань їх застосування в процесі розгляду справ. Ці відмінності зумовлені

нерівномірним розвитком торговельного права, особливостями побудови національних судових систем і характером взаємодії державного судочинства з підприємницьким середовищем у кожній державі.

Порівняльно-правовий аналіз цих моделей доцільно здійснювати за функціональним критерієм, зосереджуючись на юридичному механізмі спеціалізованого вирішення комерційних спорів. Значення мають не формальні назви судових інституцій, а їхнє місце в системі судової влади, склад суду, обсяг компетенції, процесуальні гарантії та здатність поєднувати юридичну кваліфікацію суддів з практичним знанням комерційного обороту, для кращої якості вирішення спорів. Такий підхід узгоджується з висновком Р. Давіда і Дж. Брайерлі про те, що правові сім'ї відрізняються джерелами права, способом організації юридичного мислення і побудовою правових інституцій [51, с. 34–46]. Відповідно, моделі державного комерційного суду слід оцінювати за тим, наскільки вони забезпечують фаховий, безсторонній і процесуально належний рівень вирішення комерційного спору.

Французька модель комерційних трибуналів є одним із найдавніших і найпоспідовніше оформлених прикладів континентального комерційного судочинства. Її витоки пов'язані з консульськими юрисдикціями, що виникали у великих торговельних містах Франції у XV–XVI століттях. Першу таку юрисдикцію засновано в Ліоні 1419 року, згодом подібну інституцію утворено в Тулузі 1549 року. Едиктом короля Карла IX від листопада 1563 року, прийнятим за ініціативою канцлера Мішеля де Лопіталя, було засновано консульську юрисдикцію Парижа і створено модель, придатну для подальшого поширення в містах Французького королівства. Ордонанс про сухопутну торгівлю 1673 року (*Ordonnance sur le commerce*), підготовлений Жан-Батистом Кольбером, поширив консульські суди на територію Франції. Закон Установчих зборів від 16–24 серпня 1790 року зберіг ці юрисдикції в оновленій системі державної влади і закріпив за ними найменування комерційних трибуналів. Торговий кодекс Франції 1807 року включив комерційні трибунали до системи спеціалізованих судів першої інстанції та

поєднав їхню діяльність із кодифікованим регулюванням комерційного обороту [153; 154, с. 12–38]. Унаслідок цього французька модель зберегла зв'язок із купецькою традицією колегіального вирішення комерційних спорів особами, обраними з підприємницького середовища, і водночас набула публічно-правової природи органу судової влади французької держави, який наслідувався незалежно від зміни політичних устроїв цієї держави.

У сучасній Франції вирішення комерційних спорів забезпечує мережа зі 134 комерційних трибуналів, які діють як суди першої інстанції на території материкової Франції, крім регіонів зі спеціальним правовим режимом. В Ельзасі та Мозелі комерційні справи розглядають комерційні палати окружних судів у складі професійного судді як головуючого і двох виборних асесорів. Окремий розвиток цієї моделі пов'язаний з експериментом 2025 року, за яким дванадцять комерційних трибуналів на чотирирічний строк отримали найменування трибуналів економічної діяльності (*tribunaux des activités économiques*) і розширену компетенцію. Цей експеримент уточнює межі розгляду окремих категорій підприємницьких спорів, але не змінює загальної конструкції французької моделі комерційного судочинства.

Стаття L.721-1 Торгового кодексу Франції визначає комерційні трибунали як суди першої інстанції, до складу яких входять виборні судді та секретар суду [153]. Комерційні судді (*juges consulaires*) обираються за двоступеневою процедурою: спершу комерсанти, ремісники та прирівняні до них особи обирають консульських делегатів, а потім виборча колегія, до якої входять ці делегати, представники торгово-промислових палат, палат ремесел, чинні та колишні судді, обирає комерційних суддів. Кандидат має досягти тридцятирічного віку, мати не менш як п'ятирічний досвід підприємницької або керівної професійної діяльності та відповідати вимогам щодо ділової репутації [153]. Перший мандат триває два роки, наступні мандати тривають по чотири роки. Комерційний трибунал розглядає справи колегіально у складі трьох суддів, а у визначених законом випадках у складі п'ятьох суддів.

Здійснення повноважень комерційного судді у Франції має характер почесної суддівської функції і не оплачується як професійна суддівська діяльність. Такі повноваження виконують понад три тисячі п'ятсот осіб, обраних із підприємницького середовища [155]. Торговий кодекс Франції передбачає для них первинну і подальшу професійну підготовку, вимоги щодо безсторонності, правила відводу, дисциплінарної відповідальності, тимчасового відсторонення, дострокового припинення повноважень, присяги, професійної таємниці й декларування інтересів [155]. Така нормативна рамка надає комерційним суддям публічно-правовий статус учасників здійснення правосуддя від імені Французької Республіки, зберігаючи їхній інституційний зв'язок із підприємницьким середовищем.

Стаття L.721-3 Торгового кодексу Франції визначає предметну компетенцію комерційних трибуналів за кількома основними категоріями справ. Спори щодо зобов'язань між комерсантами, ремісниками, кредитними установами і фінансовими товариствами; корпоративні спори щодо комерційних товариств; спори щодо комерційних актів, зокрема вексельних зобов'язань, морського перевезення вантажів, торговельного представництва, агентських договорів, комісії та франчайзингу; провадження щодо неплатоспроможності підприємств, включно з примиренням, збереженням діяльності, судовою санацією та ліквідацією [154; 157, с. 210–213]. Віднесення цих категорій спорів до компетенції комерційних трибуналів пов'язує спеціалізоване вирішення комерційних спорів із реагуванням на кризові явища у діяльності підприємства. Водночас Торговий кодекс Франції допускає передачу майбутнього спору на вирішення арбітражу, що відповідає принципу автономії волі сторін у комерційному обороті.

Розгляд справ у комерційному трибуналі здійснюється за загальними правилами Цивільного процесуального кодексу Франції з особливостями, передбаченими Торговим кодексом Франції. У підготовчому провадженні сторони обмінюються процесуальними документами, формулюють вимоги й заперечення, а суд визначає процесуальний графік розгляду. Розгляд по суті

здійснюється колегіально у складі трьох комерційних суддів за участю секретаря суду, а у визначених законом випадках склад суду може бути розширений до п'яти суддів. Сторони мають право діяти особисто або через представника, тоді як обов'язкове представництво адвокатом застосовується лише в окремих категоріях справ. Загальним правилом залишається відсутність судового збору за розгляд справи комерційним трибуналом, за винятком внеску на економічне правосуддя для окремих великих підприємств у трибуналах економічної діяльності [153].

Апеляційна скарга подається до апеляційного суду, в межах юрисдикції якого діє відповідний комерційний трибунал. Апеляційний перегляд здійснює комерційна палата апеляційного суду у складі професійних суддів. Участь комерційних суддів у складі апеляційної інстанції процесуальним законом не передбачена. Касаційний перегляд здійснює Касаційний суд Французької Республіки як найвища судова інстанція у системі судів загальної юрисдикції. Предметом касаційного перегляду є правильність застосування права без переоцінки фактичних обставин справи [153]. У справах із невеликою сумою позову апеляційне оскарження процесуальним законом не передбачене, тому сторонам доступне лише касаційне оскарження. Така структура інстанційного перегляду врівноважує особливість формування суду першої інстанції з осіб, обраних із підприємницького середовища. На стадіях апеляції і касації справу розглядає професійний суддівський склад, що забезпечує єдність судової практики у комерційних справах на національному рівні.

Розвиток французької моделі у напрямі вирішення транскордонних комерційних спорів пов'язаний із діяльністю двох спеціалізованих міжнародних палат у Парижі. Міжнародна комерційна палата Паризького комерційного трибуналу (*Chambre commerciale internationale du tribunal de commerce de Paris*) і Міжнародна комерційна палата Паризького апеляційного суду (*Chambre commerciale internationale de la cour d'appel de Paris*) діють на підставі протоколів про процесуальні правила, підписаних 7 лютого 2018 року Паризьким комерційним трибуналом, Паризьким апеляційним судом і

Паризькою палатою адвокатів [147, с. 27; 157]. Їхня компетенція охоплює міжнародні комерційні спори з істотним іноземним елементом, зокрема спори щодо припинення комерційних відносин, міжнародних договорів перевезення, банківських і фінансових зобов'язань, а для палати Паризького апеляційного суду також заяви про скасування арбітражних рішень, ухвалених у Парижі. Застосування спеціальної процедури залежить від згоди сторін, яка фіксується на першому підготовчому засіданні у справі.

Процесуальні особливості діяльності міжнародних палат полягають в активній підготовці справи, визначенні графіка процесуальних дій і можливості використання англійської мови як мови судового провадження. Документи й докази можуть подаватися без обов'язкового перекладу на французьку мову, а також англійською мовою можуть бути заслухані сторони, свідки та експерти. Судове рішення складається французькою мовою із засвідченим перекладом англійською [147, с. 27]. Утворення міжнародних палат підтверджує спрямування до адаптації французького процесуального права на задоволення потреб транскордонного комерційного обороту, зберігаючи публічно-правову природу здійснення правосуддя, та водночас враховуючи очікування сторін щодо мови провадження, передбачуваності процедури і спеціалізації суддів.

Бельгійська модель ґрунтується на положеннях Судового кодексу Бельгії (Code judiciaire) і в сучасному вигляді сформувалася після реформи підприємницького права 2018 року. Законом Королівства Бельгія від 15 квітня 2018 року про реформу підприємницького права комерційні суди (tribunaux de commerce / rechtbanken van koophandel), які діяли в державній судовій системі з XIX століття за моделлю, запозиченою з французького Торгового кодексу, було перейменовано на суди у справах підприємств (tribunaux de l'entreprise / ondernemingsrechtbanken) [158]. Реформа замінила історичну прив'язку юрисдикції до поняття комерсанта більш широким поняттям підприємства, визначеним у статті I.1 Кодексу економічного права Бельгії (Code de droit économique), і поширила юрисдикцію відповідних судів на спори за участю

самозайнятих осіб, юридичних осіб незалежно від мети їхньої діяльності, асоціацій, фондів та об'єднань без статусу юридичної особи. Апеляційний перегляд рішень здійснюється апеляційним судом за загальними правилами цивільного судочинства, а остаточну перевірку правильності застосування права здійснює Касаційний суд Бельгії.

Склад суду у справах підприємств має змішаний характер. За статтею 84 Судового кодексу Бельгії в кожній палаті справу розглядають професійний суддя як головуючий і двоє консульських суддів (*juges consulaires*). У нарадчій кімнаті голос консульського судді має таку саму юридичну вагу, як і голос професійного судді. Консульські судді добираються з-поміж підприємців, керівників товариств, бухгалтерів, аудиторів та інших осіб, які мають практичний досвід у сфері підприємницької діяльності [159]. Вони призначаються Королем за спільним поданням міністрів юстиції, економічних справ і середнього класу. За статтею 205 Судового кодексу Бельгії кандидат на посаду консульського судді має досягти тридцятирічного віку і мати не менш як десятирічний професійний досвід, що підтверджує практичне знання підприємницького обороту. Консульські судді проходять обов'язкову початкову підготовку в Інституті судової підготовки, яка охоплює курс деонтології та фахові модулі.

Предметна компетенція судів у справах підприємств охоплює спори між підприємствами незалежно від суми позову, корпоративні спори, провадження у справах про неплатоспроможність і реструктуризацію, а у визначених законом категоріях також спори у сфері інтелектуальної власності та позови фізичних осіб до підприємств, якщо вони пов'язані зі здійсненням підприємницької діяльності [160]. Закон Королівства Бельгія від 18 червня 2018 року, спрямований, зокрема, на розвиток альтернативних способів вирішення спорів, надав суду право пропонувати сторонам медіаційне врегулювання [161]. У такому процесуальному контексті медіація виконує функцію суміжного правового механізму, інтегрованого в діяльність державного комерційного суду, але не набуває юрисдикційної природи. У

провадженнях про неплатоспроможність і реструктуризацію консульські судді можуть виконувати функції суддів-комісарів, делегованих суддів і доповідачів, що підтверджує сталість участі представників підприємницького середовища у спеціалізованому вирішенні комерційних спорів.

Швейцарська модель спеціалізованого вирішення комерційних спорів організаційно спирається на кантональний рівень і має менший ступінь нормативної централізації порівняно з французькою чи німецькою моделями. На федеральному рівні стаття 6 Цивільного процесуального кодексу Швейцарської Конфедерації (*Schweizerische Zivilprozessordnung*) надає кантонам право утворювати спеціалізовані комерційні суди (*Handelsgerichte*) для вирішення визначених категорій спорів між учасниками комерційних відносин [162]. Цим правом скористалися кантони Цюрих, Берн, Аргау і Санкт-Галлен, тоді як в інших кантонах комерційні справи розглядають загальні цивільні суди. Найпомітнішим є Комерційний суд кантону Цюрих, утворений у 1866 році, який вирішує значну частину складних корпоративних, договірних і фінансових спорів у Швейцарії.

Швейцарська модель відрізняється скороченою інстанційною структурою. Комерційний суд діє як підрозділ вищого суду кантону (*Obergericht*) і водночас як суд першої інстанції. Його рішення переглядаються безпосередньо Федеральним верховним судом Швейцарії в касаційному порядку, без проміжної апеляційної інстанції. Редакція Цивільного процесуального кодексу Швейцарії 2023 року, що набрала чинності 1 січня 2025 року, надала кантонам право поширювати юрисдикцію кантональних комерційних судів на міжнародні комерційні спори. На цій підставі в кантоні Цюрих започатковано проєкт Цюрихського міжнародного комерційного суду (*Zurich International Commercial Court*) як спеціалізованого підрозділу Комерційного суду цього кантону [163].

Особливістю швейцарської моделі є галузева спеціалізація змішаного складу суду. У Комерційному суді кантону Цюрих поряд із професійними судьями справи розглядають комерційні судді (*Handelsrichter*), які

добираються з підприємницького середовища і мають спеціальні знання у тій галузі комерційного обороту, до якої належить спір. У швейцарській правовій доктрині таких суддів відносять до фахових суддів (Fachrichter), оскільки критерієм їх добору є галузева компетентність [164, с. 99]. Колегіальний склад цього суду утворюють двоє професійних суддів, один із яких головує, і троє комерційних суддів, залучених з урахуванням належності спору до відповідного сегмента підприємницької діяльності, зокрема банківської, страхової, будівельної, машинобудівної або фармацевтичної сфери. Комерційних суддів обирає кантональний парламент за поданням ділових об'єднань і торгових палат відповідної галузі.

Бельгійська і швейцарська моделі функціонально споріднені з французькою, оскільки всі три передбачають участь представників підприємницького середовища у складі державного комерційного суду. Водночас кожна з них має власне організаційне оформлення. У Франції така участь реалізується через окрему систему комерційних трибуналів і виборний порядок формування складу суду. У Бельгії змішаний склад діє в межах національної системи судів у справах підприємств, компетентних щодо широкого кола підприємницьких спорів. У Швейцарії залучення комерційних суддів відбувається на рівні чотирьох кантональних комерційних судів, поєднується з вираженою галузевою спеціалізацією і скороченою інстанційною структурою з безпосереднім доступом до федеральної касаційної інстанції.

Спільною для цих правопорядків є публічно-правова природа здійснення правосуддя державним судом, хоча склад суду формується із залученням осіб, які мають практичне знання підприємницького обороту. У кожній із цих моделей участь представників підприємницького середовища поєднується з нормативно встановленими гарантіями безсторонності, дисциплінарною відповідальністю суддів і можливістю інстанційного перегляду судових рішень за правилами цивільного судочинства.

Німецька модель спеціалізованого вирішення комерційних спорів інтегрована в систему загальних земельних судів і ґрунтується на предметному критерії визначення юрисдикції [165, с. 3–5]. Вона не передбачає окремої судової вертикалі комерційних судів. Організаційною основою спеціалізованого розгляду є палати у комерційних справах, що утворюються при земельних судах і діють поряд із загальними цивільними палатами цих судів. Нормативне регулювання їхнього статусу міститься у Законі Федеративної Республіки Німеччини про судоустрій (Gerichtsverfassungsgesetz; далі — Закон про судоустрій Німеччини), а процесуальний порядок розгляду справ визначається Цивільним процесуальним кодексом Німеччини (Zivilprozessordnung) [166; 167].

Палата у комерційних справах розглядає справу за клопотанням сторони, якщо спір належить до торговельних справ у розумінні Закону про судоустрій Німеччини. Доступ до спеціалізованого вирішення спорів у цій моделі залежить від поєднання предметної природи спору і процесуального волевиявлення сторони. Параграф 93 Закону про судоустрій Німеччини передбачає утворення палат у комерційних справах при земельних судах нормативним актом уряду відповідної землі, тому їх поширення є децентралізованим і залежить від концентрації комерційних спорів у відповідному судовому окрузі [167]. Параграф 95 цього Закону визначає торговельні справи як спори, що виникають із зобов'язань між підприємцями, внесеними до торговельного реєстру або реєстру кооперативів, корпоративні спори у торговельних товариствах, а також спори щодо визначених законом інститутів торговельного права, зокрема вексельного і чекового обігу, торговельних знаків, промислових зразків, недобросовісної конкуренції, прокури та комерційного представництва [167].

Юрисдикція палати у комерційних справах виникає за наявності торговельного характеру правовідносин між сторонами, статусу підприємця як учасника спору або належності справи до прямо визначених законом інститутів торговельного права. Загальний підприємницький характер спору

для цього недостатній. Німецька модель спирається на нормативно визначене коло торговельних справ, тоді як французька модель формує компетенцію комерційного трибуналу за категоріями суб'єктів відносин і комерційних актів.

Виконання повноважень комерційного судді в німецькій моделі має характер почесної суддівської функції, що поєднується з основною професійною діяльністю у підприємницькому середовищі. Концептуальна основа відповідної моделі полягає саме в такому поєднанні. Практичне знання комерційного обороту зберігає актуальність, оскільки комерційний суддя під час перебування на посаді продовжує здійснювати підприємницьку або управлінську діяльність у відповідній сфері. На період здійснення суддівських повноважень Закон про судоустрій Німеччини покладає на комерційних суддів права й обов'язки судді у повному обсязі. Перебування на посаді несумісне з видами діяльності, що можуть породити обґрунтовані сумніви в безсторонності, а за наявності обставин, несумісних із первісним призначенням, повноваження припиняються у встановленому законом порядку [167]. Така нормативна рамка надає комерційним суддям публічно-правовий статус осіб, які беруть участь у здійсненні правосуддя від імені Федеративної Республіки Німеччина, зберігаючи їхній зв'язок із підприємницьким середовищем.

Передача комерційної справи до палати у комерційних справах здійснюється за процесуальним волевиявленням сторони. За параграфом 96 Закону про судоустрій Німеччини справа розглядається палатою, якщо позивач просить про це у позовній заяві, а параграф 98 цього Закону надає відповідне право відповідачу у разі пред'явлення позову до загальної цивільної палати [167]. Передання справи з ініціативи загальної цивільної палати без клопотання сторони не допускається. Якщо спір не належить до компетенції палати у комерційних справах, вона передає його до загальної цивільної палати. Така конструкція поєднує диспозитивність сторін у питанні

спеціалізованого розгляду з процесуальним контролем за належним розмежуванням справ між палатами того самого земельного суду.

Розгляд справи палатою у комерційних справах здійснюється за загальними правилами Цивільного процесуального кодексу Німеччини. Професійний суддя як головуючий забезпечує підготовку справи до розгляду і вирішує окремі процесуальні питання, а за згодою сторін може ухвалити рішення одноособово. В інших випадках рішення ухвалюється колегіально за участю двох комерційних суддів. Загальний цивільний процесуальний порядок у цій моделі поєднується зі спеціалізованою оцінкою торговельного спору, оскільки до складу суду входять особи, які мають практичне знання комерційного обороту, торговельних звичаїв, типового розподілу договірних ризиків і галузевих стандартів. Параграф 114 Закону про судоустрій Німеччини уповноважує палату, спираючись на фахову компетентність її членів, вирішувати питання, для яких в іншому разі був би потрібний висновок комерційного експерта, а також питання щодо застосування торговельних звичаїв [167].

Інстанційний перегляд рішень палати у комерційних справах відбувається в межах загальної системи цивільного судочинства Федеративної Республіки Німеччина. Рішення, ухвалені палатою як судом першої інстанції, може бути оскаржене до Вищого земельного суду (Oberlandesgericht), де справу розглядає цивільний сенат у складі професійних суддів. Касаційний перегляд рішень Вищих земельних судів здійснює Федеральний суд правосуддя Німеччини (Bundesgerichtshof), який перевіряє питання застосування права без повторної оцінки фактичних обставин [166; 167]. Отже, змішаний склад за участю комерційних суддів обмежений першою інстанцією, а апеляційний і касаційний перегляд професійним складом суддів забезпечує єдність судової практики у комерційних справах на федеральному рівні.

Сучасний розвиток німецької моделі пов'язаний із законодавчим закріпленням спеціалізованого вирішення складних комерційних спорів з міжнародним елементом. Законом Федеративної Республіки Німеччини від 7

жовтня 2024 року про посилення Німеччини як місця судового розгляду (Justizstandort-Stärkungsgesetz, далі — Закон про посилення Німеччини як місця судового розгляду), що набрав чинності 1 квітня 2025 року, внесено зміни до Закону про судоустрій Німеччини і Цивільного процесуального кодексу Німеччини. Закон передбачив дві нові організаційні форми: комерційні суди (Commercial Courts) при Вищих земельних судах і комерційні палати (Commercial Chambers) при земельних судах [129; 168]. Комерційні суди можуть утворюватися в межах землі як суди першої інстанції для складних цивільних спорів між підприємствами із ціною позову від п'ятисот тисяч євро, зокрема спорів, пов'язаних із корпоративними трансакціями, відносинами між товариством і членами його органів управління чи нагляду, а також договорами про злиття і поглинання. Спори у сфері інтелектуальної власності, авторського права і недобросовісної конкуренції з їхньою компетенції виключені.

Розгляд справ комерційними судами і комерційними палатами здійснюється за правилами Цивільного процесуального кодексу Німеччини з особливостями, передбаченими Законом про посилення Німеччини як місця судового розгляду. До таких особливостей належать можливість ведення провадження англійською мовою за домовленістю сторін, дослівне протоколювання усного слухання, посилений захист комерційної таємниці та розгляд справ колегією у складі трьох професійних суддів [129]. Реалізація цієї моделі на рівні земель відбувається нерівномірно: станом на середину 2025 року комерційні суди вже утворено у Баден-Вюртемберзі, Берліні, Бремені, Гамбурзі, Північному Рейні-Вестфалії, Баварії і Гессені, а комерційні палати діють у низці інших судових округів [169].

У результаті в німецькій моделі співіснують дві спеціалізовані інституційні конструкції. Класичні палати у комерційних справах зберігають змішаний склад і розглядають торговельні справи у межах своєї компетенції. Нові комерційні суди і комерційні палати формуються з професійних суддів та належать до спеціалізованих судових інституцій для вирішення

міжнародних комерційних спорів. Обидві конструкції залишаються у межах державного цивільного судочинства Федеративної Республіки Німеччина і засвідчують здатність німецької моделі до інституційного оновлення без зміни публічно-правової природи судового провадження.

Нідерландська модель спеціалізованого вирішення міжнародних комерційних спорів діє з 1 січня 2019 року як особливий процесуальний порядок у межах національної судової системи Королівства Нідерландів. Її нормативною основою є стаття 30r Цивільного процесуального кодексу Королівства Нідерландів (*Wetboek van Burgerlijke Rechtsvordering*, далі — Цивільний процесуальний кодекс Нідерландів), яка передбачає вирішення міжнародних цивільних і комерційних спорів англійською мовою у визначених державних судах [170]. Модель не створює окремої судової установи і не передбачає участі представників підприємницького середовища у складі суду. Розгляд справ здійснюється спеціалізованими палатами Окружного суду Амстердама та Апеляційного суду Амстердама, які позначаються загальною назвою Нідерландського комерційного суду, а касаційний перегляд здійснює Верховний суд Нідерландів (*Hoge Raad*) у загальному порядку.

Стаття 30r Цивільного процесуального кодексу Нідерландів і Регламент Нідерландського комерційного суду (*NCC Rules of Procedure*) встановлюють чотири кумулятивні умови розгляду справи за цією процедурою: спір має належати до цивільних або комерційних справ, мати міжнародний характер, стосуватися прав, якими сторони можуть вільно розпоряджатися, та бути предметом прямої письмової угоди сторін про розгляд справи Нідерландським комерційним судом англійською мовою. Міжнародний характер спору тлумачиться широко, і може впливати з участі іноземної сторони, або застосування іноземного права. Загального посилання на підсудність суду в Амстердамі недостатньо, оскільки Верховний суд Нідерландів вимагає виразної згоди сторін саме на вирішення справи у Нідерландському комерційному суді.

Розгляд справ у Нідерландському комерційному суді здійснюється колегією з трьох професійних суддів, відібраних із числа суддів Окружного суду Амстердама та Апеляційного суду Амстердама з урахуванням досвіду в міжнародних комерційних спорах і рівня володіння англійською мовою. Процесуальний порядок ґрунтується на нідерландському цивільному процесуальному праві з особливостями, встановленими Регламентом Нідерландського комерційного суду. До них належать ведення провадження та складання процесуальних документів англійською мовою, можливість погодження сторонами окремих правил доказування в межах, допустимих нідерландським процесуальним правом, а також вирішення питань застосовуваного матеріального права за правилами міжнародного приватного права Нідерландів.

Окремою ознакою нідерландської моделі є підвищений рівень судових витрат порівняно зі звичайним цивільним провадженням. Регламент Нідерландського комерційного суду встановлює фіксовані суми судового збору, що сплачуються наперед і не залежать від розміру позовної вимоги. Станом на 2026 рік вони становлять 7 500 євро для провадження щодо забезпечувальних заходів, 15 000 євро для розгляду справи по суті в першій інстанції і 20 000 євро для апеляційного перегляду [171]. Такі ставки пов'язані з побудовою моделі на самофінансуванні спеціалізованого англійського провадження. За загальним правилом, сторона, яка програла справу, відшкодовує процесуальні витрати іншої сторони у межах, визначених Регламентом, якщо сторони не погодили інший порядок їх розподілу.

Судові рішення Нідерландського комерційного суду визнаються і виконуються в межах Європейського Союзу за Регламентом (ЄС) № 1215/2012 від 12 грудня 2012 року про юрисдикцію, визнання і виконання судових рішень у цивільних і комерційних справах [122]. Поза межами Європейського Союзу їх визнання і виконання здійснюється на підставі міжнародних договорів, учасником яких є Королівство Нідерландів, зокрема Гаазької конвенції про угоди про вибір суду 2005 року. Практична перевага цієї моделі

для спорів, пов'язаних із юрисдикціями держав членів Європейського Союзу, полягає в тому, що рішення Нідерландського комерційного суду може виконуватися в Європейському Союзі без окремої процедури екзекватури, тоді як виконання арбітражного рішення залежить від його визнання і надання дозволу на виконання відповідно до Нью-Йоркської конвенції 1958 року.

Нідерландська модель позиціонується як державна судова альтернатива міжнародному комерційному арбітражу та англійській судовій юрисдикції після виходу Сполученого Королівства з Європейського Союзу. Її відмінні риси полягають у поєднанні професійного складу суду, англійської мови провадження, фіксованих процесуальних витрат і процесуальної гнучкості, допустимої за згодою сторін у межах публічно-правового судового провадження. Нідерландський комерційний суд є яскравим прикладом конкуренції національних судових систем за вирішення міжнародних комерційних спорів, до якої належать міжнародні палати Парижа, нові комерційні суди Німеччини та Цюрихський міжнародний комерційний суд.

Італійська модель спеціалізованого вирішення комерційних спорів діє в межах системи загальної цивільної юрисдикції. Її організаційною основою є спеціалізовані відділення у підприємницьких справах (*sezioni specializzate in materia di impresa*, далі — спеціалізовані відділення у підприємницьких справах). Нормативну основу їх діяльності закладено Законодавчим декретом Італійської Республіки від 27 червня 2003 року № 168, яким спочатку утворено дванадцять відділень у справах промислової та інтелектуальної власності при трибуналах і апеляційних судах найбільших міст Італії [172]. У 2012 році ці відділення перейменовано на відділення у підприємницьких справах, розширено їхню предметну компетенцію і поширено територіальну мережу на адміністративні центри регіонів Італії та місто Бреція. Відповідні зміни внесено Декретом-законом Італійської Республіки від 24 січня 2012 року № 1, перетвореним із змінами на закон Законом Італійської Республіки від 24 березня 2012 року № 27 [173; 174].

Законодавчий декрет № 168/2003 у редакції Закону № 27/2012 сформував мережу з двадцяти двох спеціалізованих відділень у підприємницьких справах, визначив їхню предметну й територіальну компетенцію та зосередив у них кілька груп складних комерційних спорів. До них належать спори у сфері промислової власності, авторського права та конкуренції, включно з порушеннями національного і європейського антимонопольного законодавства; колективні позови про захист прав споживачів; корпоративні спори щодо товариств капіталу та пов'язаних із ними товариств; спори щодо виникнення, зміни і припинення корпоративних правовідносин, передання часток або акцій, відповідальності органів управління і контролю, оскарження рішень загальних зборів та передання корпоративного контролю [172]. Для спорів за участю товариств, місцезнаходження яких перебуває за межами Італії, передбачено окремий територіальний порядок. Такі справи розглядаються одним із визначених законом відділень у Барі, Мілані, Римі або Неаполі залежно від зв'язку справи з відповідним апеляційним округом.

Склад спеціалізованих відділень у підприємницьких справах є професійним, а саме, судді добираються з-поміж магістратів, які мають спеціальну компетентність у відповідних сферах права. Справи розглядаються колегією у складі трьох суддів відповідно до пункту 3 статті 50-bis Цивільного процесуального кодексу Італійської Республіки (*Codice di procedura civile*) [175]. Спеціальні знання залучаються до розгляду справи через інститут технічного консультанта суду (*consulente tecnico d'ufficio*): за статтями 61 і 191 Цивільного процесуального кодексу Італії суд може призначити його для проведення технічного, бухгалтерського, оціночного або іншого спеціалізованого дослідження, а його висновок підлягає оцінці судом за загальними правилами доказування і не замінює судового рішення [175].

Стаття 13 Зведеного тексту положень про витрати на правосуддя, затвердженого Декретом Президента Італійської Республіки від 30 травня 2002 року № 115, у редакції Закону № 27/2012 передбачає сплату єдиного

судового внеску (*contributo unificato*) у подвійному розмірі для проваджень, віднесених до компетенції спеціалізованих відділень у підприємницьких справах. Для корпоративних спорів за участю товариств, місцезнаходження яких перебуває за межами Італії, цей внесок установлено у чотириразовому розмірі [176].

Італійська модель поєднує спеціалізований судовий розгляд із нормативно встановленою обов'язковою медіацією в окремих категоріях цивільних і комерційних справ. Законодавчий декрет Італійської Республіки від 4 березня 2010 року № 28 передбачає медіацію як умову допустимості подальшого звернення до суду, зокрема у корпоративних спорах, спорах щодо банківських, страхових і фінансових договорів та спорах, пов'язаних із договорами про передання комерційної інформації [177]. У цій моделі медіація зменшує процесуальне навантаження на спеціалізовані відділення, не змінюючи юрисдикційної природи судового розгляду. Інстанційний перегляд рішень здійснюється за загальними правилами цивільного судочинства Італії: апеляційний розгляд належить до компетенції спеціалізованих відділень у підприємницьких справах апеляційних судів, а касаційний перегляд здійснює Касаційний суд Італії як найвищий судовий орган у системі судів загальної юрисдикції.

Австрійська модель спеціалізованого вирішення комерційних спорів має організаційно асиметричну побудову. У межах одного національного правопорядку вона поєднує окремий комерційний суд у столиці, спеціалізовані сенати у структурі загальних земельних судів в інших землях, та обмежену участь представників підприємницького середовища у складі суду в окремих категоріях справ. Її нормативну основу становлять Закон Австрійської Республіки про юрисдикцію (*Jurisdiktionsnorm*; далі — Закон про юрисдикцію Австрії) і Цивільний процесуальний кодекс Австрійської Республіки (*Zivilprozessordnung*; далі — Цивільний процесуальний кодекс Австрії). Стаття 51 Закону про юрисдикцію Австрії визначає торговельні справи для цілей цивільного судочинства за сукупністю суб'єктного і

предметного критеріїв: спір має виникати між особами зі статусом підприємця (Unternehmer) у розумінні Австрійського комерційного кодексу (Unternehmensgesetzbuch; далі — Австрійський комерційний кодекс) та впливати з їхньої підприємницької діяльності [178].

У Відні, де зосереджена значна частина комерційного обороту Австрійської Республіки, з 1850 року функціонує Віденський комерційний суд (Handelsgericht Wien). Він є окремим комерційним судом першої інстанції зі статусом земельного суду (Landesgericht) та інституційним наступником Меркантильного суду 1717 року і Вексельного суду дореформеного періоду [179]. Абзац третій статті 51 Закону про юрисдикцію Австрії визначає його виключну компетенцію в межах міста Відня щодо позовів до осіб, внесених до реєстру компаній (Firmenbuch), якщо ціна позову перевищує п'ятнадцять тисяч євро. Незалежно від ціни позову, до виключної компетенції Віденського комерційного суду на території всієї Австрійської Республіки віднесено спори щодо промислової власності, авторського права і недобросовісної конкуренції. Суд також веде реєстр компаній для міста Відня і здійснює провадження у справах про неплатоспроможність підприємств. Торговельні справи з нижчою ціною позову у Відні розглядає Окружний суд у комерційних справах (Bezirksgericht für Handelssachen Wien), а апеляційний перегляд рішень здійснює Віденський комерційний суд.

За межами Відня окремих спеціалізованих комерційних судів в Австрійській Республіці не утворено. Торговельні справи у значенні статті 51 Закону про юрисдикцію Австрії розглядаються комерційними сенатами або одноособовими суддями загальних земельних судів за правилами предметної та територіальної підсудності. Апеляційний перегляд рішень Віденського комерційного суду і комерційних сенатів загальних земельних судів здійснюють Вищий земельний суд Відня (Oberlandesgericht Wien) та відповідні вищі земельні суди інших федеральних земель, а касаційний перегляд здійснює Верховний суд Австрійської Республіки (Oberster Gerichtshof) як найвища судова інстанція у системі судів загальної юрисдикції.

Окремий порядок передбачено для картельних справ, які розглядає Картельний суд (Kartellgericht) при Вищому земельному суді Відня, а перегляд його рішень здійснює Верховний суд Австрійської Республіки у якості Вищого картельного суду (Kartellobergericht).

Особливістю австрійської моделі є участь представників підприємницького середовища у складі суду в окремих категоріях справ. У торговельних справах, що розглядаються колегіально, до складу суду входять комерційні асесори (Fachkundige Laienrichter aus dem Handelsstand; далі — комерційні асесори), які здійснюють суддівські повноваження разом із професійними суддями і добираються з-поміж осіб які мають практичний досвід підприємницької діяльності [180]. Їхня участь передбачена в першій та апеляційній інстанціях, тоді як у касаційній інстанції справи розглядаються виключно професійними суддями. У Картельному суді склад суду також формується за участю професійних суддів і двох кваліфікованих комерційних асесорів. Такий підхід функціонально зближує австрійську модель із французькою, бельгійською, швейцарською та німецькою моделями, але має власну організаційну логіку, за якою участь комерційних асесорів обмежена визначеними категоріями справ та інстанціями.

Аналіз моделей державного комерційного суду в державах романо-германської правової системи дає змогу виокремити чотири основні організаційні форми спеціалізованого вирішення комерційних спорів.

Першу форму становить окрема судова установа з виборним складом суддів, сформованим із представників підприємницького середовища. Найпослідовніше ця форма реалізована у Франції через інститут комерційних трибуналів, передбачений Торговим кодексом Франції.

Другу форму становлять змішані склади спеціалізованого комерційного розгляду, у яких професійний суддя здійснює головування, а комерційні судді або асесори, що мають практичне знання підприємницького обороту, беруть участь у розгляді справи з правом голосу при ухваленні рішення. Класичним зразком цієї форми є палати у комерційних справах при земельних судах

Федеративної Республіки Німеччина. Споріднені організаційні рішення представлені у Бельгії, Швейцарії та частково в Австрії через інститут комерційних асесорів.

Третю форму утворюють спеціалізовані відділення у складі загальних судів із професійним суддівським складом. Вони забезпечують спеціалізоване вирішення комерційних спорів без участі представників підприємницького середовища у складі суду. Цю форму послідовно реалізовано в Італії через інститут спеціалізованих відділень у підприємницьких справах.

Четверту форму становлять спеціальні процесуальні режими вирішення транскордонних комерційних спорів у межах національних державних судів. Їхніми ознаками є можливість використання англійської мови, активна підготовка справи до розгляду, гнучке процесуальне планування і застосування спеціальної процедури за згодою сторін. Цю форму репрезентують Нідерландський комерційний суд, міжнародні комерційні палати Парижа і нові комерційні суди Федеративної Республіки Німеччина.

Розглянуті організаційні форми, попри істотні відмінності у складі суду, порядку його формування та способах врахування спеціальних знань, мають спільні ознаки, що відмежовують їх від інших юрисдикційних механізмів вирішення комерційних спорів. Насамперед усі вони належать до сфери державного судочинства. Крім того, ці форми ґрунтуються на нормативно встановленому процесуальному порядку, який забезпечує змагальність, рівність сторін, мотивованість судового рішення та право на його оскарження. Для них також характерний інстанційний перегляд судових рішень у порядку, визначеному відповідним національним процесуальним законодавством, що підтримує єдність судової практики. Спільною ознакою є і нормативне закріплення гарантій безсторонності суду, зокрема правил відводу, дисциплінарної відповідальності суддів і несумісності суддівських повноважень із визначеними видами діяльності.

Спеціалізоване вирішення комерційних спорів державним судом у державах романо-германської правової системи побудоване навколо

нормативно врегульованого поєднання практичного знання комерційного обороту з гарантіями безстороннього судового розгляду. Таке знання забезпечується двома основними способами. У моделях зі змішаним складом його джерелом є участь у складі суду осіб із підприємницького середовища, обраних або призначених у встановленому законом порядку. Такий підхід реалізовано у Франції, Бельгії, окремих кантонах Швейцарії, Австрії та класичній німецькій моделі палат у комерційних справах. У моделях із професійним суддівським складом практичне знання комерційних спорів формується через предметну спеціалізацію суддів, їхній досвід розгляду відповідних категорій справ і сталість судової практики. Такий підхід характерний для Італії, нідерландської моделі та нових комерційних судів Федеративної Республіки Німеччина. Гарантії безсторонності в усіх розглянутих моделях мають нормативне закріплення і охоплюють вимоги до доброчесності та професійної придатності кандидатів, початкову і подальшу підготовку суддів, правила відводу та запобігання конфлікту інтересів, дисциплінарну відповідальність і перегляд судових рішень у встановленому процесуальному порядку.

Розвиток моделей державного комерційного суду в державах романо-германської правової системи у новітній період пов'язаний із запровадженням спеціальних процесуальних режимів для вирішення транскордонних комерційних спорів. Французька модель з 2018 року передбачає міжнародні комерційні палати Паризького комерційного трибуналу і Паризького апеляційного суду з англомовним провадженням за згодою сторін. Нідерландський комерційний суд з 2019 року функціонує як спеціальний англомовний процесуальний порядок у складі державних судів Амстердама. Федеративна Республіка Німеччина з 2025 року запровадила комерційні суди при Вищих земельних судах з англомовним провадженням і процесуальною гнучкістю за Законом про посилення Німеччини як місця судового розгляду. Швейцарська Конфедерація з 2025 року надала кантонам право поширювати юрисдикцію кантональних комерційних судів на міжнародні комерційні спори

в редакції 2023 року Цивільного процесуального кодексу Швейцарії. Цей напрям розвитку відображає процес конкуренції національних судових систем за вирішення міжнародних комерційних спорів, у якому державні комерційні суди континентальної Європи протистоять міжнародному комерційному арбітражу та юрисдикції державних судів Англії та Уельсу. Конкуренція зберігає публічно-правову природу провадження, водночас зумовлюючи адаптацію процесуального порядку, мови провадження, гарантій захисту комерційної таємниці і способів управління складними справами до особливостей міжнародної підприємницької практики.

Континентальна Європа водночас є одним із провідних регіонів інституційного міжнародного комерційного арбітражу. Поряд із державними моделями спеціалізованого вирішення комерційних спорів тут діють арбітражні центри з усталеним міжнародним авторитетом, які вирішують значну кількість транскордонних комерційних спорів. До них належать Міжнародний арбітражний суд Міжнародної торгової палати в Парижі, Арбітражний інститут Торгової палати Стокгольма, Віденський міжнародний арбітражний центр і Швейцарський арбітражний центр. Ці інституції є формами недержавного юрисдикційного розгляду, що ґрунтується на арбітражній угоді сторін, автономії арбітражної процедури та подальшій взаємодії з державними судами у питаннях забезпечення позову, скасування, визнання і виконання арбітражного рішення. Для аналізу державних комерційних судів континентальної Європи вони мають значення як інституційне середовище, у якому спеціалізоване державне судочинство співіснує і взаємодіє з міжнародним комерційним арбітражем. Зв'язок між державними комерційними судами і європейськими арбітражними центрами має взаємодоповнювальний характер. Розвиток нових інституційних форм державного вирішення транскордонних комерційних спорів частково зумовлений юрисдикційною конкуренцією з міжнародним комерційним арбітражем за вирішення складних комерційних спорів. Водночас державні суди континентальної Європи виконують щодо арбітражу низку публічно-

правових функцій: перевіряють дійсність арбітражних угод, застосовують забезпечувальні заходи до початку та під час арбітражного провадження, розглядають заяви про скасування арбітражних рішень за визначених законом підстав, а також вирішують питання про їх визнання і виконання. Такий зв'язок дає підстави розглядати державні комерційні суди і європейські арбітражні центри як взаємодіючі інституційні рівні системи правового захисту учасників комерційних відносин.

Сукупність розглянутих інституційних моделей державного комерційного судочинства засвідчує, що в державах романо-германської правової системи спеціалізоване вирішення комерційних спорів інституційно оформлене через державні судові установи, які здійснюють правосуддя у публічно-правовому порядку. Ці моделі мають різну організаційну побудову: окремі комерційні суди, спеціалізовані палати або сенати, змішані склади за участю представників підприємницького середовища, професійні спеціалізовані відділення та спеціалізовані судові інституції для вирішення міжнародних комерційних спорів. Їхні відмінності зумовлені історичним розвитком відповідних правопорядків, структурою національного підприємницького середовища, способом організації судової системи та традиціями взаємодії органів правосуддя з підприємницькою спільнотою.

Водночас ці моделі функціонують у широкому інституційному контексті, де поряд із державними судами діють міжнародний комерційний арбітраж, інші арбітражні інституції, медіація та суміжні правові способи врегулювання спорів. Їхня взаємодія ґрунтується на автономії волі сторін у комерційному обороті, нормативних гарантіях виконання судових і арбітражних рішень, а також на публічно-правовому контролі за дотриманням меж арбітрабельності, процесуальних гарантій і публічного порядку.

3.2 Комерційні суди в англосаксонській правовій системі

У правових системах загального права комерційне судочинство сформувалося за іншою інституційною логікою, ніж у більшості континентальних правопорядків. Спільне історичне підґрунтя середньовічного купецького права тут також не зумовило появи єдиної організаційної моделі комерційного суду. Спеціалізоване вирішення комерційних спорів у цій правовій традиції забезпечується насамперед спеціалізацією суддів, сталою судовою практикою, оптимізацією судового провадження та підтримкою арбітражу як автономного юрисдикційного механізму вирішення комерційних спорів. Вирішальне значення для формування довіри підприємницького середовища має здатність відповідного правопорядку забезпечити компетентне, передбачуване і процесуально впорядковане вирішення складного комерційного спору.

У загальному праві комерційна спеціалізація набула кількох організаційних форм. В Англії та Уельсі вона зосереджена в межах Високого суду правосуддя Англії та Уельсу і Судів з питань бізнесу і власності. У Сполучених Штатах Америки відповідна спеціалізація розподілена між федеральними судами і судами штатів, серед яких особливе місце займають Канцлерський суд штату Делавер і Комерційне відділення Верховного суду штату Нью-Йорк. В Австралії вона реалізується через внутрішню організацію роботи Федерального суду Австралії за національними напрямками судової практики. У Сінгапурі, Дубаї та Астані інституційні й процесуальні рішення загального права використано для створення спеціалізованих судових інституцій для вирішення міжнародних комерційних спорів.

Для правових систем загального права визначальним є забезпечення спеціальних знань у межах професійного здійснення правосуддя кар'єрними суддями. У континентальних моделях практичне знання комерційного обороту часто залучається до судового розгляду через участь комерційних суддів, консульських суддів або комерційних асесорів у складі суду. У

правових системах загального права цю функцію виконують добір суддів із тривалим досвідом у сфері супроводження вирішення складних комерційних спорів, організаційна спеціалізація судових підрозділів і суддівська спеціалізація. Тому аналіз моделей загального права має виходити з юридичних засобів, за допомогою яких забезпечується фахове вирішення спорів у сфері комерційного обороту.

Високий суд правосуддя Англії та Уельсу (High Court of Justice of England and Wales) діє на нормативній основі Закону про вищі суди 1981 року (Senior Courts Act 1981) [181]. Його структуру утворюють Відділення Королівської лави (King's Bench Division), Канцлерське відділення (Chancery Division) і Сімейне відділення (Family Division). З 4 жовтня 2017 року в межах Високого суду правосуддя функціонують Суди з питань бізнесу і власності Англії та Уельсу (Business and Property Courts of England and Wales), які надалі іменуються Судами з питань бізнесу і власності. Їх запроваджено Практичною настановою 57АА Правил цивільного судочинства Англії та Уельсу [182]. До цієї структури належать спеціалізовані суди і списки справ Канцлерського відділення та Відділення Королівської лави, зокрема Комерційний суд, Адміралтейський суд, Технологічний і будівельний суд, Фінансовий список (Financial List), а також Список у справах неспроможності та компаній.

Комерційний суд Англії та Уельсу (Commercial Court) утворено в 1895 році як спеціалізований судовий підрозділ у складі Відділення Королівської лави Високого суду правосуддя. Його створення стало відповіддю на запит підприємницької спільноти щодо оперативного вирішення складних комерційних спорів суддями, які мають знання і досвід у сфері комерційної практики [183; 184, с. 229–237]. Ця модель була сформована в межах професійного здійснення правосуддя, без відновлення купецького суду і без залучення підприємців до складу суду. У межах загальної судової системи було створено спеціалізований механізм, здатний забезпечувати вирішення складних договірних, фінансових, страхових, морських та інших комерційних спорів.

Сучасною правовою основою діяльності Комерційного суду є Закон про вищі суди 1981 року [181], Правила цивільного судочинства Англії та Уельсу 1998 року (Civil Procedure Rules 1998) [182], Частина 58 цих Правил і Практична настанова 58 «Комерційний суд» (Practice Direction 58 «Commercial Court») [185]. Процесуальну організацію судового провадження детально регламентовано Довідником Комерційного суду (The Commercial Court Guide), одинадцятьте видання якого опубліковано у 2022 році [186]. Довідник має процесуальне призначення і застосовується в межах Правил цивільного судочинства та практичних настанов. Він визначає порядок підготовки справи, електронного подання документів, розкриття доказів, роботи з експертами, підготовки свідчень і процесуальної поведінки учасників провадження.

Предметна компетенція Комерційного суду визначається у понятті комерційного позову, закріпленому у Чащині 58 Правил цивільного судочинства і Практичній постанові 58 [182; 185]. Вона охоплює спори, що виникають з міжнародних комерційних договорів, фінансових інструментів, банківських, страхових і перестрахових відносин, товарних ф'ючерсів, торговельних операцій, морської торгівлі, агентських і дистриб'юторських договорів, а також корпоративних правочинів. Практична настанова 58 передбачає для справ Комерційного суду мінімальну ціну позову в розмірі 200 000 фунтів стерлінгів, якщо інше не зумовлено характером справи або не вирішено окремим рішенням суду [185]. Така компетенція охоплює спори різної матеріально-правової природи, вирішення яких потребує глибокої суддівської спеціалізації, належної організації процесу доказування і здатності враховувати особливості міжнародного комерційного обороту.

Суддівський корпус Комерційного суду формується з професійних суддів Високого суду правосуддя, які мають значний досвід розгляду або супроводження розгляду складних комерційних справ. Поряд із постійними суддями до розгляду окремих справ можуть залучатися заступники суддів Високого суду (Deputy High Court Judges), яких призначають на тимчасовій основі переважно з числа практикуючих королівських адвокатів із

відповідною фаховою підготовкою. Така конструкція підтримує зв'язок суду з високоспеціалізованою юридичною практикою і водночас зберігає професійний характер здійснення правосуддя. Англійська модель не передбачає участі представників підприємницького середовища у складі суду, за винятком таких допоміжних форм як судді на частковій зайнятості, та рекордери, якими можуть бути практикуючі юристи не з штату суду [187, с. 1168–1177].

Процесуальний порядок розгляду справ у Комерційному суді спирається на суддівське процесуальне керівництво справою, яке передбачає вирішення найбільш істотних процесуальних питань до початку розгляду справи по суті. Зокрема на засіданні з процесуального керівництва суд визначає графік провадження, обсяг розкриття доказів, порядок подання письмових свідчень, необхідність експертних висновків і спосіб підготовки справи до розгляду. Предсудове засідання дає змогу перевірити готовність справи, уточнити межі спору та вирішити процесуальні питання, що можуть вплинути на тривалість і вартість провадження. У складних комерційних спорах ця роль судді стає визначальною, оскільки значний обсяг документів, електронних доказів, фінансових даних та експертних матеріалів без належної процесуальної організації може зробити розгляд справи надмірно тривалим і витратним.

Режим розкриття доказів у Судах з питань бізнесу і власності визначає Практична настанова 57AD «Розкриття доказів у Судах з питань бізнесу і власності» (Practice Direction 57AD «Disclosure in the Business and Property Courts») [188]. Вона замінила попередній пілотний режим і закріпила дворівневу модель розкриття доказів, що охоплює початкове та розширене розкриття з різним обсягом пошуку й надання документів залежно від характеру і складності справи. Порядок подання письмових свідчень у Судах з питань бізнесу і власності регулює Практична настанова 57AC, яка вимагає зазначення джерела обізнаності свідка і спрямована на відмежування фактичних свідчень від правової аргументації сторін [189]. Експертні висновки подаються за правилами Частини 35 Правил цивільного

судочинства. Подання процесуальних документів і ведення матеріалів справи здійснюються в електронному форматі через систему електронного діловодства CE-File.

Перегляд рішень Комерційного суду здійснюється за загальними правилами перегляду рішень вищих судів Англії та Уельсу. Апеляційний перегляд здійснює Цивільне відділення Апеляційного суду Англії та Уельсу за наявності дозволу на апеляцію. Касаційне оскарження можливе до Верховного суду Сполученого Королівства. Така побудова зберігає Комерційний суд у межах єдиної системи державної судової юрисдикції і водночас дає змогу зосереджувати розгляд складних комерційних справ у першій інстанції у спеціалізованому порядку їх розгляду.

Англійську модель характеризує тісна взаємодія Комерційного суду з міжнародним комерційним арбітражем. Нормативну основу такої взаємодії становить Закон про арбітраж 1996 року (Arbitration Act 1996) [134], до якого Закон про арбітраж 2025 року (Arbitration Act 2025) вніс цільові зміни [135]. Закон про арбітраж 2025 року зберіг базову конструкцію арбітражного регулювання та оновив окремі його положення. Зміни стосуються, зокрема, права, застосовного до арбітражної угоди, спрощеного вирішення вимог і заперечень (провадження), які не мають реальних перспектив успіху, обов'язку арбітра розкривати обставини, здатні викликати обґрунтовані сумніви в його неупередженості, судової підтримки арбітражу щодо третіх осіб та процесуального забезпечення виконання рішень надзвичайних арбітрів. Основні положення Закону про арбітраж 2025 року набрали чинності 1 серпня 2025 року [135].

Юрисдикційна роль Комерційного суду у справах, пов'язаних з арбітражем, охоплює зупинення судового провадження за наявності арбітражної угоди, попередній розгляд окремих правових питань, застосування забезпечувальних заходів, контроль за юрисдикцією арбітражного суду, перегляд арбітражного рішення у випадках сумнівів щодо його відповідності публічному порядку, та перегляд в зв'язку з істотним

порушенням процедури у межах, установлених законом. Така взаємодія не підміняє арбітраж державним судовим розглядом. Вона забезпечує поєднання автономії арбітражного провадження з публічно-правовим контролем за межами арбітражної юрисдикції, дотриманням процесуальних гарантій та виконанням арбітражних рішень. Англійська модель корисна для розуміння комерційного судочинства як системи взаємопов'язаних юрисдикційних механізмів, у якій державний суд і арбітраж виконують узгоджені функції у вирішенні комерційних спорів.

Організація комерційного судочинства в Англії і Уельсі підтверджує, що правові системи загального права можуть розвивати комерційну спеціалізацію в межах загальної судової системи, без формування окремої вертикалі комерційних судів, та без залучення представників підприємницької спільноти до складу суду. Таку спеціалізацію забезпечують добір суддів із досвідом вирішення складних комерційних спорів, зосередження відповідних справ у спеціалізованому судовому підрозділі, суддівська організація й оптимізація провадження, сталість судової практики та інституційна взаємодія з арбітражем. У федеративних правопорядках загального права ця логіка набуває іншого організаційного вияву, оскільки спеціалізоване вирішення комерційних спорів здійснюється через кілька юрисдикційних центрів.

У США комерційна спеціалізація має розподілений характер. Якщо в Англії і Уельсі спеціалізоване вирішення складних комерційних спорів зосереджене насамперед у Високому суді правосуддя, то американська модель сформувалася під впливом федеративного устрою, конкуренції правопорядків штатів і співіснування федеральної та штатної юрисдикції. Комерційні суди є федеральними судами або судами штатів залежно від предмета спору, складу сторін, ціни позову та застосовного права. Федеральна юрисдикція охоплює спори, що виникають із федерального законодавства, а також спори між сторонами з різних штатів за умови досягнення встановленого законом вартісного порогу [190]. Суди штатів відносяться до системи загальної

юрисдикції, у межах якої окремі штати сформували власні центри спеціалізованого вирішення складних комерційних спорів.

Самостійне місце у федеральній системі посідають справи про банкрутство. Вони розглядаються відповідно до Кодексу законів США про банкрутство, а в кожному федеральному судовому окрузі діє суд з питань банкрутства, або встановлений порядок передачі таких справ судді з питань банкрутства [191]. Для комерційного судочинства ця категорія справ становить окремий і значний за обсягом сегмент, оскільки реструктуризація, неплатоспроможність, корпоративна криза і захист прав кредиторів формують вагомому частку комерційних спорів. Суди з питань банкрутства мають спеціальну предметну компетенцію і забезпечують юрисдикційний розгляд складних майнових конфліктів, пов'язаних із неплатоспроможністю суб'єктів підприємницької діяльності.

Найвиразнішим прикладом комерційної спеціалізації на рівні штатів є Канцлерський суд штату Делавер. Він утворений згідно з Конституцією штату Делавер (Constitution of the State of Delaware) як суд юрисдикції права справедливості та діє як самостійна судова інституція в судовій системі штату [192]. Чинну нормативну основу його діяльності становлять стаття IV Конституції штату Делавер і положення Розділу 10 Кодексу штату Делавер (Delaware Code), які визначають юрисдикцію суду у справах права справедливості [192; 193]. Така юрисдикційна основа зумовлює особливу природу Канцлерського суду. Він розглядає справи, у яких вирішальне значення мають засоби захисту, властиві праву справедливості, зокрема судовий припис про реальне виконання зобов'язання, заборонний наказ, захист у разі порушення фідучіарних обов'язків і контроль за правомірністю поведінки органів корпорацій.

Сучасне значення Канцлерського суду штату Делавер пов'язане насамперед із вирішенням корпоративних спорів. Делавер є юрисдикцією інкорпорації значної кількості публічних компаній, а матеріально-правову основу відповідних спорів становить Загальний закон про корпорації штату

Делавер (Delaware General Corporation Law), розміщений у Розділі 8 Кодексу штату Делавер [194]. У науковій літературі привабливість делаверської юрисдикції пояснюється поєднанням розвиненого корпоративного законодавства, спеціалізованої юрисдикції Канцлерського суду та сталої судової практики, яка забезпечує передбачуваність вирішення спорів для корпорацій, інвесторів і професійних радників [106, с. 1–71]. Тому делаверська модель користується авторитетом як високоспеціалізований механізм вирішення корпоративних спорів у межах юрисдикції права справедливості, спеціалізований передусім для вирішення спорів, пов'язаних із внутрішньокорпоративними конфліктами, фідучіарними обов'язками та засобами захисту, властивими праву справедливості.

До складу Канцлерського суду штату Делавер входить канцлер і шість віце-канцлерів. Вони призначаються губернатором штату Делавер із затвердженням Сенатом штату на дванадцятирічний строк [192]. Розгляд справ здійснюється без участі присяжних, що відповідає природі юрисдикції права справедливості. Інстанційний перегляд рішень Канцлерського суду здійснює Верховний суд штату Делавер як єдина апеляційна інстанція. Така побудова забезпечує зосередження корпоративних спорів на вирішенні невеликим складом спеціалізованих суддів, і сприяє формуванню сталої передбачуваної судової практики. Для учасників корпоративних відносин передбачуваність цієї практики часто має не менше значення, ніж зміст корпоративного законодавства.

Інший тип американської комерційної спеціалізації сформувався у штаті Нью-Йорк. Комерційне відділення Верховного суду штату Нью-Йорк (Commercial Division of the Supreme Court of the State of New York) утворене у 1995 році в результаті успіху реалізації пілотного проєкту в окрузі Нью-Йорк. Відділення діє у складі Верховного суду штату Нью-Йорк, який є судом першої інстанції загальної юрисдикції. Нормативну основу діяльності Комерційного відділення становить параграф 202.70 Уніфікованих цивільних правил для Верховного суду штату Нью-Йорк. Він визначає категорії справ,

пороги вартості позовів, порядок передання справ до Комерційного відділення та спеціальні процесуальні правила вирішення спорів [195]. В окрузі Нью-Йорк мінімальна ціна позову для віднесення справи до компетенції Комерційного відділення становить 500 000 доларів США, тоді як в інших округах штату застосовуються інші вартісні пороги [195].

Нью-Йоркська модель передбачає спеціалізацію на вирішенні складних комерційних спорів, що виникають у фінансових, банківських, інвестиційних, договірних, корпоративних та інших відносинах підприємницького обороту. Її предметне охоплення більше за делаверську корпоративну спеціалізацію. Комерційне відділення розглядає поряд із внутрішньокорпоративними конфліктами широке коло складних договірних і фінансових спорів. Воно функціонує як спеціалізований підрозділ суду першої інстанції суду загальної юрисдикції, у якому справи розглядають судді з відповідною комерційною спеціалізацією. П. Букман пов'язує значення Комерційного відділення з роллю Нью-Йорка як фінансового центру та з конкуренцією юрисдикцій за вирішення складних міжнародних комерційних спорів [184, с. 235–242].

Апеляційний перегляд рішень Комерційного відділення здійснює Апеляційне відділення Верховного суду штату Нью-Йорк. Подальший перегляд рішення Апеляційного відділення в Апеляційному суді штату Нью-Йорк як найвищому суді штату можливий лише за передбачених законом підстав або з дозволу відповідного суду.

Поряд із цим американська система також зберігає тісну взаємодію державної судової юрисдикції з арбітражем. Федеральний закон про арбітраж 1925 року (Federal Arbitration Act) закріплює чинність, безвідкличність і примусову виконуваність письмових арбітражних угод у морських операціях і комерційних правочинах, передбачає зупинення судового провадження за наявності арбітражної угоди, визначає обмежені підстави для скасування арбітражного рішення та регулює визнання і виконання іноземних арбітражних рішень відповідно до Нью-Йоркської конвенції 1958 року [196].

Американська модель комерційного судочинства має багатоцентрову побудову. Її особливість полягає в тому, що спеціалізоване вирішення комерційних спорів розподілене між федеральними судами, судами з питань банкрутства, Канцлерським судом штату Делавер, Комерційним відділенням Верховного суду штату Нью-Йорк та іншими юрисдикційними інструментами штатної юрисдикції. У цій структурі Делавер забезпечує спеціалізоване вирішення корпоративних спорів у межах юрисдикції права справедливості, Нью-Йорк забезпечує спеціалізоване вирішення складних фінансових і договірних спорів у провідному діловому центрі, а федеральна система створює процесуальну рамку для вирішення спорів, пов'язаних із федеральним правом, міжштатним складом сторін, банкрутством та арбітражем. Для порівняльно-правового дослідження комерційного судочинства держав загального права ця модель має значення як приклад спеціалізації, що формується через сукупність юрисдикційних центрів, кожен з яких виконує власну функцію в системі правового захисту учасників комерційних відносин.

Австралійська модель спеціалізованого вирішення комерційних спорів становить окремий варіант комерційної спеціалізації у правовій системі загального права. Її основою є внутрішня спеціалізація Федерального суду Австралії, та спеціалізовані комерційні підрозділи верховних судів штатів. Федеральний суд Австралії (Federal Court of Australia) створений відповідно до Закону Австралійського Союзу про Федеральний суд Австралії 1976 року (Federal Court of Australia Act 1976) і розглядає справи, що виникають із застосування федерального законодавства [197]. Ці комерційні суди вирішують комерційні спори, зокрема корпоративні й податкові спори, спори у сфері конкуренції та інтелектуальної власності, а також розглядають інші категорії справ, що потребують належної процесуальної організації та суддівської спеціалізації. Поряд із Федеральним судом Австралії комерційні спори вирішуються у спеціалізованих підрозділах верховних судів окремих

штатів, зокрема в Комерційному списку Верховного суду Нового Південного Уельсу та Комерційному суді Верховного суду штату Вікторія.

Внутрішню організацію роботи Федерального суду Австралії з 2016 року визначає Національна система організації роботи суду (National Court Framework). У її межах справи розподіляються за національними предметними напрямками, одним із яких є комерційний і корпоративний напрям (Commercial and Corporations National Practice Area) [198]. Цей напрям охоплює спори, що виникають із комерційних договорів, банківських, фінансових і страхових відносин, корпоративних відносин, неплатоспроможності, конкуренції, захисту споживачів та комерційного арбітражу. Такий порядок дає змогу розподіляти складні справи між суддями з відповідним професійним досвідом у межах Федерального суду Австралії. Окрема судова установа комерційної спеціалізації при цьому не створюється. У науковій літературі австралійська система розглядається як приклад комерційної спеціалізації, досягнутої через внутрішню організацію роботи федерального суду широкої предметної компетенції у федеративному правопорядку [199, с. 28–33].

Процесуальний порядок розгляду справ у комерційному і корпоративному напрямі деталізує Практична настанова з комерційних і корпоративних справ (Commercial and Corporations Practice Note C&C-1) [200]. Вона передбачає раннє процесуальне впорядкування справи суддею, визначення графіка її підготовки до розгляду, використання стислої заяви про позицію сторони для окреслення предмета спору, а також процедуру розкриття доказів за моделлю Редферна, запозичену з практики міжнародного комерційного арбітражу. Юридичне значення цих інструментів полягає в адаптації процесуального порядку до складності комерційного спору, обсягу доказового матеріалу та потреби в ефективній організації провадження. Справи розглядають професійні судді Федерального суду Австралії, а спеціалізація забезпечується розподілом справ у межах відповідного предметного напрямку.

Апеляційний перегляд рішень Федерального суду Австралії здійснює Повний склад Федерального суду Австралії (Full Court of the Federal Court of Australia), як правило, у складі трьох суддів. Подальше оскарження до Високого суду Австралії (High Court of Australia) можливе за спеціальним дозволом на апеляційне оскарження. Для порівняльного аналізу австралійська модель важлива тим, що поєднує федеративну природу судової системи, професійну суддівську спеціалізацію, процесуальне впорядкування розгляду справи та використання у державному судовому розгляді окремих процесуальних інструментів, запозичених із практики міжнародного комерційного арбітражу. За цими ознаками вона посідає проміжне місце між англійською моделлю, у якій складні комерційні справи розглядаються Високим судом правосуддя, та американською децентралізованою моделлю спеціалізованого вирішення комерційних спорів.

Окремий напрям розвитку комерційного судочинства у правових системах загального права пов'язаний із міжнародними комерційними судами, створеними для вирішення транскордонних комерційних спорів. Сінгапурський міжнародний комерційний суд утворений 5 січня 2015 року як спеціалізований підрозділ Загального відділення Високого суду Сінгапуру у складі Верховного суду Сінгапуру [201]. Нормативну основу його діяльності становить Закон про судову систему Верховного суду Сінгапуру 1969 року (Supreme Court of Judicature Act 1969), а процесуальний порядок розгляду справ визначають Правила Сінгапурського міжнародного комерційного суду 2021 року (Singapore International Commercial Court Rules 2021) [202; 203]. Цей суд призначений для розгляду міжнародних комерційних справ, у яких сторони потребують не арбітражного, а державного судового розгляду, адаптованого до особливостей транскордонного комерційного обороту.

До складу Сінгапурського міжнародного комерційного суду входять судді Верховного суду Сінгапуру, старші судді та міжнародні судді. Міжнародними суддями є іноземні судді, колишні судді та авторитетні правники, спеціально призначені для розгляду справ у цьому суді. Їхня участь

відрізняє сінгапурську модель від національних спеціалізованих комерційних підрозділів у правових системах загального права, де спеціалізація забезпечується переважно через добір національних професійних суддів. У Сінгапурі державна судова юрисдикція поєднується з міжнародним складом суддів. Це посилює довіру сторін транскордонних спорів і зменшує ризик сприйняття суду як інституції, пов'язаної тільки з правопорядком однієї зі сторін. За правовою природою Сінгапурський міжнародний комерційний суд залишається державним судом. Водночас його процесуальна модель використовує окремі інструменти, відомі з міжнародного комерційного арбітражу, зокрема гнучку організацію провадження, урахування позиції сторін щодо окремих процесуальних питань, допуск іноземних юристів за встановленими правилами та адаптацію процедури до вирішення складних транскордонних спорів. Е. Годвін, І. Ремзі і М. Вебстер доводять, що цінність цієї моделі полягає у використанні окремих переваг арбітражного розгляду в державному судовому провадженні, зі збереженням публічно-правової природи здійснення правосуддя та вимогами мотивації судового рішення [204, с. 1–41].

Сінгапурська модель вирішення комерційних спорів функціонує в об'ємному інституційному середовищі, у якому поряд із розглядом справ державними судами діють міжнародний комерційний арбітраж і медіація. Нормативну основу цих механізмів становлять, зокрема, Закон Республіки Сінгапур про міжнародний арбітраж 1994 року (International Arbitration Act 1994) і Закон Республіки Сінгапур про медіацію 2017 року (Mediation Act 2017) [205; 206]. У цій системі Сінгапурський міжнародний комерційний суд як судова інституція у складі державної судової системи виконує самостійну функцію правового захисту в міжнародних комерційних спорах, де сторони потребують судового рішення, забезпеченого авторитетом державної судової юрисдикції, мотивованим викладом правових підстав задоволення чи відхилення вимог сторін, і процесуальними гарантіями судового розгляду.

Для мети порівняльно-правового аналізу сінгапурська модель є особливо показовою. Вона свідчить, що комерційне судочинство у правових системах держав загального права може виходити за межі класичної національної спеціалізації та набувати форми спеціалізованої судової інституції для вирішення міжнародних комерційних спорів, у складі якої беруть участь судді з числа іноземних громадян, що є нетиповим для більшості правових систем.

Спеціальні судові інституції міжнародних фінансових центрів становлять окремий напрям застосування елементів традиції загального права у сфері комерційного судочинства. Йдеться про правопорядки, загальна судова система яких сформована поза традиційним колом держав загального права, водночас у межах окремого фінансового центру запроваджено спеціалізований режим судового вирішення цивільних і комерційних спорів. До таких інституцій належать Суди Дубайського міжнародного фінансового центру та Суд Міжнародного фінансового центру «Астана». Їх створення пов'язане з потребою забезпечити учасникам транскордонного комерційного обороту передбачуваний порядок вирішення спорів, провадження англійською мовою, професійний склад суддів і процесуальні правила, побудовані з урахуванням традиції загального права [207, с. 5–10; 208, с. 443–492].

Суди Дубайського міжнародного фінансового центру утворено в Об'єднаних Арабських Еміратах у межах спеціального правового режиму Дубайського міжнародного фінансового центру як фінансової вільної зони. Нормативну основу їхньої діяльності становлять Закон Емірату Дубай № 12 від 2004 року «Про судову владу в Дубайському міжнародному фінансовому центрі» та Закон Емірату Дубай № 16 від 2011 року, яким розширено юрисдикцію цих судів [209; 210]. Структуру судів утворюють Суд першої інстанції, Апеляційний суд, Трибунал малозначних справ і Суд цифрової економіки, запроваджений у 2021 році [211]. У цій моделі для комерційних

спорів у межах фінансового центру створено судову систему, спеціалізовану для вирішення таких спорів у межах міжнародного комерційного обороту.

Юрисдикція Судів Дубайського міжнародного фінансового центру охоплює цивільні й комерційні справи за участю самого центру або юридичних осіб, зареєстрованих у його межах, спори з договорів, що повністю або частково виконувалися в межах центру, а також справи, передані на розгляд цих судів за домовленістю сторін. Можливість такого договірного вибору надала судам цього центру значення, що виходить за межі забезпечення внутрішніх потреб фінансової зони. Судді призначаються Правителем Емірату Дубай переважно з-поміж суддів і колишніх суддів країн загального права. Провадження здійснюється англійською мовою за процесуальними правилами, сформованими з урахуванням традиції загального права, із застосуванням електронного діловодства.

Суд Міжнародного фінансового центру «Астана» утворено в Республіці Казахстан на підставі Конституційного закону Республіки Казахстан від 7 грудня 2015 року № 438-V ZRK «Про Міжнародний фінансовий центр «Астана»» [212]. Стаття 13 цього Конституційного закону передбачає створення Суду Міжнародного фінансового центру «Астана» як окремої судової інституції, що діє поза судовою системою Республіки Казахстан. Процесуальний порядок розгляду справ визначають Положення про Суд Міжнародного фінансового центру «Астана» 2017 року (AIFC Court Regulations 2017) і Правила Суду Міжнародного фінансового центру «Астана» 2018 року, побудовані з урахуванням засад англійського цивільного процесуального права [213]. Суд розпочав роботу 1 січня 2018 року і складається із Суду першої інстанції та Апеляційного суду.

Склад суддів Міжнародного фінансового центру «Астана» формується з-поміж суддів і колишніх суддів юрисдикцій загального права [214]. У межах цього самого спеціального правового режиму діє Міжнародний арбітражний центр (International Arbitration Centre), утворений відповідно до статті 14 Конституційного закону № 438-V ZRK. Поєднання судової інституції та

арбітражного центру в одному спеціальному правовому режимі зближує модель Міжнародного фінансового центру «Астана» із сучасними системами вирішення комерційних спорів, що включають спеціалізовані судові інституції для вирішення міжнародних комерційних спорів. У таких системах спеціалізований судовий розгляд співіснує з арбітражем як автономним юрисдикційним механізмом.

Суди Дубайського міжнародного фінансового центру та Суд Міжнародного фінансового центру «Астана» мають різну конституційно-правову природу, однак об'єднані спільною інституційною логікою. Відповідна держава запроваджує спеціальний правовий режим фінансового центру, і в його межах надає сторонам доступ до судового розгляду, організованого за правилами, зрозумілими учасникам міжнародного комерційного обороту. П. Букман і М. С. Ері розглядають такі інституції як нові правові центри, у яких елементи традиції загального права використовуються у правопорядках, сформованих за іншими правовими традиціями, для підвищення передбачуваності вирішення спорів за участю іноземних інвесторів [207, с. 5–10]. В. Гу і П. Там відносять їх до окремої групи міжнародних комерційних судів, що діють у спеціальних юрисдикціях фінансових центрів [208, с. 443–492].

Для мети порівняльно-правового аналізу комерційних судів ці інституції мають значення, оскільки засвідчують гнучкість сучасних моделей спеціалізованого вирішення комерційних спорів. Їхній досвід підтверджує можливість використання елементів традиції загального права як у правопорядках, що історично належать до цієї правової сім'ї, так і в спеціалізованих судових інституціях для вирішення міжнародних комерційних спорів. Цей досвід важливий передусім у зв'язку з необхідністю забезпечення довіри іноземних інвесторів та учасників транскордонного комерційного обороту, зрозумілої мови провадження, простоти процесуальних правил, статусу іноземних суддів, взаємодії державної судової

юрисдикції з арбітражем та меж конституційно допустимої спеціалізації судової системи.

Узагальнення наведених організаційних форм дає змогу визначити специфіку комерційного судочинства у правових системах загального права. Для цієї традиції характерне поєднання професійної суддівської спеціалізації, процесуального впорядкування розгляду справи, сталої судової практики та взаємодії державного судового розгляду з міжнародним комерційним арбітражем. Фахова спроможність суду у складних комерційних спорах забезпечується добором суддів із відповідним професійним досвідом, зосередженням таких справ у спеціалізованих судових підрозділах, а також спеціалізованими процесуальними правилами, що враховують складність доказування [186; 199, с. 28–33; 215, с. 50–52].

Порівняння з розглянутими раніше моделями романо-германської правової системи виявляє інший спосіб залучення спеціальних знань зі сфери комерційного спору до судового розгляду. У французькій, бельгійській, німецькій, австрійській і швейцарській моделях носії таких знань можуть входити до складу суду як комерційні, консульські або інші непрофесійні судді. У правових системах загального права фахова спроможність суду забезпечується переважно добором професійних суддів із досвідом вирішення складних комерційних спорів або супроводження їх вирішення, спеціалізацією адвокатури, процесуальним впорядкуванням розгляду справи та рівнем мотивації судових рішень. В обох традиціях ці інституційні рішення відповідають однаковій потребі учасників комерційних відносин в компетентному, передбачуваному і належно організованому вирішенні складного спору.

Англійська модель демонструє значення комерційної спеціалізації у структурі вищого суду. Комерційний суд Англії та Уельсу, Фінансовий список та інші підрозділи Судів з питань бізнесу і власності забезпечують вирішення складних комерційних спорів у межах системи вищих судів. Ефективність цієї моделі пов'язана з добором суддів, усталеним процесуальним порядком,

раннім процесуальним впорядкуванням справи, правилами розкриття доказів і сталою судовою практикою.

Американський досвід демонструє іншу організаційну логіку. У Сполучених Штатах Америки спеціалізоване вирішення комерційних спорів сформоване як децентралізована система юрисдикційних механізмів. Делавер забезпечує корпоративну спеціалізацію в межах юрисдикції права справедливості, Нью-Йорк зосереджує складні фінансові й договірні спори у провідному діловому центрі, а федеральні суди і суди з питань банкрутства виконують функції у спорах, пов'язаних із застосуванням федерального законодавства, міжштатним складом сторін, неплатоспроможністю і реструктуризацією. Така побудова підтверджує, що комерційне судочинство у федеративному правопорядку може мати розподілений характер і спиратися на конкуренцію штатних правопорядків, сталість судової практики та спеціалізацію окремих судових центрів [106, с. 1–71; 184, с. 235–242].

Австралійська модель доповнює цей аналіз прикладом внутрішньої організації спеціалізації у федеральному суді. Розподіл справ за національними предметними напрямками, зокрема комерційним і корпоративним напрямом, процесуальне впорядкування розгляду справи та використання окремих процесуальних інструментів, запозичених із практики міжнародного комерційного арбітражу, свідчать про можливість досягнення комерційної спеціалізації без створення окремої судової установи. Для української правової системи цей досвід має значення в контексті можливої організації спеціалізованих палат, колегій або внутрішніх напрямів судової спеціалізації в межах наявної судової системи.

Сінгапурський міжнародний комерційний суд, Суди Дубайського міжнародного фінансового центру та Суд Міжнародного фінансового центру «Астана» розширюють уявлення про комерційне судочинство, побудоване з використанням елементів традиції загального права. У цих інституціях спеціалізація поєднується з міжнародним складом суддів, провадженням англійською мовою, гнучкою процесуальною організацією та юрисдикційною

привабливістю для учасників транскордонного комерційного обороту. Такі суди виникають в умовах конкуренції юрисдикцій і пропонують судовий механізм вирішення складних міжнародних комерційних спорів, які зазвичай вирішуються або можуть вирішуватися в міжнародному комерційному арбітражі [204, с. 1–41; 207, с. 5–10; 208, с. 443–492].

Взаємодія з міжнародним комерційним арбітражем є однією з ключових рис розглянутих моделей. У правових системах загального права державний суд і арбітраж виконують різні, але взаємопов'язані функції в системі правового захисту учасників комерційних відносин. Державний суд сприяє арбітражному розгляду в межах, визначених законом, перевіряє дійсність арбітражної угоди, застосовує забезпечувальні заходи, розглядає заяви про скасування арбітражного рішення за виняткових підстав, а також забезпечує визнання і виконання арбітражних рішень. Конкуренція з арбітражем стала одним із чинників розвитку міжнародних комерційних судів, які використовують окремі процесуальні інструменти арбітражного розгляду, зберігаючи публічно-правову природу здійснення правосуддя [216, с. 193–212; 217, с. 328–349; 218, с. 1950–1959].

Для подальшого теоретико-правового аналізу української моделі розглянуті зарубіжні підходи мають значення як матеріал для критичного осмислення правових засобів, за допомогою яких різні правопорядки забезпечують спеціалізацію, фахову спроможність суду, процесуальну ефективність і довіру учасників комерційних відносин. Українська правова система вже має повноцінну спеціалізовану вертикаль господарських судів, тому порівняльний матеріал доцільно використовувати для оцінки можливих напрямів її еволюції з урахуванням конституційного, судоустрійного і процесуального контексту.

Порівняльний аналіз романо-германських моделей і моделей загального права підтверджує загальний висновок для цього дослідження, а саме що зміст комерційного судочинства визначають предмет спору, спеціалізація суду, професійна компетентність осіб, які беруть участь у розгляді справи,

процесуальний порядок, сталість судової практики, взаємодія юрисдикційних і суміжних правових механізмів та довіра учасників комерційних відносин. Ці елементи становлять аналітичну основу для подальшого теоретико-правового обґрунтування розвитку комерційного судочинства в Україні.

3.3 Перспективи розвитку комерційного судочинства в Україні (вдосконалення нормативних засад регулювання)

Проведене порівняльно-правове дослідження моделей комерційного судочинства у романо-германській правовій системі та правових системах загального права створює підстави для осмислення подальшого інституційного розвитку комерційного судочинства в Україні. Його значення полягає у виявленні правових механізмів, які можуть бути критично оцінені з урахуванням українського історичного досвіду, сучасного стану судової системи, національної правової культури, євроінтеграційних зобов'язань України та потреб підприємницького обороту. Розвиток комерційного судочинства в Україні має спиратися на власні правові умови, а також на зарубіжний досвід у тій частині, у якій він може бути адаптований без втрати зв'язку з конституційними, судоустрійними і процесуальними засадами української правової системи. Розглянуті моделі виникали в конкретних правопорядках як відповідь на відповідні соціально-економічні потреби і набували ефективності лише у зв'язку з певною інституційною культурою. Тому теоретико-правове обґрунтування розвитку комерційного судочинства в Україні має виходити з реального стану національної правової системи, а не з абстрактного уявлення про універсальний зарубіжний зразок.

Проведене дослідження підтверджує потребу не у збереженні наявного стану комерційного судочинства в Україні, а в його теоретично обґрунтованому розвитку. Для України йдеться про відновлення довіри до суду, підвищення авторитету правосуддя у внутрішніх комерційних відносинах і поступове наближення якості вирішення комерційних спорів до рівня, який відповідає очікуванням учасників сучасного підприємницького обороту. Такий розвиток має бути спрямований на те, щоб український підприємець не був змушений шукати більш передбачувану й фахову юрисдикцію за межами України, а українська судова система з часом могла забезпечувати іноземним учасникам комерційних відносин якість судового

розгляду, співмірну з провідними іноземними і міжнародними юрисдикціями вирішення спорів.

У такій перспективі зрозумілою стає функція порівняльно-правового матеріалу, узагальненого вище. Європейські та інші зарубіжні моделі важливі не як готові зразки для запозичення, а як підтвердження здатності сучасної держави створювати інституційні форми, привабливі для вирішення складних комерційних спорів. Німеччина і Франція спираються на тривалу історію спеціалізованих комерційних трибуналів та палат у комерційних справах при судах загальної юрисдикції. Англія та Уельс зберігають Комерційний суд Англії та Уельсу як підрозділ Високого суду правосуддя Англії та Уельсу з високим міжнародним авторитетом. У Сполучених Штатах Америки Канцлерський суд штату Делавер сформував свій стандарт спеціалізованого вирішення корпоративних спорів. Сінгапурський міжнародний комерційний суд, Суди Дубайського міжнародного фінансового центру та Суд Міжнародного фінансового центру «Астана» демонструють, що в умовах глобалізованого комерційного обороту держава може цілеспрямовано створювати спеціалізовані судові інституції для вирішення міжнародних комерційних спорів [201].

Такі моделі мають спільну логіку, попри істотні відмінності їхнього нормативного регулювання. Вони виходять із того, що комерційний спір у сучасних умовах має складну фактологічну і правову природу. Він може бути пов'язаний із міжнародними контрактами, корпоративними відносинами, фінансовими інструментами, електронними доказами, технологічними експертизами, професійними звичаями, базами даних, складними договірними конструкціями та практиками, типовими для конкретних ринків. Вирішення такого спору потребує знання процесуального права у поєднанні зі здатністю розуміти економічний контекст, відповідну сферу підприємницької діяльності та специфіку транскордонних операцій. У державах, які розвинули конкурентоспроможні юрисдикції вирішення комерційних спорів, ці потреби забезпечуються поєднанням спеціалізованої судової інституції, належної

професійної підготовки суддів, ефективної процесуальної організації розгляду справи та стабільної судової практики, на яку учасники комерційних відносин можуть покладатися під час планування своєї діяльності.

У стратегічній перспективі Україна має сформувати здатність конкурувати за вирішення комерційних спорів у тих сегментах, де сторони можуть обирати юрисдикцію, виходячи з необхідності застосування оптимального для кожного випадку механізму правового захисту. Цей орієнтир задає практичну рамку для дальшого розвитку комерційного судочинства, оскільки повноцінна інтеграція правової системи у світовий ринок капіталу, технологій та інвестицій залежить від якості вирішення комерційних спорів. Йдеться насамперед про функціональну спроможність юрисдикції забезпечити професійний, передбачуваний, технологічно сучасний і чутливий до природи підприємницького обороту розгляд справ. Для досягнення такого стану правосуддя у сфері вирішення комерційних спорів має поєднуватися зі стабільною правовою інфраструктурою міжнародного комерційного арбітражу, третейського розгляду, медіації та узгодженим порядком їх взаємодії з державним судом.

Поточний рівень довіри підприємницької спільноти до української судової системи свідчить, що цей розвиток перебуває на початковому етапі. За даними «Судового індексу» Європейської Бізнес Асоціації за 2024 рік, загальна оцінка бізнесом ефективності судової системи зменшилася порівняно з попереднім роком, водночас господарські суди отримали відносно найвищу оцінку серед судових юрисдикцій [219]. Це дає підстави для двох важливих висновків. По-перше, попри загальні проблеми правосуддя, спеціалізована юрисдикція з вирішення господарських спорів сприймається бізнесом як ближча до його потреб, ніж інші судові юрисдикції. По-друге, наявний рівень довіри ще не дає підстав говорити про сформовану національну судову інфраструктуру, завдяки якій Україна могла б претендувати на роль держави з сприятливим інвестиційним кліматом, дружнім до бізнесу. Тому розвиток комерційного судочинства в Україні має одночасно зміцнювати внутрішню

легітимність наявних спеціалізованих судів і створювати передумови для кращого позиціонування української юрисдикції у сфері міжнародного комерційного обороту [52; 220; 221; 222; 223].

Недостатній рівень довіри учасників комерційних відносин до суду має інституційні причини, що виходять за межі окремих процесуальних недоліків. Він пов'язаний із недостатньою сталістю судової практики у складних категоріях справ, ризиками зовнішнього впливу на суддів, недосконалістю механізмів оцінювання професійної компетентності й доброчесності, а також якістю мотивування судових рішень у спеціалізованих сферах. Такі проблеми не можуть бути подолані лише термінологічним оновленням. Вони потребують системних кроків, спрямованих на посилення професійної спроможності суду, формування передбачуваної судової практики і доктринально обґрунтованих підходів, запровадження дієвих запобіжників конфлікту інтересів та політичного тиску, а також створення нормативних і організаційних умов для залучення до комерційного судочинства носіїв спеціальних знань у сфері комерційного обороту у формах, сумісних із конституційними засадами судової влади [224, с. 150, 300; 225, с. 17; 226, с. 116–127; 227, с. 147–155; 228, с. 41–48].

Євроінтеграційна складова цього завдання впливає з міжнародно-правових зобов'язань України. Угода про асоціацію між Україною та Європейським Союзом передбачає поглиблену економічну інтеграцію, вдосконалення законодавства в сфері утвердження верховенства права, ефективне функціонування судової системи та належний захист прав суб'єктів господарювання [27]. Рішення Європейської Ради від 23 червня 2022 року про надання Україні статусу держави-кандидата на членство в Європейському Союзі пов'язало подальшу інтеграцію з ефективним функціонуванням системи правосуддя [229]. Офіційне відкриття переговорів про вступ України до Європейського Союзу 25 червня 2024 року надало питанню якості правосуддя, зокрема у сфері підприємницького обороту значення складової загального процесу набуття членства, а не лише внутрішньої проблеми судової

реформи [230]. Тому розвиток комерційного судочинства в Україні слід розглядати як внутрішнє завдання правової системи та як елемент виконання міжнародних зобов'язань, узятих у межах євроінтеграційного процесу.

Розвиток комерційного судочинства в Україні виходить за межі перейменування господарських судів або Господарського процесуального кодексу України. Зведення цієї проблеми до термінологічної зміни спрощувало б її зміст і не відповідало б теоретико-правовому розумінню комерційного судочинства, обґрунтованому в Розділі 2 цього дослідження. Комерційне судочинство в українській правовій системі нині не має рівня нормативної оформленості, властивого цивільному, адміністративному чи кримінальному судочинству як самостійним видам судочинства. Воно функціонує як широка теоретико-правова категорія, що охоплює державний судовий розгляд, недержавні юрисдикційні механізми, а також суміжні правові механізми вирішення та врегулювання комерційних спорів.

За такого розрізнення господарське судочинство України не є тотожним комерційному судочинству і не становить лише його мовний відповідник, хоча воно і є центральним інституційним ядром комерційного судочинства у системі національного правосуддя. Господарські суди становлять той інституційно сформований елемент, через який держава забезпечує спеціалізоване вирішення комерційних спорів в межах здійснення правосуддя державними судами. Норми Господарського процесуального кодексу України [22], і структура спеціалізованих судів, передбачена Законом України «Про судоустрій і статус суддів» [41], утворюють законодавчу основу цього інституційного ядра. Така основа є важливою перевагою української правової системи, оскільки не всі пострадянські юрисдикції зберегли спеціалізовану судову вертикаль для вирішення комерційних спорів.

Водночас це інституційне ядро не охоплює всього змісту комерційного судочинства. Як теоретико-правова категорія комерційне судочинство охоплює більш широкий комплекс правових механізмів вирішення та врегулювання спорів.

Нормативну основу цього комплексу в українському правопорядку утворюють кілька актів, що регулюють різні сегменти системи вирішення комерційних спорів. Закон України «Про міжнародний комерційний арбітраж» [15] у статтях 1, 7, 8, 34, 35 і 36 закріплює засади функціонування міжнародного комерційного арбітражу, а також визнання і виконання його рішень. Закон України «Про третейські суди» [78] у статтях 1, 5, 6, 12, 51 і 56 визначає правові засади утворення та діяльності третейських судів в Україні, вимоги до третейської угоди, межі підвідомчості спорів третейським судам, порядок третейського розгляду, підстави для оскарження рішень третейських судів і порядок видачі виконавчого документа. Арбітражний регламент ЮНСІТРАЛ у редакції 2021 року [231] та Арбітражний регламент Міжнародної торгової палати [232] належать до поширених процесуальних рамок вирішення міжнародних комерційних спорів за участю сторін з України. Закон України «Про медіацію» [79] у статтях 1, 3 і 4 утворює нормативну основу для медіативного врегулювання спорів, у тому числі у сфері підприємницького обороту. Положення Господарського процесуального кодексу України [22], зокрема статті 22 щодо арбітражної і третейської угоди, статті 192 щодо мирової угоди та положення розділів VII і VIII щодо оскарження рішень третейських судів, видачі наказу на примусове виконання рішення третейського суду, а також визнання і виконання рішень іноземних судів та міжнародного комерційного арбітражу, визначають точки взаємодії державної судової юрисдикції з недержавними юрисдикційними та суміжними правовими механізмами. Ці нормативні елементи разом із діяльністю господарських судів формують правову інфраструктуру, у межах якої комерційне судочинство може розглядатися як цілісна, хоча й не повністю інституціоналізована система.

Доктринальні розробки в українській і зарубіжній науці підтверджують допустимість такого підходу. У вітчизняній літературі господарське процесуальне право розглядається як інституційно сформована процесуальна основа розгляду комерційних справ, однак об'ємніше теоретико-правове

розуміння комерційного судочинства дає змогу враховувати також міжнародний комерційний арбітраж, третейський розгляд, медіацію та інші суміжні механізми вирішення і врегулювання спорів [60, с. 5–58]. У Концепції утворення на базі господарського суду змішаного суду за участю присяжних, делегованих підприємницькою спільнотою, обґрунтовано, що для України ширша модель комерційного судочинства не є чужою. Її історичні передумови сформувалися ще в дорадянський період, а сучасне переосмислення цієї традиції можливе через поступове розширення інституційних форм участі носіїв спеціальних знань у сфері комерційного обороту у здійсненні правосуддя [233, с. 1–12].

У межах такої системи кожен механізм виконує власну функцію і не має підміняти інші механізми вирішення або врегулювання спору. Державний господарський суд забезпечує публічну легітимацію розгляду, процесуальний порядок, обов'язковість судового рішення та можливість його примусового виконання. Міжнародний комерційний арбітраж і третейський розгляд спираються на автономію волі сторін та договірно визначену юрисдикцію, забезпечують конфіденційність і гнучкість процедури, а також створюють правові передумови для визнання та виконання рішень у встановленому законом порядку. Медіація не вирішує спір владним рішенням, однак може сприяти його врегулюванню та збереженню ділових зв'язків між сторонами. Розвиток комерційного судочинства в Україні передбачає формування нормативного й інституційного середовища, у якому державний суд, міжнародний комерційний арбітраж, третейський розгляд і медіація виконують узгоджені, але різні функції в системі правового захисту учасників комерційних відносин.

Окремого теоретико-правового осмислення потребує можлива майбутня трансформація організаційної форми господарських судів. У підрозділі 2.3 вже звернено увагу на варіант подальшої судової реформи, за якого окрема вертикаль господарських судів може бути інтегрована до системи загальних судів цивільної юрисдикції шляхом утворення спеціалізованих палат або

колегій з вирішення господарських спорів. Така перспектива обговорюється в українській фаховій літературі і розглядається як один із можливих напрямів подальшого реформування судової системи [60, с. 5–58]. Принципове значення має оцінка такого варіанта з позицій теоретико-правового розуміння комерційного судочинства.

Можлива інтеграція господарських судів до системи судів цивільної юрисдикції може стосуватися інституційної організації спеціалізованого вирішення господарських спорів, у спосіб приєднання господарських судів до цивільних, при збереженні самостійного значення відповідної спеціалізації як функції з вирішення категорії господарських спорів. Порівняльно-правовий аналіз засвідчує, що комерційна спеціалізація державної судової юрисдикції у провідних правопорядках реалізується в різних організаційних варіантах: через окремі комерційні трибунали у Франції, палати у комерційних справах при земельних судах у Німеччині, спеціалізований підрозділ у складі Високого суду правосуддя Англії та Уельсу, Канцлерський суд штату Делавер, Сінгапурський міжнародний комерційний суд у структурі Високого суду Сінгапуру, спеціалізовані відділення у підприємницьких справах у структурі італійських трибуналів. У цих моделях спеціалізована функція зберігається, хоча її інституційне оформлення є різним. Тому визначальними для комерційного судочинства є спеціалізована компетентність суддів, належний процесуальний порядок вирішення складних комерційних спорів, інституційна сталість відповідного суду або підрозділу та передбачувана судова практика.

Особливо показовим є приклад англійської моделі. Комерційний суд Англії та Уельсу як спеціалізований підрозділ Високого суду правосуддя Англії та Уельсу діє в межах власної організаційної структури Судів з питань бізнесу і власності та взаємодіє з іншими спеціалізованими підрозділами, зокрема Технологічним і будівельним судом, Фінансовим списком, а також підрозділами з питань неспроможності та компаній [234]. Така організація підтверджує, що в межах єдиної системи вищих судів можуть функціонувати

чітко відмежовані спеціалізовані підрозділи, кожен з яких формує власну судову практику, процесуальні стандарти і професійну культуру розгляду відповідної категорії справ. Італійський досвід демонструє подібний варіант, у якому спеціалізовані відділення у підприємницьких справах діють у структурі цивільних трибуналів і вирішують визначені законом категорії комерційних та корпоративних спорів. У таких моделях комерційна спеціалізація зберігається, але набуває організаційного оформлення, властивого відповідній правовій системі.

У Стратегії розвитку системи правосуддя та конституційного судочинства на 2021–2023 роки, затвердженій Указом Президента України від 11 червня 2021 року № 231/2021, уже порушено питання подальшого розвитку спеціалізованих судів та впорядкування інстанційної побудови судової системи [235]. Відповідні підходи не набули остаточного доктринального і законодавчого оформлення та потребують подальшого наукового опрацювання [236; 237; 238; 239; 240; 241; 242; 243]. У межах теоретико-правового аналізу важливо розрізнати три рівні цього питання. Перший стосується збереження самої функції спеціалізованого вирішення господарських спорів. Другий пов'язаний зі збереженням спеціалізованої компетентності суддів. Третій охоплює інституційну форму, у якій ця функція і компетентність можуть бути забезпечені. Для мети розвитку комерційного судочинства визначальними є функція спеціалізованого розгляду і професійна спроможність суддів, а конкретна організаційна модель належить до сфери судоустрою і може змінюватися залежно від правової системи та історичного етапу її розвитку.

Звідси випливають мінімальні гарантії, дотримання яких є передумовою будь-якої трансформації організаційної форми спеціалізованого вирішення господарських спорів. Перша гарантія полягає у збереженні інституційно виокремленого сегмента судової системи з чітко визначеною юрисдикцією щодо вирішення кола господарських справ. Такий сегмент може бути оформлений через окрему предметну юрисдикцію, спеціалізовану палату або

колегію з визначеною підвідомчістю справ. Друга гарантія стосується професійної спеціалізації суддів. До суддів, які вирішують господарські спори, мають установлюватися вимоги щодо досвіду, підготовки та спеціалізації, а їх добір повинен враховувати потребу у фаховій компетентності у сфері комерційного обороту. Третя гарантія пов'язана із збереженням спеціалізованого процесуального режиму, що враховує природу комерційних відносин і складність спорів, які з них можуть виникнути. Такий режим має передбачати процесуальне впорядкування розгляду справи, належні правила доказування і розкриття документів, узгодженість із арбітражною практикою та можливість ефективного управління складністю спору. За відсутності цих гарантій трансформація організаційної форми могла б призвести до формального поглинання господарської спеціалізації, за якого функція спеціалізованого правосуддя у сфері підприємництва втратила б практичний зміст.

Важливим самостійним аспектом є збереження працездатної взаємодії державного суду з арбітражем і третейським розглядом. У межах будь-якої організаційної моделі правосуддя ця взаємодія є складовою системи комерційного судочинства. Сюди входять визнання арбітражних і третейських застережень, забезпечення доказів і вжиття забезпечувальних заходів на підтримку арбітражу, визнання і виконання рішень міжнародного комерційного арбітражу, розгляд клопотань про скасування таких рішень за вузько визначеними підставами. У провідних юрисдикціях ці функції виконуються тими самими або тісно пов'язаними спеціалізованими судами, які розглядають комерційні справи по суті. Збереження компактної інституційної точки, в якій акумульована арбітражна і комерційна компетентність, є стратегічно важливим. Її розпорошення між загальними судами цивільної юрисдикції без спеціалізованого зосередження могло б знизити якість і передбачуваність контролю за арбітражем і призвести до втрати конкурентоспроможності української юрисдикції як для внутрішніх, так і для транскордонних спорів.

За такого підходу можлива інтеграція господарських судів до системи судів цивільної юрисдикції може узгоджуватися з ідеєю розвитку комерційного судочинства за умови збереження і посилення спеціалізованої функції вирішення господарських спорів. Належна реалізація такої моделі здатна створити основу для гнучкого поєднання державного судового розгляду, арбітражу, третейського розгляду і змішаних механізмів вирішення комерційних спорів у межах цілісної системи правового захисту учасників економічних відносин. Водночас у межах цього підрозділу теоретико-правовий аналіз не спрямований на вибір конкретного організаційного рішення. Його завдання полягає у визначенні меж, у яких відповідне рішення може бути сумісним із розвитком комерційного судочинства як загальної системи вирішення комерційних спорів.

Викладені теоретико-правові засади створюють підґрунтя для аналізу конкретніших можливих напрямків розвитку комерційного судочинства в Україні. До них належать можливі варіанти організаційної трансформації спеціалізованої судової вертикалі, правове оформлення участі професійної суддівської компетентності та спеціальних знань у сфері комерційного обороту, запобіжники від негативних наслідків механічного запозичення іноземних моделей з урахуванням російського досвіду арбітражних засідателів, конституційний аспект реформи, законодавчі зміни до Закону України «Про судоустрій і статус суддів» та інших актів, можливі форми залучення іноземних фахівців до спеціалізованого вирішення транскордонних комерційних спорів, а також технологічно-цифровий фактор, який набуває дедалі більшої ваги. Сукупність цих питань визначає подальшу логіку теоретико-правового обґрунтування розвитку комерційного судочинства в Україні. Також слід враховувати, що Конституція України передбачає єдину форму участі народу у здійсненні правосуддя, а саме присяжних, а частина друга статті 64 Закону України «Про судоустрій і статус суддів» передбачає таку категорію присяжних як «присяжні для розгляду господарських справ». Зазначеною нормою встановлено, що список присяжних для розгляду

господарських справ затверджується у порядку, визначеному законом, з числа осіб, які відповідають вимогам статті 65 цього Закону, зокрема щодо постійного проживання на території юрисдикції відповідного суду, і дали згоду бути присяжними [41]. Проте, закон не передбачає додаткових чи спеціальних вимог до цієї категорії присяжних, а процесуальне законодавство не вводить їх в обіг здійснення правосуддя в господарських судах, через що наведена норма фактично не діє. Однак, при визначенні шляхів і перспектив розвитку інститутів змішаного складу суду фактор законодавчого закріплення самого поняття «присяжні для розгляду господарських справ» слід враховувати.

Порівняльно-правовий матеріал, узагальнений вище, дає змогу окреслити три основні варіанти організаційної трансформації спеціалізованої судової вертикалі в Україні. Ці варіанти утворюють умовний спектр від збереження чинної системи господарських судів із її подальшим концептуальним і процесуальним розвитком до глибшого інституційного переоформлення спеціалізованого вирішення господарських спорів. Кожен із них має теоретичне обґрунтування і певні аналоги в досліджених правових системах. Вибір відповідного варіанта належить до сфери політики права і має визначатися станом інституційного середовища, рівнем суспільно-правового консенсусу, конституційними межами реформи та динамікою євроінтеграційного процесу.

Перший варіант передбачає збереження окремої вертикалі господарських судів із її концептуальним переосмисленням як національної моделі комерційного судочинства. Такий підхід охоплює поступове оновлення процесуального режиму, підвищення кваліфікаційних вимог до суддів, які розглядають господарські справи, посилення їхньої підготовки у сфері транскордонних спорів, корпоративного права, фінансових інструментів і цифрової економіки, а також запровадження у визначених категоріях справ змішаного складу суду за участю носіїв спеціальних знань у сфері комерційного обороту, у формі присяжних для розгляду господарських справ.

Цей варіант є інституційно обережним і водночас концептуально послідовним. Він спирається на вже наявну судову інфраструктуру та не потребує системної перебудови судоустрою. Структурно його порівняльним орієнтиром може бути французька модель, у якій комерційні трибунали зберігаються як окремий спеціалізований сегмент судової системи першої інстанції й поступово пристосовуються до сучасних потреб комерційного обороту.

Другий варіант передбачає глибше інституційне переоформлення господарського судочинства через інтеграцію господарських судів до системи судів цивільної юрисдикції з утворенням спеціалізованих комерційних палат або колегій на рівні місцевих судів, апеляційної інстанції та Верховного Суду. Цей варіант має структурні порівняльні аналогії з італійською моделлю, у якій спеціалізовані відділення у підприємницьких справах діють у структурі цивільних трибуналів, а також частково з англійською моделлю Судів з питань бізнесу і власності [234]. Його перевагою може бути раціональніший розподіл судових ресурсів та усунення дублювання окремих елементів судової адміністрації. Основний ризик полягає у можливому розпорошенні спеціалізованої компетентності, якщо під час реформи не буде закладено належних гарантій збереження комерційної спеціалізації. У межах теоретико-правового аналізу цей варіант є сумісним із концепцією розвитку комерційного судочинства за умови чіткого інституційного виокремлення спеціалізованих палат або колегій, збереження процесуальних особливостей розгляду господарських справ і забезпечення сталої взаємодії державного судового розгляду з арбітражем та третейським розглядом.

Третій варіант має асиметричний характер. Він передбачає збереження першої інстанції без істотних структурних змін і запровадження змішаного складу суду в апеляційній інстанції як рівні перегляду, який є визначальним для формування підходів у складних господарських спорах. Такий варіант виходить із того, що в українських умовах саме апеляційний рівень істотно впливає на сталість судової практики, тоді як суди першої інстанції за значного навантаження зосереджені насамперед на первинному розгляді великого

масиву справ. Запровадження змішаного складу в апеляційній інстанції дає змогу поєднати посилення довіри підприємницької спільноти до судового розгляду з помірним навантаженням на бюджетні та кадрові ресурси. Цей варіант має теоретичне підґрунтя в підходах, що віддають перевагу поетапним інституційним змінам замість одночасної перебудови всієї системи господарських судів, і найбільше відповідає моделі поступової трансформації без руйнування вже сформованої судової інфраструктури.

Усі три варіанти можуть розглядатися як альтернативні організаційні рішення, або як послідовні етапи одного процесу. На першому етапі можливе збереження спеціалізованої вертикалі господарських судів з оновленням процесуального режиму. На другому етапі може бути запроваджено змішаний склад суду в апеляційній інстанції для окремих категорій складних господарських спорів. На третьому етапі можливе поступове формування моделі комерційного судочинства, у межах якої державні суди, міжнародний комерційний арбітраж, третейський розгляд, медіація та змішані механізми виконують узгоджені функції у системі правового захисту учасників комерційних відносин. Спільною основою всіх варіантів є концептуальне переосмислення спеціалізованої господарської юрисдикції. Вихідною точкою такого переосмислення є господарський процес, пов'язаний з успадкованою категорією господарювання. Цільовою рамкою постає комерційне судочинство як система вирішення та врегулювання комерційних спорів, що поєднує приватноправову автономію учасників, публічно-правові гарантії правосуддя та належну професійну компетентність осіб, залучених до розгляду відповідних справ.

Окремого аналізу потребує правове оформлення участі непрофесійних суддів, делегованих підприємницьким середовищем, у вирішенні комерційних спорів. Ця модель є центральною для змішаного складу суду, оскільки саме він визначає, які спеціальні знання залучаються до судового розгляду, за якими критеріями добираються відповідні особи, як формується склад суду в конкретній справі та якими гарантіями забезпечується незалежність такого

учасника складу суду від суб'єктів, що його делегують. Порівняльний матеріал дає змогу виокремити кілька різних підходів до вирішення цих питань. Французька модель передбачає обрання комерційних суддів у межах самого підприємницького середовища через виборчу колегію, до якої входять представники торгово-промислових палат, палат ремесел, а також чинні й колишні судді комерційних трибуналів [153]. Німецька модель ґрунтується на призначенні комерційних суддів за поданням торгово-промислових палат за участю державного органу, відповідального за організацію судової системи. [244, с. 12–18].

З огляду на недостатній рівень довіри до суду та визначальне значення репутації осіб, які можуть бути залучені до змішаного складу суду, доцільним є підхід, що передбачає залучення вузького кола висококваліфікованих фахівців із бездоганною репутацією, практичним знанням комерційного обороту та досвідом у сфері вирішення комерційних спорів. Широке залучення представників бізнесу через виборчі процедури з непередбачуваним результатом на початковому етапі могло б створити ризики корпоративного впливу, конфлікту інтересів і зниження довіри до самої моделі. Обережніший підхід узгоджується з логікою правових систем загального права, де спеціалізація забезпечується насамперед добором фахівців високої кваліфікації, професійною репутацією та довірою до осіб, які беруть участь у вирішенні складних комерційних спорів.

Для формування списку таких фахівців потрібна організаційна структура, інституційно відокремлена від прямого впливу державних органів і пов'язана з репрезентативними організаціями підприємницької спільноти. Оптимальним рішенням може бути утворення Виборчої ради, до складу якої входили б представники підприємницьких організацій, асоціацій і палат, що представляють українських підприємців та іноземних інвесторів. На таку Раду доцільно покласти попередній добір кандидатів за критеріями професійної кваліфікації, доброчесності, відсутності конфлікту інтересів і досвіду у сфері вирішення комерційних спорів. Така модель може бути співвіднесена із

чинними положеннями Закону України «Про судоустрій і статус суддів» [41] щодо участі присяжних у здійсненні правосуддя, однак потребуватиме спеціального законодавчого врегулювання статусу, порядку добору, гарантій незалежності та меж участі відповідних осіб у розгляді господарських справ. Кадрові процедури формування складу комерційних судів і пов'язані з ними інституційні питання докладніше розглянуто в окремій авторській публікації [245, с. 274–282].

Питання юрисдикції змішаного складу суду та економічного забезпечення цієї моделі потребують окремого врегулювання. Залучення непрофесійних суддів, делегованих підприємницьким середовищем, доцільне насамперед у справах зі значним майновим інтересом, де особливо виразними є корупційні ризики, висока ціна спору та потреба у фаховому вирішенні. Справи меншої вартості можуть розглядатися у змішаному складі за клопотанням сторін, що забезпечуватиме гнучке застосування цієї моделі без надмірного навантаження на судову систему. Економічне забезпечення участі таких осіб може здійснюватися за рахунок державного бюджету в межах фінансування судової системи, спеціальних платежів у визначених категоріях справ або поєднання цих джерел. За будь-якої моделі фінансування воно має гарантувати незалежність учасника складу суду від сторін спору та інших осіб, заінтересованих у результаті його вирішення.

Особливо показовим теоретико-правовим застереженням для України є негативний досвід запровадження і функціонування інституту арбітражних засідателів у російських державних арбітражних судах, передбаченого федеральним законом від 30 травня 2001 року № 70-ФЗ «Про арбітражних засідателів арбітражних судів суб'єктів російської федерації» [246]. За формальними ознаками цей інститут був наближений до континентальних моделей участі осіб зі спеціальними знаннями у сфері комерційного обороту в розгляді відповідних справ. Водночас він функціонував в умовах слабких інституційних передумов, зокрема відсутності незалежності судової гілки влади, неефективних механізмів запобігання корупції та високої вразливості

правосуддя до зовнішнього, зокрема адміністративного тиску авторитарної державної влади, зосередженої в одних руках. Внаслідок цього інститут арбітражних засідателів не виконав функції підвищення якості правосуддя у комерційних справах і поступово був істотно обмежений як на рівні нормативної моделі, так і в практичному застосуванні. Системний аналіз побудови судових органів з вирішення комерційних спорів у тоталітарних державах і пов'язаних із цим інституційних деформацій пояснює причиною зазначеної невдачі [247, с. 847–856]. Самостійне значення для оцінки ризиків зовнішнього втручання у комерційне судочинство має практика Європейського суду з прав людини у справах щодо України та інших держав [69; 70; 248].

У межах теоретико-правового аналізу цей досвід становить орієнтир для визначення нормативних умов української реформи. Він засвідчує, що формально правильна модель за відсутності належного інституційного середовища може бути спотворена у практичному застосуванні й дискредитувати саму ідею участі носіїв спеціальних знань у вирішенні комерційних спорів. За таких умов відповідний інститут здатен створювати лише зовнішнє враження модернізації, не забезпечуючи реального підвищення якості правосуддя. Звідси випливає важливе застереження для України. Будь-яка модель змішаного складу суду, комерційних суддів або інших форм участі носіїв спеціальних знань у сфері комерційного обороту може бути ефективною лише за наявності реальної незалежності суду, прозорого добору, дієвих запобіжників конфлікту інтересів і політичного впливу, чітко визначеної юридичної відповідальності та належної правової культури учасників.

На цій підставі доцільно сформулювати комплекс інституційних запобіжників, без яких відповідну модель не варто запроваджувати в Україні. По-перше, процедура формування списку осіб, делегованих підприємницьким середовищем, і самої Виборчої ради має здійснюватися через репрезентативні інституції бізнесу за прозорими правилами, які унеможливають політичне

або адміністративне втручання у зміст кадрового добору. По-друге, мають діяти суворі правила несумісності, запобігання і врегулювання конфлікту інтересів, а також публічного розкриття інформації про господарські, корпоративні та фінансові зв'язки відповідних осіб. По-третє, має бути встановлена реальна юридична відповідальність учасників складу суду за порушення вимог доброчесності, із передбаченням прозорості процедури припинення їхніх повноважень. По-четверте, склад змішаного суду в конкретній справі має формуватися за прозорою процедурою автоматизованого добору з повного списку, без дискреційного впливу окремих посадових осіб. Лише поєднання цих запобіжників дає змогу використати відповідну модель для підвищення якості правосуддя й уникнути повторення негативного інституційного сценарію.

Конституційний аспект реформи комерційного судочинства становить самостійний і принципово важливий рівень аналізу. Конституція України [23] визначає засади судової влади, гарантії підприємництва, межі здійснення правосуддя та допустимі форми участі осіб у розгляді справ. Тому конституційні передумови розвитку комерційного судочинства мають концептуальне значення і не можуть розглядатися лише як технічне питання судоустрою або процесуального законодавства [225, с. 17, 69; 249, с. 68–73; 250, с. 211–219; 251, с. 587–622; 252, с. 36–46].

Стаття 42 Конституції України [23] закріплює право кожного на підприємницьку діяльність, яка не заборонена законом. Поняття «підприємницька діяльність» виконує роль базової конституційної категорії, що охоплює здійснювану на власний ризик професійну діяльність, спрямовану на отримання прибутку. Водночас сучасний комерційний оборот охоплює торгівлю, фінансові послуги, інвестиційну діяльність, транскордонні операції, цифрову комерцію і платформні економічні моделі, інші сфери. Це зумовлює потребу в доктринальному уточненні співвідношення підприємницької та комерційної діяльності на конституційному рівні. Обґрунтованим напрямом такого уточнення може бути доповнення статті 42 Конституції України

категорією комерційної діяльності або інше нормативне закріплення її зв'язку з підприємницькою діяльністю. Така зміна узгодила б конституційну термінологію з доктриною комерційного права та створила б додаткову нормативну основу для розвитку спеціалізованого вирішення комерційних спорів.

Стаття 124 Конституції України [23] визначає засади здійснення правосуддя, закріплює його здійснення виключно судами та встановлює обов'язковість судових рішень. У чинній редакції ця стаття не використовує поняття «комерційне судочинство» і не передбачає окремої конституційної рамки для спеціалізованого вирішення комерційних спорів. Перспективним напрямом конституційного оновлення може бути закріплення спеціалізованого комерційного судочинства як допустимого напряму здійснення правосуддя в межах єдиної судової системи, поряд із наявними видами судочинства та з урахуванням особливої природи комерційних спорів. Таке оновлення не порушувало б єдності судової системи, а навпаки, могло б надати конституційне підґрунтя для розвитку комерційної спеціалізації, процесуальних особливостей вирішення складних комерційних спорів і взаємодії державної судової юрисдикції з міжнародним комерційним арбітражем та третейським розглядом у частині визнання, виконання, судового контролю і процесуального сприяння [253; 254].

Стаття 127 Конституції України [23] визначає вимоги до суддів і передбачає, що у визначених законом випадках правосуддя здійснюється за участю присяжних. Водночас чинна конституційна норма не містить спеціального регулювання участі осіб зі спеціальними знаннями у сфері комерційного обороту в розгляді господарських справ. Це створює потребу в окремому конституційно-правовому аналізі можливості запровадження комерційних суддів або інших учасників змішаного складу суду (засідателів, присяжних-арбітрів) з кола практикуючих юристів і фахівців у сфері підприємництва. Перспективним напрямом конституційного уточнення може бути закріплення можливості участі таких осіб у розгляді господарських справ

за спеціальним законом, із дотриманням вимог доброчесності, незалежності, неупередженості, несумісності та запобігання конфлікту інтересів [34, с. 114; 255, с. 23–30].

Окреме значення має положення цієї статті про те, що суддею може бути призначений громадянин України. Воно безпосередньо впливає на питання можливого залучення іноземних фахівців до здійснення правосуддя або до інших форм участі у спеціалізованому вирішенні транскордонних комерційних спорів. Порівняльно-правовий аналіз засвідчує, що у провідних комерційних юрисдикціях участь таких фахівців може набувати різних інституційних форм. Вони можуть бути міжнародними суддями у складі спеціалізованих судів, як у Сінгапурському міжнародному комерційному суді [201], зареєстрованими іноземними юристами, представниками сторін, арбітрами в міжнародному комерційному арбітражі, експертами або консультантами у складних транскордонних спорах. Для України, яка прагне підвищити якість і конкурентоспроможність інституцій вирішення комерційних спорів, ці форми потребують окремого аналізу з урахуванням чинних конституційних і законодавчих обмежень.

Такий аналіз доцільно здійснювати з розмежуванням кількох рівнів регулювання. Перший рівень охоплює форми участі іноземних фахівців, допустимі за чинною Конституцією України. Другий стосується механізмів, які можуть бути врегульовані або розширені на рівні поточного законодавства. Третій охоплює питання, що потребують конституційного оновлення. Таке розмежування дає змогу уникнути змішування різних за правовою природою питань і перейти від загальної ідеї відкритості комерційного судочинства до конкретних, юридично визначених рішень.

На першому рівні, за чинної Конституції України, можливою і нормативно забезпеченою є участь іноземних фахівців у формах вирішення та врегулювання комерційних спорів, які не належать до здійснення правосуддя у вузькому конституційному значенні. До таких форм належить участь іноземних арбітрів у міжнародному комерційному арбітражі на території

України, що передбачено, зокрема, статтями 10 і 11 Закону України «Про міжнародний комерційний арбітраж» [15], Арбітражним регламентом ЮНСІТРАЛ [231] і Арбітражним регламентом Міжнародної торгової палати [232]. Так само конституційних перешкод не створює участь іноземних медіаторів у процедурах медіації за статтями 9 і 10 Закону України «Про медіацію» [79], а також залучення іноземних експертів і консультантів до розгляду господарських справ у державних судах у межах процесуальних правил про судову експертизу та консультацію спеціаліста [145, с. 206–209]. Ці форми вже є доступними для української правової системи і потребують передусім системного використання, належної процесуальної організації та нормативної підтримки.

У межах другого рівня, тобто на рівні поточного законодавства, реалістичним напрямом є створення спеціальних інституційних форм, у яких іноземна професійна компетентність може бути залучена до спеціалізованого вирішення транскордонних комерційних спорів без зміни конституційних вимог до суддівського корпусу. Йдеться, зокрема, про можливість створення міжнародних консультативних рад при спеціалізованих судах за участю провідних іноземних суддів у відставці, науковців і практиків у галузі комерційного, корпоративного, банківського та арбітражного права. Такі ради могли б надавати експертні висновки або рекомендації з принципових питань тлумачення без втручання у здійснення правосуддя в конкретній справі. До цього самого рівня належать розширення інституту *amicus curiae* у господарських справах транскордонного характеру, а також допуск зареєстрованих іноземних юристів до представництва іноземних сторін у визначених категоріях господарських спорів за умови реєстрації, перевірки кваліфікації та дотримання професійних етичних стандартів. Такі кроки можуть бути здійснені шляхом внесення змін до законодавства про судоустрій, судову експертизу, адвокатуру та відповідних процесуальних кодексів без зміни Конституції України.

Третій рівень охоплює рішення, які потребують конституційного оновлення. Конституція України [23] визначає, що правосуддя в Україні здійснюють судді, а однією з кваліфікаційних вимог до судді є громадянство України. Набуття суддею громадянства іншої держави або припинення громадянства України прямо віднесені до підстав припинення його повноважень чи звільнення з посади. Звідси випливає, що залучення іноземних фахівців безпосередньо до здійснення правосуддя у складі державного суду України, зокрема у складі спеціалізованого комерційного суду або спеціалізованої комерційної палати, за чинного конституційного регулювання неможливе. Модель такого типу, включаючи національний аналог Сінгапурського міжнародного комерційного суду з міжнародними суддями [201] або Судів Дубайського міжнародного фінансового центру з міжнародним складом суддів, потребувала б попередньої конституційної реформи. Така реформа мала б прямо визначити можливість, межі та умови участі іноземних фахівців у здійсненні правосуддя у спеціалізованих комерційних провадженнях.

У межах теоретико-правового аналізу така конституційна реформа може розглядатися як потенційно допустима за умови чіткого визначення її предметних меж і гарантій сумісності з конституційними засадами судової влади. Її значення для розвитку комерційного судочинства в Україні полягає у можливості поступового підвищення міжнародної відкритості системи вирішення комерційних спорів. Перший і другий рівні регулювання дають інструменти для посилення якості комерційного судочинства в межах чинного конституційного режиму та поточного законодавства. Третій рівень окреслює довгострокову перспективу, у якій Україна могла б розглядатися як юрисдикція, здатна запропонувати міжнародному підприємницькому середовищу спеціалізований судовий розгляд із залученням міжнародної професійної компетентності.

Такий підхід не передбачає копіювання іноземних моделей. Його зміст полягає у врахуванні всього спектра інструментів, відомих сучасним

правопорядкам, із належним розмежуванням трьох груп рішень. Першу групу становлять рішення, що вже сумісні з чинною Конституцією України. Друга група охоплює рішення, які потребують розвитку поточного законодавства. Третя група об'єднує рішення, що можуть бути реалізовані лише за умови подальших конституційних змін.

Поряд із конституційним аспектом розвиток комерційного судочинства потребує змін у поточному законодавстві. У Законі України «Про судоустрій і статус суддів» [41] доцільно доповнити положення частини другої статті 64 щодо списку присяжних для розгляду господарських справ і вимоги статті 65 цього Закону спеціальними критеріями, що враховують природу комерційних спорів [256, с. 26–31; 257, с. 26–30, 78–85]. Зокрема, слід визначити кваліфікаційні вимоги до таких осіб, включаючи вищу юридичну освіту, тривалий практичний досвід у сфері вирішення спорів, досвід участі в міжнародному комерційному арбітражі чи третейському розгляді, а також відповідність критеріям добросовісності. Окремого врегулювання потребують порядок формування відповідного списку Виборчою радою за участю представників підприємницьких організацій, правила визначення складу суду в конкретній справі, вимоги щодо несумісності та запобігання конфлікту інтересів, а також підстави і порядок припинення повноважень.

У Господарському процесуальному кодексі України [22] доцільно закріпити процесуальний порядок розгляду господарських справ за участю присяжних або інших осіб, залучених до змішаного складу суду на підставі спеціального закону. Таке регулювання має визначати категорії справ, у яких можливий змішаний склад суду, порядок заявлення відповідного клопотання, правила формування складу суду, процесуальні права й обов'язки його учасників, гарантії незалежності та наслідки порушення правил несумісності чи конфлікту інтересів.

Окремим і дедалі вагомішим напрямом розвитку комерційного судочинства є його адаптація до потреб цифрової економіки. Цифровізація економіки формує нові категорії комерційних спорів, зокрема щодо смарт-

контрактів, які виконуються автоматично, цифрових і віртуальних активів, відповідальності платформ як посередників у відносинах між підприємцями та споживачами, використання штучного інтелекту в комерційному обороті, міжнародних потоків даних і пов'язаних із ними договірних зобов'язань. В українському праві правовий режим віртуальних активів законодавчо окреслено Законом України «Про віртуальні активи» [258], а для транскордонних договірних відносин у сфері купівлі-продажу товарів значення зберігає Конвенція Організації Об'єднаних Націй про договори міжнародної купівлі-продажу товарів [95]. Вирішення таких спорів потребує оновлення матеріального законодавства, спеціальної підготовки суддів, належної технологічної інфраструктури суду та процесуальних інструментів роботи з електронними доказами, цифровими даними й алгоритмічними рішеннями.

Порівняльний аналіз засвідчує, що провідні юрисдикції вже формують спеціалізовані підрозділи для вирішення спорів у сфері цифрової економіки. Одним із прикладів такої спеціалізації є Суд цифрової економіки у складі Судів Дубайського міжнародного фінансового центру. Для України формування в межах національної моделі комерційного судочинства спеціалізації з цифрових і технологічних спорів може бути природним напрямом розвитку. Вона може бути реалізована в будь-якому з трьох описаних варіантів організаційної трансформації через створення спеціалізованих суддівських колегій, визначення відповідних категорій справ, розвиток електронного судового провадження та підвищення кваліфікації суддів у сфері цифрового права і нових технологій.

Унікальний рівень цифровізації українського підприємницького середовища відкриває додаткові можливості розвитку зокрема третейського вирішення спорів, спираючись на існуючу нормативну базу і наявність авторитетних третейських судів, зокрема Третейського суду при Торгово-промисловій палаті України, який пропонує електронні сервіси вирішення спорів. Основою їх застосування має стати багатостороння третейська угода,

що буде мати цифрове оформлення, з можливістю приєднання до неї будь-якої фізичної чи юридичної особи резидента України за допомогою кваліфікованого електронного підпису, що вже є усталеною і внормованою практикою формування договірних відносин в Україні.

Узагальнення наведеного дає змогу сформулювати кілька взаємопов'язаних теоретико-правових висновків. Розвиток комерційного судочинства в Україні є доктринально обґрунтованим, інституційно складним і нормативно багаторівневим завданням. Його зміст виходить за межі перейменування господарських судів чи процесуального кодексу, водночас такий розвиток може здійснюватися без одномоментної перебудови наявної судової вертикалі. Він передбачає поступове концептуальне переосмислення господарського судочинства як національного інституційного ядра загальної системи комерційного судочинства, посилення професійної суддівської спеціалізації та залучення спеціальних знань у сфері комерційного обороту, узгодження державного судового розгляду з міжнародним комерційним арбітражем, третейським розглядом і медіацією, обережне відкриття до міжнародної професійної компетентності, а також приведення нормативної бази у відповідність із сучасними потребами підприємницького обороту. За такого підходу комерційне судочинство постає більш об'ємною теоретико-правовою рамкою для подальшого розвитку правосуддя у сфері підприємницьких відносин в Україні з опорою на власний історичний досвід, європейський і світовий порівняльно-правовий матеріал та конституційні засади української держави.

Висновки до Розділу 3

Здійснено порівняльно-правовий аналіз романо-германської правової системи та правових систем загального права, що дав змогу визначити основні організаційні моделі спеціалізованого вирішення комерційних спорів та їхнє значення для подальшого теоретико-правового осмислення комерційного судочинства в Україні. Вихідною основою такого аналізу є розуміння комерційного судочинства як теоретико-правової рамки, у межах якої державна судова юрисдикція, міжнародний комерційний арбітраж, третейський розгляд, медіація утворюють систему вирішення та врегулювання комерційних спорів. Порівняльний матеріал слугує підставою для виявлення організаційно-правових складників, здатних підвищити якість, передбачуваність і конкурентоспроможність української моделі вирішення комерційних спорів.

Розкрито на матеріалі романо-германських моделей, зокрема французької, бельгійської, німецької, австрійської, швейцарської, нідерландської та італійської, різні способи поєднання державного судового розгляду зі спеціальними знаннями у сфері комерційного обороту. У всіх випадках спеціальні знання у сфері комерційного обороту не замінюють юридичну кваліфікацію суду, а посилюють її практичним розумінням ділової практики, торговельних звичаїв, корпоративних відносин, фінансових інструментів і типових ризиків підприємницької діяльності.

Встановлено, що англосаксонська традиція спирається на іншу інституційну логіку. Вона забезпечується насамперед професійною суддівською компетентністю, сталістю судової практики, процесуальним впорядкуванням розгляду справи та взаємодією державної судової юрисдикції з міжнародним комерційним арбітражем.

Спільним для романо-германських моделей і моделей загального права є те, що комерційне судочинство спирається на здатність правової системи поєднати юридичну форму вирішення спору з природою підприємницького

обороту та забезпечити учасникам комерційних відносин компетентне і передбачуване вирішення, що викликає довіру.

Визначено, що ефективність кожної з розглянутих моделей залежить від інституційних передумов, які не можуть бути відтворені шляхом механічного нормативного запозичення. Теоретико-правове обґрунтування розвитку комерційного судочинства в Україні має виходити з відбору тих елементів зарубіжного досвіду, що сумісні з українською правовою системою, рівнем розвитку підприємницької спільноти та конституційним устроєм і регулюванням.

Обґрунтовано, що розвиток української моделі комерційного судочинства потребує узгодженої роботи на доктринальному, нормативному та інституційному рівнях. Доктринальний рівень пов'язаний із закріпленням широкого розуміння комерційного судочинства як системи державних і недержавних юрисдикційних, а також суміжних правових механізмів вирішення та врегулювання комерційних спорів. Нормативний рівень охоплює розмежування рішень, допустимих за чинною Конституцією України, рішень, що можуть бути реалізовані через поточне законодавство, і рішень, які потребують конституційного оновлення. Інституційний рівень охоплює можливі варіанти трансформації спеціалізованої судової вертикалі, правове оформлення участі носіїв спеціальних знань у сфері комерційного обороту, запобіжники від негативних сценаріїв механічного запозичення, зокрема з урахуванням російського досвіду арбітражних засідателів, а також можливі форми залучення іноземних фахівців до спеціалізованого вирішення транскордонних комерційних спорів.

ВИСНОВКИ

У дисертації досліджено теоретико-правові засади комерційного судочинства, сформовано цілісну наукову концепцію цієї правової категорії, окреслено її місце в правовій системі України та обґрунтовано напрями подальшого розвитку правосуддя у сфері комерційних відносин. За результатами дослідження сформульовано такі висновки:

1. Встановлено історичну тяглість української традиції спеціалізованого вирішення спорів у сфері комерційних відносин, яка розвивалася в системі міського самоврядування на основі магдебурзького права та відтворила модель комерційних судів країн романо-германської системи права у XIX – на початку XX століття. Спільною для цих судів була участь купецької спільноти у формуванні складу суду з включенням до нього її представників. Припинення цієї традиції спричинене захопленням України більшовицькими військами та ліквідацією попередніх судових установ у 1918–1920 роках із наступним витісненням приватної власності з основ економічного життя. У радянський період комерція як сфера діяльності була нормативно заборонена і переслідувана як ідеологічно несумісна з основами радянського ладу, а для опису діяльності державних підприємств у плановій економіці запроваджено категорію «господарювання», яка не передбачала підприємницького ризику й одержання прибутку як визначальної мети діяльності і зводилася до виконання адміністративно встановлених планових завдань. Вирішення спорів між підприємствами було передано до системи державного арбітражу як органу адміністративного управління, що не належав до судової влади. Законодавство незалежної України з 1991 року поетапно пристосувало і модернізувало цю систему з її поступовим включенням до судової влади під назвою господарських судів. Категорія господарювання при цьому збереглася і донині визначає термінологічний апарат національного законодавства, утворюючи розрив із категоріальним апаратом комерції, комерційних відносин і комерційних спорів. Цей спадок зумовлює потребу теоретико-правового осмислення комерційного судочинства як категорії, що

не зводиться до процесуальної діяльності господарських судів і охоплює всю сукупність форм і способів вирішення та врегулювання комерційних спорів. Гносеологічною основою такого осмислення є нормативно-практична природа комерційного права, норми якого формуються з усталеної ділової практики і набувають юридичної сили у співвіднесенні з реальним станом комерційного обороту.

2. Визначено, що дослідження комерційного судочинства потребує багаторівневої системи методів. Філософський рівень розкриває співвідношення приватноправової автономії учасників комерційних відносин і публічно-правової легітимації здійснення правосуддя. Загальнонауковий рівень забезпечує системне, історико-логічне і структурно-функціональне осмислення комерційного судочинства як комплексного правового явища. Спеціально-юридичні методи уможливають аналіз норм відповідного регулювання, порівняння зарубіжних моделей і моделювання можливих напрямів розвитку української правової системи. Емпіричний рівень пов'язує теоретичні висновки із судовою практикою, статистичними показниками, оцінками підприємницького середовища і станом правозастосування. З'ясовано, що пізнання комерційного судочинства потребує поєднання позицій теоретика права, судді та представника підприємницької спільноти, кожна з яких розкриває лише окремий бік комерційного спору. Це методологічно обґрунтовує інституційні моделі, в яких юридична компетентність поєднується зі спеціальними знаннями у сфері комерційного обороту.

3. Обґрунтовано, що пізнання комерційного права і комерційного судочинства потребує комплексного підходу до праворозуміння. Позитивістське праворозуміння пояснює юрисдикцію, компетенцію, процедуру та обов'язковість судового рішення. Природно-правовий і ціннісний підходи дають критерії добросовісності, розумності та справедливості. Соціологічне праворозуміння виявляє зв'язок права з практикою комерційного обороту. Найбільш придатним для розкриття

предмета дослідження є інтегративний підхід, у межах якого комерційне судочинство розглядається як система юридично організованих способів вирішення та врегулювання комерційних конфліктів, що охоплює державний судовий розгляд, міжнародний комерційний арбітраж, третейський розгляд, медіацію та змішані моделі участі носіїв спеціальних знань у вирішенні відповідних спорів.

4. З'ясовано правову природу комерційного судочинства, визначено його поняття і сутнісні ознаки. У сучасному українському праві комерційне судочинство не є повністю інституціалізованим законодавчо видом судочинства з тотожним рівнем процесуальної оформленості, як цивільне, господарське, адміністративне чи кримінальне, і функціонує як теоретико-правова категорія, що охоплює державний судовий розгляд, недержавні юрисдикційні механізми, а також суміжні правові механізми вирішення та врегулювання комерційних спорів. Сформульовано авторське визначення, відповідно до якого комерційне судочинство є системою форм і способів вирішення спорів, що виникають у сфері комерційних відносин, яка поєднує державні та недержавні юрисдикційні інститути (державний судовий розгляд, міжнародний комерційний арбітраж і третейський розгляд) із суміжними правовими механізмами врегулювання спорів (зокрема медіацією). Визначення має теоретико-правовий, а не нормативний характер, що забезпечує його стійкість до можливих інституційних змін у системі вирішення комерційних спорів в Україні. На цій підставі проведено розмежування понять «комерційне судочинство» і «господарське судочинство»: господарське судочинство є українським інституційним ядром комерційного судочинства, але не вичерпує його змісту.

5. Доведено дуалістичну правову природу комерційного судочинства, що полягає у поєднанні приватноправових і публічно-правових засад формування та функціонування його інституцій. Приватноправова складова ґрунтується на автономії учасників комерційних відносин, свободі договору, диспозитивності та можливості обрати спосіб вирішення або

врегулювання спору. Публічно-правова складова виявляється у гарантіях справедливого розгляду, незалежності й безсторонності суду або арбітрів, судовому контролі, вимогах публічного порядку, а також у визнанні і виконанні рішень. Ці засади доповнюють одна одну, формуючи правову рівновагу між автономією учасників комерційних відносин і публічними гарантіями правового захисту. Інституціоналізацію комерційного судочинства визначено як історично і соціально зумовлений процес правового оформлення способів вирішення та врегулювання комерційних спорів. Значна частина інститутів комерційного судочинства постала з купецької та підприємницької саморегуляції, правила, звичаї та інституції якої поступово отримували нормативне закріплення і входили до структури органів правосуддя.

6. Сформовано системне розуміння механізмів вирішення та врегулювання комерційних спорів у їхньому інституційному різноманітті. Державний суд забезпечує публічну легітимацію розгляду; міжнародний комерційний арбітраж і третейський розгляд спираються на автономію волі сторін та договірно визначену юрисдикцію; медіація не вирішує спір владним рішенням, але може сприяти його врегулюванню та збереженню ділових зв'язків між сторонами. У такій системі кожен елемент виконує власну функцію і не підміняє інші елементи правового захисту, що уможливило подальше узгодження державного судового розгляду з недержавними юрисдикційними та суміжними правовими механізмами, а також залучення спеціальних знань у сфері комерційного обороту до здійснення правосуддя. Цифрова трансформація сформувала нові категорії комерційних спорів, вирішення яких потребує спеціальної підготовки суддів, належної технологічної інфраструктури суду та процесуальних інструментів роботи з електронними доказами, цифровими даними й алгоритмічними рішеннями, і становить самостійну підставу для подальшого розвитку моделі комерційного судочинства в Україні.

7. Виявлено наближення моделей організації спеціалізованого вирішення комерційних спорів у романо-германській правовій системі та

правових системах загального права до спільного функціонального результату, а саме поєднання легітимності судового розгляду зі спеціалізованою професійною компетентністю і спеціальними знаннями у сфері комерційного обороту. Французькі комерційні трибунали, бельгійські й швейцарські моделі, а також палати у комерційних справах при земельних судах Німеччини передбачають участь комерційних, консульських або фахових непрофесійних суддів у складі суду; італійські спеціалізовані відділення у підприємницьких справах та Нідерландський комерційний суд забезпечують комерційну спеціалізацію професійним суддівським складом, предметною спеціалізацією і окремими процесуальними правилами для складних комерційних спорів; у правових системах загального права спеціалізація спирається на добір професійних суддів із досвідом розгляду складних комерційних справ, сталість судової практики, процесуальне впорядкування розгляду та взаємодію державної судової юрисдикції з міжнародним комерційним арбітражем. Функціональне зближення цих традицій підтверджує концепцію інституційної гібридизації комерційного судочинства і свідчить, що ефективність кожної моделі залежить від інституційних передумов відповідного правопорядку, які не можуть бути механічно перенесені до іншої правової системи.

8. Обґрунтовано теоретико-правові засади розвитку комерційного судочинства в Україні та напрями вдосконалення його нормативного, зокрема конституційного, регулювання. Окреслено три варіанти організаційної трансформації спеціалізованої судової вертикалі: перший передбачає збереження окремої вертикалі господарських судів із концептуальним переосмисленням і можливим запровадженням змішаних складів у визначених категоріях справ; другий полягає в інтеграції господарських судів до системи судів цивільної юрисдикції з утворенням спеціалізованих комерційних палат або колегій; третій поєднує збереження першої інстанції без істотних структурних змін із запровадженням змішаного складу суду на апеляційному

рівні. Ці варіанти можуть розглядатися як альтернативні організаційні рішення або як послідовні етапи одного процесу.

9. Конкретизовано напрями конституційного та законодавчого забезпечення розвитку комерційного судочинства на основі аналізу статей 42, 124 і 127 Конституції України. Стаття 42, яка закріплює право на підприємницьку діяльність, потребує уточнення з огляду на те, що сучасний комерційний оборот виходить за межі підприємницької діяльності у її конституційному розумінні; перспективним напрямом є доповнення цієї статті категорією комерційної діяльності або нормативне закріплення співвідношення підприємницької та комерційної діяльності, що узгодило б конституційну термінологію з доктриною комерційного права та пододало успадкований від радянського періоду розрив між визначеннями «господарювання» і «комерція». Стаття 127 передбачає єдину форму участі народу у здійсненні правосуддя, а саме присяжних, що термінологічно обмежує введення осіб зі спеціальними знаннями у сфері комерційного обороту в інших формах, окрім присяжних. Перспективним напрямом є конституційне закріплення додаткових форм такої участі, зокрема комерційних суддів, засідателів або присяжних-арбітрів. Розвиток комерційного судочинства потребує також змін до Закону України «Про судоустрій і статус суддів» у частині положень частини другої статті 64 і статті 65, які регулюють формування списку присяжних для розгляду господарських справ і вимоги до присяжного. Відповідні зміни до Господарського процесуального кодексу України мають визначити процесуальний порядок розгляду справ за участю таких осіб, їхні права й обов'язки, межі участі у вирішенні справи та наслідки порушення вимог добросовісності, незалежності або запобігання конфлікту інтересів.

10. Розглянуто на трьох рівнях регулювання питання залучення іноземних фахівців до спеціалізованого вирішення транскордонних комерційних спорів. За чинної Конституції можливою є участь іноземних арбітрів, медіаторів, експертів і консультантів у тих формах вирішення та

врегулювання спорів, які не належать до здійснення правосуддя у вузькому конституційному значенні. На законодавчому рівні можливі запровадження міжнародних консультативних рад при спеціалізованих судах, розширення інституту *amicus curiae* у транскордонних господарських справах, а також допуск зареєстрованих іноземних юристів до представництва іноземних сторін у визначених категоріях спорів. Безпосередня участь іноземних фахівців у здійсненні правосуддя у складі державних судів України за чинного конституційного регулювання є неможливою і потребувала б попередньої конституційної реформи з прямим визначенням умов, меж і гарантій такої участі.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ

1. Козловський А. А. Гносеологічні принципи права. Проблеми філософії права. 2005. Т. III, № 1-2. С. 32–44.
2. Козюбра М. І. Практична філософія права : монографія. Київ : Дух і Літера, 2024. 496 с.
3. Бандура О. О. Гносеологія права як складова філософської гносеології. Філософські та методологічні проблеми права. 2018. № 1-2 (15-16). С. 25–35.
4. Incoterms® 2020. Rules for the Use of Domestic and International Trade Terms. International Chamber of Commerce. URL: <https://iccwbo.org/business-solutions/incoterms-rules/incoterms-2020/> (дата звернення: 11.05.2026).
5. Кельман М. С. Гносеологія юридичної методології. Вісник Національного університету «Львівська політехніка». Юридичні науки. 2014. № 801. С. 110–115.
6. Кельман М. С. Юридична наука: проблеми методології : монографія. Тернопіль : ТЗОВ «Терно-граф», 2011. 492 с.
7. Бернюков А. М. Основні методологічні засади правової гносеології. Часопис Київського університету права. 2013. № 4. С. 18–21.
8. Deringer W. It Was Their Business to Know: British Merchants and Mercantile Epistemology in the Eighteenth Century. *History of Political Economy*. 2017. Vol. 49, No. 2. P. 177–206. DOI: <https://doi.org/10.1215/00182702-3876472>.
9. Leng T. Epistemology: Expertise and Knowledge in the World of Commerce. *Mercantilism Reimagined: Political Economy in Early Modern Britain and Its Empire* / eds. P. J. Stern, C. Wennerlind. Oxford : Oxford University Press, 2013.
10. Hatzimihail N. The Many Lives, and Faces, of Lex Mercatoria: History as Genealogy in International Business Law. *Law and Contemporary Problems*. 2008. Vol. 71, No. 3. P. 169–190. URL: https://papers.ssrn.com/sol3/papers.cfm?abstract_id=1222865 (дата звернення: 11.05.2026).

11. Mazzacano P. J. *The Lex Mercatoria as Autonomous Law : Comparative Research in Law and Political Economy Research Paper No 29/2008*. SSRN, 2008. URL: https://papers.ssrn.com/sol3/papers.cfm?abstract_id=1137629 (дата звернення: 11.05.2026).
12. Мелех Л. В. *Господарський процес України : підручник*. Львів : Львівський державний університет внутрішніх справ, 2021. 316 с. URL: <https://dspace.lvduvs.edu.ua/handle/1234567890/4304> (дата звернення: 11.05.2026).
13. Goode R. *Goode on Commercial Law / ed. by E. McKendrick*. 5th ed. London : LexisNexis, 2016. 1428 p.
14. Цивільний кодекс України : Закон України від 16 січня 2003 р. № 435-IV. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/435-15> (дата звернення: 11.05.2026).
15. Про міжнародний комерційний арбітраж : Закон України від 24 лютого 1994 р. № 4002-XII. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/4002-12> (дата звернення: 11.05.2026).
16. Drahozal C. R. *Commercial Norms, Commercial Codes, and International Commercial Arbitration*. *Vanderbilt Journal of Transnational Law*. 2000. Vol. 33, No. 1. P. 79–146. URL: <https://scholarship.law.vanderbilt.edu/vjtl/vol33/iss1/3> (дата звернення: 11.05.2026).
17. Кобилецький М. М. *Магдебурзьке право і його застосування в Україні (XIV – перша половина XIX ст.) : автореф. дис. ... д-ра юрид. наук : 12.00.01*. Львів : ЛНУ ім. І. Франка, 2010. 40 с. URL: https://shron1.chtyvo.org.ua/Kobyletskyi_Mykola_Marianovych/Magdeburzke_pravo_i_oho_zastosuvannia_v_Ukraini_KhIV__persha_polovyna_XIX_stolittia.pdf (дата звернення: 11.05.2026).
18. *Історична довідка*. Одеський апеляційний господарський суд. URL: https://oda.arbitr.gov.ua/sud5037/pro_sud/historical_note/ (дата звернення: 11.05.2026).

19. Судові установи в період діяльності Української Народної Республіки (11.1917 – 01.1920 рр.). Вінницький апеляційний суд. URL: https://vla.court.gov.ua/sud4802/info_sud/13/3 (дата звернення: 11.05.2026).
20. Про арбітражний суд : Закон Української РСР від 4 червня 1991 р. № 1142-ХІІ. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/1142-12> (дата звернення: 11.05.2026).
21. Про внесення змін до Закону України «Про арбітражний суд» : Закон України від 21 червня 2001 р. № 2538-ІІІ. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2538-14> (дата звернення: 11.05.2026).
22. Господарський процесуальний кодекс України : Закон України від 6 листопада 1991 р. № 1798-ХІІ (в редакції Закону № 2147-VІІІ від 3 жовтня 2017 р.). URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/1798-12> (дата звернення: 11.05.2026).
23. Конституція України : Закон України від 28 червня 1996 р. № 254к/96-ВР. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/254к/96-вр> (дата звернення: 18.05.2026).
24. Господарський кодекс України : Закон України від 16 січня 2003 р. № 436-ІV. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/436-15> (дата звернення: 11.05.2026).
25. Про особливості регулювання діяльності юридичних осіб окремих організаційно-правових форм у перехідний період та об'єднань юридичних осіб : Закон України від 9 січня 2025 р. № 4196-ІХ. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/4196-20> (дата звернення: 17.05.2026).
26. Мамутов В. К. Кодифікація : збірник наукових праць. Київ : Юрінком Інтер, 2011. 248 с. URL: <https://hozpravoreposit.kyiv.ua/handle/765432198/138> (дата звернення: 17.05.2026).
27. Угода про асоціацію між Україною, з однієї сторони, та Європейським Союзом, Європейським співтовариством з атомної енергії і їхніми державами-членами, з іншої сторони : ратифіковано Законом України від 16 вересня 2014

р. № 1678-VII. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/984_011 (дата звернення: 11.05.2026).

28. Семеніхін І. В. Правова доктрина: загальнотеоретичний аналіз : наукова доповідь. Харків : Юрайт, 2012. URL: https://library.nlu.edu.ua/POLN_TEXT/MONOGRAFIJ_2013/Semenihin_2012.pdf (дата звернення: 11.05.2026).

29. Тарахонич Т. І. Сутнісна характеристика правової доктрини. Альманах права. 2020. Вип. 11. С. 239–245. URL: http://jnas.nbu.gov.ua/j-pdf/ap_2020_11_43.pdf (дата звернення: 11.05.2026).

30. Котюк І. І. Судова гносеологія: проблеми методології і практики : дис. ... докт. юрид. наук : 12.00.09 / Київський національний університет імені Тараса Шевченка. Київ, 2008. 436 с.

31. Оніщенко Н. М. Правова система: проблеми теорії : монографія. Київ : Ін-т держави і права ім. В. М. Корецького НАН України, 2002. 352 с. URL: <https://kup.edu.ua/doc/onishenko-n.m.-pravova-sistema-problemi-teoriji-monografija.-k.-in-t-dergavi-i-prava-im.-v.m.-koreckogo-nan-ukrajini-2002.-352-s.pdf> (дата звернення: 11.05.2026).

32. Рабінович П. М. Основи теорії та філософії права : навч. посіб. Львів : Медицина і право, 2021. 256 с.

33. Правова доктрина України : у 5 т. Том 1. Загальнотеоретична та історична юриспруденція / редкол.: В. Я. Тацій (голова), О. Д. Святоцький, О. В. Петришин та ін. Харків : Право, 2013. URL: https://library.nlu.edu.ua/POLN_TEXT/SBORNIKI_2015/Pravova_doktruna_2013.pdf (дата звернення: 11.05.2026).

34. Бігун В. С. Філософія правосуддя: ідея та здійснення : монографія. Київ : Наукова думка, 2011. 303 с.

35. Про електронну комерцію : Закон України від 3 вересня 2015 р. № 675-VIII. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/675-19> (дата звернення: 11.05.2026).

36. Філософія права : навчальний посібник / В. І. Мірошніченко, О. Б. Ганьба, Л. А. Зборовська. Хмельницький : Видавництво НАДПСУ, 2016. 184 с. URL:

<https://dspace.nadpsu.edu.ua/bitstream/123456789/3782/1/Miroshnichenko,%20Nabna,%20Zborovska%20Filosofia%20prava.pdf> (дата звернення: 11.05.2026).

37. Луць Л. А. Методологія правових досліджень : робочий курс. Львів : ЛНУ ім. І. Франка, 2015. URL: <https://law.lnu.edu.ua/wp-content/uploads/2015/03/проф.-Луць-Л.-А.-Методологія-правових-досліджень.pdf> (дата звернення: 11.05.2026).

38. Радбрух Г. Філософія права / пер. з нім. Київ : Тандем, 2006. 316 с. (Перше видання, Heidelberg : Quelle & Meyer, 1932.).

39. Принцип верховенства права: проблеми теорії та практики : монографія / П. М. Рабінович, О. М. Луців, С. П. Добрянський, О. З. Панкевич, С. П. Рабінович ; редкол.: П. М. Рабінович (голов. ред.) та ін. Львів : Сполом, 2016. 197 с. (Праці Львівської лабораторії прав людини і громадянина. Серія 1, Дослідження та реферати ; вип. 30). URL: <https://www.academia.edu/38028267/> (дата звернення: 11.05.2026).

40. Рабінович П. М. Наука філософії права: до характеристики предмета й методології. Проблеми філософії права. 2003. Том 1. С. 22–26. URL: <http://dspace.nbuu.gov.ua/bitstream/handle/123456789/8496/05-Rabinovych.pdf> (дата звернення: 11.05.2026).

41. Про судоустрій і статус суддів : Закон України від 2 червня 2016 р. № 1402-VIII // База даних «Законодавство України» / Верховна Рада України. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/1402-19> (дата звернення: 11.05.2026).

42. Луць Л. А. Порівняльне правознавство : підручник. Київ : Юрінком Інтер, 2017. 384 с.

43. Порівняльне правознавство : підручник / С. П. Погребняк, Д. В. Лук'янов, І. О. Биля-Сабадаш та ін. ; за ред. О. В. Петришина. Харків : Право, 2012. 272 с. URL: <https://intrel.lnu.edu.ua/wp-content/uploads/2017/09/Петришин-ред.-Порівняльне-правознавство.pdf> (дата звернення: 11.05.2026).

44. Порівняльне правознавство (теоретико-правове дослідження) : монографія / за заг. ред. О. В. Зайчука, Н. М. Оніщенко. Київ : Фенікс, 2007. 400 с.

45. Порівняльне правознавство у системі юридичних наук : проблеми методології : монографія / за ред. Ю. С. Шемшученка. Київ : Ін-т держави і права ім. В. М. Корецького НАН України, 2006. 256 с.
46. Кресін О. В. Становлення теоретичних засад порівняльно-правових досліджень : дис. ... докт. юрид. наук : 12.00.01 / Інститут держави і права ім. В. М. Корецького НАН України. Київ, 2017. 600 с.
47. Кметик-Подубінська Х. І. Правове моделювання як метод сучасних конституційно-правових досліджень. Південноукраїнський правничий часопис. 2020. № 7. С. 211–215.
48. Конвенція про захист прав людини і основоположних свобод від 4 листопада 1950 р. : ратифіковано Законом України від 17 липня 1997 р. № 475/97-ВР. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/995_004 (дата звернення: 12.05.2026).
49. Оніщенко Н. М. Правова доктрина, юридична наука та захист прав людини (коефіцієнт корисної дії). Альманах права : науково-практичний юридичний журнал. 2020. Вип. 11. С. 11–15. URL: <https://almanahprava.org/almanac-of-law-11> (дата звернення: 11.05.2026).
50. Zweigert K., Kötz H. An Introduction to Comparative Law / trans. T. Weir. 3rd ed. Oxford : Oxford University Press, 1998. 728 p.
51. David R., Brierley J. E. C. Major Legal Systems in the World Today: An Introduction to the Comparative Study of Law. 3rd ed. London : Stevens & Sons, 1985. 624 p.
52. European Commission for the Efficiency of Justice. Evaluation of European Judicial Systems — CEPEJ Evaluation Report: Ukraine, Cycle 2024 (data 2022). Strasbourg : Council of Europe, 2024. URL: <https://rm.coe.int/ukraine-2024-2022-/1680b1f6f4> (дата звернення: 11.05.2026).
53. Козюбра М. Праворозуміння: поняття, типи та рівні. Право України. 2010. № 4. С. 10–21.
54. Оборотов Ю. М. Праворозуміння як аксіоматичне начало (постулат) права. Право України. 2010. № 4. С. 49–55.

55. Austin J. *The Province of Jurisprudence Determined* / ed. W. E. Rumble. Cambridge : Cambridge University Press, 1995. 314 p. (Cambridge Texts in the History of Political Thought).
56. Kelsen H. *Pure Theory of Law* / trans. M. Knight. 2nd ed. Berkeley : University of California Press, 1967. 356 p. URL: <https://archive.org/details/puretheoryoflaw0000kels> (дата звернення: 11.05.2026).
57. Hart H. L. A. *The Concept of Law*. 3rd ed. Oxford : Oxford University Press, 2012. 332 p. URL: https://archive.org/details/conceptoflaw0000hart_q9j2 (дата звернення: 11.05.2026).
58. Дудаш Т. І. Праворозуміння крізь призму герменевтики : монографія / редкол.: П. М. Рабінович (голов. ред.) та ін. Львів : Край, 2010. 248 с. (Праці Львівської лабораторії прав людини і громадянина НДІ державного будівництва та місцевого самоврядування НАПрН України, серія 1 «Дослідження та реферати», вип. 22).
59. Господарські суди в Україні: правові засади організації та здійснення правосуддя / за заг. ред. Д. М. Притики. Київ : Ін Юре, 2002. 624 с.
60. Подцерковний О. П., Квасніцька О. О., Степанова Т. В. та ін. Господарське процесуальне право : підручник / за ред. О. П. Подцерковного, М. Ю. Картузова. Харків : Одиссей, 2012. 400 с.
61. Locke J. *Two Treatises of Government* / ed. by P. Laslett. Cambridge : Cambridge University Press, 1988. 464 p.
62. Hobbes T. *Leviathan* / ed. by R. Tuck. Cambridge : Cambridge University Press, 1996. 552 p.
63. Montesquieu Ch. de Secondat. *The Spirit of the Laws* / trans. and ed. by A. M. Cohler, B. C. Miller, H. S. Stone. Cambridge : Cambridge University Press, 1989. 757 p.
64. Fuller L. L. *The Morality of Law*. Rev. ed. New Haven : Yale University Press, 1969. 262 p. URL: <https://archive.org/details/moralityoflaw0000full> (дата звернення: 11.05.2026).

65. Dworkin R. *Law's Empire*. Cambridge, MA : Belknap Press, 1986. 470 p. URL: <https://archive.org/details/lawsempire0000dwor> (дата звернення: 11.05.2026).
66. Alexy R. *The Dual Nature of Law*. *Ratio Juris*. 2010. Vol. 23, No. 2. P. 167–182. DOI: <https://doi.org/10.1111/j.1467-9337.2010.00451.x>.
67. Рабінович П. М. Потребує праворозуміння як вислід соціально-матеріалістичної парадигми (загальнотеоретична характеристика). *Вісник Південного регіонального центру Національної академії правових наук України*. 2014. № 1. С. 6–15. URL: http://nbuv.gov.ua/UJRN/vprc_2014_1_3 (дата звернення: 18.05.2026).
68. Беяневич О. А. *Господарське договірне право України (теоретичний аспект)* : монографія. Київ : Юрінком Інтер, 2006. 592 с.
69. *Brumărescu v. Romania* [GC], Application No 28342/95, ECtHR Judgment of 28 October 1999. HUDOC. URL: <https://hudoc.echr.coe.int/fre?i=001-58337> (дата звернення: 11.05.2026).
70. *Bochan v. Ukraine* (No. 2) [GC], Application No 22251/08, ECtHR Judgment of 5 February 2015. HUDOC. URL: <https://hudoc.echr.coe.int/eng-press?i=003-5007227-6145658> (дата звернення: 11.05.2026).
71. Ehrlich E. *Fundamental Principles of the Sociology of Law*. Cambridge, MA : Harvard University Press, 1936. 541 p. URL: <https://archive.org/details/in.ernet.dli.2015.275918> (дата звернення: 11.05.2026).
72. Weber M. *Economy and Society*. Berkeley : University of California Press, 1978. Vol. 2. 1469 p. URL: <https://archive.org/details/economysociety0000webe> (дата звернення: 11.05.2026).
73. Кістяківський Б. О. *Вибране / упоряд., автор передмови Л. П. Депенчук*. Київ : Абрис, 1996. 512 с. (Бібліотека часопису «Філософська і соціологічна думка», серія «Українські мислителі»).
74. Костенко О. М. Соціальний натуралізм як методологічний принцип філософії права. *Проблеми філософії права*. 2006–2007. Т. IV–V. С. 98–106.
75. Berman H. J. *The Law of International Commercial Transactions (Lex Mercatoria)*. *Emory Journal of International Dispute Resolution*. 1988. Vol. 2, No.

2. P. 235–310. URL: <https://heinonline.org/HOL/LandingPage?handle=hein.journals/emidr2&div=12> (дата звернення: 12.05.2026).
76. Goldman B. La lex mercatoria dans les contrats et l'arbitrage internationaux : réalité et perspectives. *Journal du droit international (Clunet)*. 1979. P. 475–500.
77. Конвенція про визнання та виконання іноземних арбітражних рішень : укладена 10 червня 1958 р. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/995_070 (дата звернення: 11.05.2026).
78. Про третейські суди : Закон України від 11 травня 2004 р. № 1701-IV. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/1701-15> (дата звернення: 11.05.2026).
79. Про медіацію : Закон України від 16 листопада 2021 р. № 1875-IX. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/1875-20> (дата звернення: 11.05.2026).
80. *Tabbane v. Switzerland (dec.)*, Application No 41069/12, ECtHR Decision of 1 March 2016. HUDOC. URL: <https://hudoc.echr.coe.int/eng?i=002-11120> (дата звернення: 11.05.2026).
81. *Suda v. the Czech Republic*, Application No 1643/06, ECtHR Judgment of 28 October 2010. HUDOC. URL: <https://hudoc.echr.coe.int/eng?i=001-101333> (дата звернення: 11.05.2026).
82. Galanter M. The Vanishing Trial: An Examination of Trials and Related Matters in Federal and State Courts. *Journal of Empirical Legal Studies*. 2004. Vol. 1, No. 3. P. 459–570. URL: <https://api.law.wisc.edu/repository-pdf/uwlaw-library-repository-omekav3/original/0b9f361000c04494e8cff30f04b3afeb486193d4.pdf> (дата звернення: 11.05.2026).
83. Resnik J. The Privatization of Process: Requiem for and Celebration of the Federal Rules of Civil Procedure at 75. *University of Pennsylvania Law Review*. 2014. Vol. 162, No. 7. P. 1793–1838. URL: https://papers.ssrn.com/sol3/papers.cfm?abstract_id=2431426 (дата звернення: 11.05.2026).
84. Resnik J. A2J/A2K: Access to Justice, Access to Knowledge, and Economic Inequalities in Open Courts and Arbitrations. *North Carolina Law Review*. 2018.

- Vol. 96, No. 3. P. 605–660. URL: https://papers.ssrn.com/sol3/papers.cfm?abstract_id=3124450 (дата звернення: 11.05.2026).
85. Hall J. Integrative Jurisprudence. *Hastings Law Journal*. 1976. Vol. 27, No. 4. P. 779–816. URL: https://repository.uclawsf.edu/hastings_law_journal/vol27/iss4/1/ (дата звернення: 12.05.2026).
86. Habermas J. *Between Facts and Norms*. Cambridge : Polity Press, 1996. 631 p. URL: <https://archive.org/details/betweenfactsnorm0000habe> (дата звернення: 11.05.2026).
87. Twining W. *General Jurisprudence: Understanding Law from a Global Perspective*. Cambridge : Cambridge University Press, 2009. 591 p.
88. Glenn H. P. *Legal Traditions of the World: Sustainable Diversity in Law*. 5th ed. Oxford : Oxford University Press, 2014. 432 p.
89. Tamanaha B. Z. *Understanding Legal Pluralism: Past to Present, Local to Global*. *Sydney Law Review*. 2008. Vol. 30. P. 375–411. URL: https://papers.ssrn.com/sol3/papers.cfm?abstract_id=1010105 (дата звернення: 11.05.2026).
90. Козюбра М. І. Праворозуміння: плюралізм підходів та можливості їх поєднання. *Загальнотеоретичне правознавство, верховенство права та Україна : зб. наук. ст.* Київ : Дух і літера, 2013. С. 187–211.
91. Лук'янова Г. Ю. Комплементарно-цілісна концепція праворозуміння (аспекти загальної теорії) : автореф. дис. ... канд. юрид. наук : 12.00.01 / Львівський державний університет внутрішніх справ. Львів, 2013. 21 с.
92. Про Конституційний Суд України : Закон України від 13 липня 2017 р. № 2136-VIII. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2136-19> (дата звернення: 17.05.2026).
93. Подцерковний О. П. *Грошові зобов'язання господарського характеру: проблеми теорії і практики* : монографія. Київ : Юстініан, 2006. 424 с. URL: <http://dspace.onua.edu.ua/handle/11300/10146> (дата звернення: 11.05.2026).

94. Бринцев О. В. До питання про визначення поняття господарської діяльності. Вісник господарського судочинства. 2013. № 6. С. 63–67. URL: <https://hr.arbitr.gov.ua/sud5023/pres-centr/publications/356794/> (дата звернення: 11.05.2026).
95. United Nations Convention on Contracts for the International Sale of Goods (Vienna, 11 April 1980). New York : United Nations, 1980. URL: https://uncitral.un.org/en/texts/salegoods/conventions/sale_of_goods/cisg (дата звернення: 11.05.2026).
96. Закон України «Про медіацію» : науково-практичний коментар. Станом на 1 квітня 2023 р. / за заг. ред. О. О. Кармази, Т. В. Федоренко, П. О. Ізуїти. Київ : Талком, 2023. 241 с. URL: https://uu.edu.ua/upload/Nauka/naukovi_vydannia/komentar_pro_mediaciju_compressed.pdf (дата звернення: 11.05.2026).
97. Медіація у професійній діяльності юриста : підручник / Т. Білик, Р. Гаврилюк, І. Городиський та ін. ; за ред. Н. Крестовської, Л. Романадзе. Одеса : Екологія, 2019. 462 с. URL: <http://namu.com.ua/ua/downloads/-pidrychnik-dlya-uristov/pidrychnik%20z%20mediacii.pdf> (дата звернення: 11.05.2026).
98. Овчаренко О. М. Обов'язковість рішення суду як фундаментальний принцип цивільного судочинства. Юридичний науковий електронний журнал. 2024. № 1. С. 149–156. DOI: <https://doi.org/10.32782/2524-0374/2024-1/32>. URL: https://www.lsej.org.ua/1_2024/34.pdf (дата звернення: 11.05.2026).
99. Щербина В. С. Господарське право : підручник. 7-ме вид., перероб. і допов. Київ : Юрінком Інтер, 2019. 640 с.
100. Подцерковний О. П. Загальні та спеціальні норми: проблеми виявлення та вирішення конкуренції. Вісник господарського судочинства. 2009. № 6. С. 34–43. URL: <http://dspace.onua.edu.ua/handle/11300/14796> (дата звернення: 11.05.2026).
101. Цивільний процесуальний кодекс України : Закон України від 18 березня 2004 р. № 1618-IV. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/1618-15> (дата звернення: 11.05.2026).

102. Кодекс адміністративного судочинства України : Закон України від 6 липня 2005 р. № 2747-IV. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2747-15> (дата звернення: 11.05.2026).
103. Кримінальний процесуальний кодекс України : Закон України від 13 квітня 2012 р. № 4651-VI. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/4651-17> (дата звернення: 11.05.2026).
104. Штефан М. Й. Цивільне процесуальне право України : академічний курс : підручник. Київ : Ін Юре, 2005. 624 с.
105. Born G. *International Commercial Arbitration*. 3rd ed. Alphen aan den Rijn : Wolters Kluwer, 2021. 4408 p.
106. Dammann J., Hansmann H. *Globalizing Commercial Litigation*. *Cornell Law Review*. 2008. Vol. 94, No. 1. P. 1–72. URL: <https://scholarship.law.cornell.edu/clr/vol94/iss1/7> (дата звернення: 17.05.2026).
107. Бринцев В. Д. Стандарти правової держави: втілення у національну модель організаційного забезпечення судової влади : монографія. Харків : Право, 2010. 464 с. URL: https://library.nlu.edu.ua/POLN_TEXT/MONOGRAFII_2011/Brincev_2010.pdf (дата звернення: 11.05.2026).
108. Cappelletti M., Garth B. *Access to Justice: The Newest Wave in the Worldwide Movement to Make Rights Effective*. *Buffalo Law Review*. 1978. Vol. 27, No. 2. P. 181–292. URL: <https://www.repository.law.indiana.edu/facpub/1142/> (дата звернення: 11.05.2026).
109. Пархоменко Н. М. *Правова доктрина як результат правозастосовної діяльності суду*. *Правова держава*. 2020. Вип. 31. С. 54–62. URL: https://jnas.nbuiv.gov.ua/j-pdf/PrDe_2020_3_7.pdf (дата звернення: 11.05.2026).
110. Погребняк С. П. *Поділ права на публічне і приватне (загальнотеоретичні аспекти)*. *Державне будівництво та місцеве самоврядування*. 2006. Вип. 12. С. 3–17. URL: <https://dspace.nlu.edu.ua/handle/123456789/2833> (дата звернення: 18.05.2026).

111. Agrokompleks v. Ukraine, Application No 23465/03, ECtHR Judgment of 6 October 2011. HUDOC. URL: <https://hudoc.echr.coe.int/rus?i=001-106636> (дата звернення: 11.05.2026).
112. Судова влада : монографія / І. Є. Марочкін, Л. М. Москвич, І. В. Назаров та ін. ; за заг. ред. І. Є. Марочкіна. Харків : Право, 2015. 792 с. URL: <https://dspace.nlu.edu.ua/handle/123456789/18719> (дата звернення: 18.05.2026).
113. Хотинська-Нор О. З. Теоретико-правові та праксеологічні засади судової реформи в Україні : дис. ... д-ра юрид. наук : 12.00.10. Київ, 2016. 512 с. URL: https://scc.knu.ua/upload/iblock/69d/dis_Khotynska-Nor%20O.%20Z..pdf (дата звернення: 18.05.2026).
114. Притика Ю. Д. Арбітражна угода: теоретичні та практичні аспекти : монографія. Львів : Літопис, 2013. 374 с.
115. Цірат Г. А. Міжнародний комерційний арбітраж : навчальний посібник. 2-ге вид., перероб. і доп. Київ : Алерта, 2019. URL: https://jvs.law/wp-content/uploads/2021/04/G.TSirat_Arbitrazh_2019-2.pdf (дата звернення: 11.05.2026).
116. United Nations Commission on International Trade Law. Model Law on International Commercial Arbitration (1985), with amendments as adopted in 2006. New York : United Nations, 2008. URL: https://uncitral.un.org/en/texts/arbitration/modellaw/commercial_arbitration (дата звернення: 11.05.2026).
117. Maultzsch F., Klingbeil S. Contractualisation of Civil Litigation: German Report : prepared for the IACL World Congress 2022. SSRN, 2022. 38 p. URL: https://papers.ssrn.com/sol3/papers.cfm?abstract_id=4037353 (дата звернення: 11.05.2026).
118. Basic Law for the Federal Republic of Germany (Grundgesetz) : official English translation. Gesetze im Internet. URL: https://www.gesetze-im-internet.de/englisch_gg/ (дата звернення: 03.05.2026).
119. Constitution of the Italian Republic : official English translation. Senato della Repubblica. URL:

https://www.senato.it/documenti/repository/istituzione/costituzione_inglese.pdf

(дата звернення: 03.05.2026).

120. Мазаракі Н. А. Медіація в Україні: теорія та практика : монографія. Київ : Київ. нац. торг.-екон. ун-т, 2018. 276 с. DOI:

<https://doi.org/10.31617/m.knute.2018-1155>.

URL:

<https://ur.knute.edu.ua/handle/123456789/2941> (дата звернення: 18.05.2026).

121. Browne O. та ін. Complex Commercial Litigation. 6th ed. London : Law Business Research, 2024. URL:

<https://www.lw.com/people/admin/upload/SiteAttachments/Lexology-In-Depth-Complex-Commercial-Litigation-3-27.pdf> (дата звернення: 11.05.2026).

122. Regulation (EU) No 1215/2012 of the European Parliament and of the Council of 12 December 2012 on jurisdiction and the recognition and enforcement of judgments in civil and commercial matters (recast). URL: <https://eur-lex.europa.eu/legal-content/EN/TXT/?uri=CELEX:32012R1215> (дата звернення: 11.05.2026).

123. Regulation (EC) No 593/2008 of the European Parliament and of the Council of 17 June 2008 on the law applicable to contractual obligations (Rome I). URL: <https://eur-lex.europa.eu/eli/reg/2008/593/oj/eng> (дата звернення: 11.05.2026).

124. Andrew Owusu v. N. B. Jackson : Judgment of the Court (Grand Chamber) of 1 March 2005, Case C-281/02. EUR-Lex. URL: <https://eur-lex.europa.eu/legal-content/EN/TXT/?uri=celex:62002CJ0281> (дата звернення: 11.05.2026).

125. Erich Gasser GmbH v. MISAT Srl : Judgment of the Court of 9 December 2003, Case C-116/02. EUR-Lex. URL: <https://eur-lex.europa.eu/legal-content/EN/TXT/?uri=celex:62002CJ0116> (дата звернення: 11.05.2026).

126. Convention of 30 June 2005 on Choice of Court Agreements / Hague Conference on Private International Law. URL: <https://www.hcch.net/en/instruments/conventions/full-text/?cid=98> (дата звернення: 11.05.2026).

127. Convention on the Recognition and Enforcement of Foreign Judgments in Civil or Commercial Matters (Hague, 2 July 2019) / Hague Conference on Private

International Law. URL: <https://www.hcch.net/en/instruments/conventions/full-text/?cid=137> (дата звернення: 11.05.2026).

128. Cuniberti G. Signalling the Enforceability of the Forum's Judgments Abroad : University of Luxembourg Law Working Paper No 2020-011. SSRN, 2020. URL: https://papers.ssrn.com/sol3/papers.cfm?abstract_id=3571700 (дата звернення: 11.05.2026).

129. Закон про посилення Німеччини як місця судового розгляду (Act to Promote Germany as a Forum for Legal Proceedings by Introducing Commercial Courts and English as a Court Language in Civil Jurisdiction (Justizstandort-Stärkungsgesetz)) : офіційний англійський переклад / Federal Ministry of Justice of Germany. URL: https://www.bmjv.de/SharedDocs/Downloads/EN/Justizstandortstaerkungsgesetz_EN.pdf (дата звернення: 03.05.2026).

130. Аналіз стану здійснення правосуддя при розгляді господарських справ за 2024 рік / Касаційний господарський суд у складі Верховного Суду. Київ, 2025. URL: https://court.gov.ua/storage/portal/supreme/ogliady/Analiz_KGS_pravosud_2024.pdf (дата звернення: 18.05.2026).

131. Діяльність ICAC у 2024 році / Міжнародний комерційний арбітражний суд при Торгово-промисловій палаті України. Київ, 2025. URL: https://icac.org.ua/wp-content/uploads/report_ukr_2024_sajt.pdf (дата звернення: 18.05.2026).

132. Бобровник С. В. Правова система та її інститути: теоретико-методологічний аналіз : монографія. Київ : Наук. думка, 2018. 312 с.

133. Шепель Т. Методологічні аспекти теоретичного дослідження правової природи та визначення комерційного судочинства. Різдвяні правничі студії : матеріали науково-практичної конференції. Київ : Алерта, 2026. С. 118–123.

134. Arbitration Act 1996 (UK), с. 23. URL: <https://www.legislation.gov.uk/ukpga/1996/23> (дата звернення: 11.05.2026).

135. Arbitration Act 2025 (UK), с. 4. URL: <https://www.legislation.gov.uk/ukpga/2025/4/contents> (дата звернення: 11.05.2026).
136. Регламент Міжнародного комерційного арбітражного суду при Торгово-промисловій палаті України. URL: <https://www.ucci.org.ua/reglament-mizhnarodnogo-koherciynogo-arbitrazhnogo-sudu-pri-tpu-ukrayini> (дата звернення: 11.05.2026).
137. London Maritime Arbitrators Association. Maritime London. URL: <https://www.maritimelondon.com/member/london-maritime-arbitrators-association> (дата звернення: 17.05.2026).
138. International Institute for the Unification of Private Law. UNIDROIT Principles of International Commercial Contracts 2016. Rome : UNIDROIT, 2016. URL: <https://www.unidroit.org/wp-content/uploads/2021/06/Unidroit-Principles-2016-English-bl.pdf> (дата звернення: 11.05.2026).
139. Шепель Т. Перспективи розвитку третейських судів в Україні. Конституція України — ціннісний вимір 25-річного досвіду державотворення та правотворення : тези доповідей міжнародної науково-практичної конференції (м. Київ, 23 червня 2021 р.) / Київський національний університет імені Тараса Шевченка. Київ : ФОП Кішка І. В., 2021. С. 552–555.
140. Шепель Т. Робота третейських судів як інструменту вирішення комерційних спорів. Науковий полілог «Україна: держава і нація» до 31-ї річниці відновлення української державності : збірник наукових праць / Інститут держави і права імені В. М. Корецького НАН України, Фонд інституційного розвитку української науки. Київ : Видавництво «Людмила», 2022. С. 129–134.
141. Регламент Третейського суду при Торгово-промисловій палаті України : затв. рішенням Президії ТПП України від 21 грудня 2021 р. № 22(2). URL: <https://www.ucci.org.ua/reglament-treteiskogo-sudu-pri-tpu-ukrayini> (дата звернення: 11.05.2026).

142. UNCITRAL Notes on Organizing Arbitral Proceedings (2016). New York : United Nations, 2016. URL: <https://uncitral.un.org/sites/uncitral.un.org/files/media-documents/uncitral/en/arb-notes-2016-e.pdf> (дата звернення: 11.05.2026).
143. Convention on the Settlement of Investment Disputes between States and Nationals of Other States, 18 March 1965. ICSID, World Bank. URL: https://icsid.worldbank.org/sites/default/files/ICSID_Convention_EN.pdf (дата звернення: 11.05.2026).
144. ICSID Arbitration Rules and Other Facility Documents : in force as of 1 July 2022 / International Centre for Settlement of Investment Disputes. Washington, DC : World Bank Group, 2022. URL: https://icsid.worldbank.org/sites/default/files/documents/ICSID_Convention.pdf (дата звернення: 11.05.2026).
145. Поєдинок В. В. Міжнародний інвестиційний арбітраж: виклик для сталого розвитку. Юридичний науковий електронний журнал. 2024. № 1. С. 206–209. DOI: <https://doi.org/10.32782/2524-0374/2024-1/44>. URL: https://www.lsej.org.ua/1_2024/46.pdf (дата звернення: 11.05.2026).
146. Kramer X. E., Sorabji J. International Business Courts in Europe and Beyond: A Global Competition for Justice? *Erasmus Law Review*. 2019. Vol. 12, No. 1. P. 1–9. URL: <http://www.erasmuslawreview.nl/tijdschrift/ELR/2019/1/ELR-D-18-00029> (дата звернення: 11.05.2026).
147. Biard A. International Commercial Courts in France: Innovation without Revolution? *Erasmus Law Review*. 2019. Vol. 12, No. 1. P. 24–32. URL: https://papers.ssrn.com/sol3/papers.cfm?abstract_id=3479233 (дата звернення: 11.05.2026).
148. Rühl G., Dewitte Langenfeld N. International Commercial Courts «Made in Germany». *Journal of Law and Commerce*. 2025. Vol. 43, No. 2. 33 p. URL: https://papers.ssrn.com/sol3/papers.cfm?abstract_id=5205764 (дата звернення: 17.05.2026).
149. Digital Economy Court. DIFC Courts. URL: <https://www.difccourts.ae/rules-decisions/judgments-orders/digital-economy-court> (дата звернення: 03.05.2026).

150. About AIFC Court. Astana International Financial Centre Court. URL: <https://court.aifc.kz/about-aifc-court/> (дата звернення: 03.05.2026).
151. Шепель Т. Побудова незалежної судової гілки влади після російсько-української війни. Міжнародно-правова оцінка російської воєнної агресії в Україні та захист фундаментальних прав людини : матеріали міжнародної науково-практичної конференції (м. Київ, 16 липня 2022 р.) / Київський національний університет імені Тараса Шевченка, Асоціація українських правників. Київ : Видавництво «Людмила», 2022. С. 337–341.
152. Сєдашова О. А., Карпова О. М. Медіація. UA: нові підходи та інструменти менеджменту конфліктів у сучасних умовах : колективна монографія / за ред. О. А. Сєдашової, О. М. Карпової. Київ : Університет економіки та права «КРОК», 2022. 185 с. URL: https://library.krok.edu.ua/media/library/category/monografiji/siedashova_karпова_0001.pdf (дата звернення: 11.05.2026).
153. Торговий кодекс Франції (Code de commerce de la République française). Légifrance. URL: <https://www.legifrance.gouv.fr/codes/id/LEGITEXT000005634379> (дата звернення: 11.05.2026).
154. Lemercier C. Un modèle français de jugement des pairs. Les tribunaux de commerce, 1790–1880 : manuscrit pour l'habilitation à diriger des recherches. Université Paris VIII Vincennes-Saint-Denis, 2012. URL: <https://hal.science/tel-00685544> (дата звернення: 17.05.2026).
155. Commercial Court judges / École nationale de la magistrature. URL: <https://www.enm.justice.fr/en/commercial-court-judges> (дата звернення: 03.05.2026).
156. Радзивілюк В. В. Примирювальні процедури за комерційним кодексом Франції. Юридичний науковий електронний журнал. 2024. № 1. С. 210–213. DOI: <https://doi.org/10.32782/2524-0374/2024-1/45>. URL: https://www.lsej.org.ua/1_2024/47.pdf (дата звернення: 11.05.2026).

157. Cour d'appel de Paris. Présentation générale CCIP-CA / The ICCP-CA. Cours d'appel. URL: <https://www.cours-appel.justice.fr/paris/presentation-generale-ccip-ca-iccp-ca-0> (дата звернення: 09.05.2026).

158. Закон Королівства Бельгія від 15 квітня 2018 р. про реформу права підприємств (Loi du 15 avril 2018 portant réforme du droit des entreprises (Royaume de Belgique)). Moniteur belge, 27 avril 2018. URL: <https://www.ejustice.just.fgov.be/eli/loi/2018/04/15/2018011795/justel> (дата звернення: 09.05.2026).

159. Судовий кодекс Королівства Бельгія від 10 жовтня 1967 р., статті 84, 203, 205 (Code judiciaire du Royaume de Belgique : 10 octobre 1967, articles 84, 203, 205). Service public fédéral Justice. URL: <https://www.ejustice.just.fgov.be/eli/loi/1967/10/10/1967101052/justel> (дата звернення: 09.05.2026).

160. Кодекс економічного права Королівства Бельгія від 28 лютого 2013 р., стаття I.1 (Code de droit économique du Royaume de Belgique : 28 février 2013, article I.1). Service public fédéral Économie. URL: <https://www.ejustice.just.fgov.be/eli/loi/2013/02/28/2013A11134/justel> (дата звернення: 09.05.2026).

161. Закон Королівства Бельгія від 18 червня 2018 р. про окремі положення цивільного права та про сприяння альтернативним формам вирішення спорів (Loi du 18 juin 2018 portant dispositions diverses en matière de droit civil et des dispositions en vue de promouvoir des formes alternatives de résolution des litiges (Royaume de Belgique)). Moniteur belge, 2 juillet 2018. URL: <https://www.ejustice.just.fgov.be/eli/loi/2018/06/18/2018012858/justel> (дата звернення: 09.05.2026).

162. Цивільний процесуальний кодекс Швейцарської Конфедерації від 19 грудня 2008 р. (станом на 1 січня 2025 р.), ст. 6 (Schweizerische Zivilprozessordnung vom 19. Dezember 2008 (Stand am 1. Januar 2025), Art. 6). Bundesversammlung der Schweizerischen Eidgenossenschaft. SR 272. URL: <https://www.fedlex.admin.ch/eli/cc/2010/262/de> (дата звернення: 09.05.2026).

163. Федеральний закон Швейцарської Конфедерації про внесення змін до Цивільного процесуального кодексу (Удосконалення придатності до практики і реалізації права) від 17 березня 2023 р. (Bundesgesetz über die Änderung der Schweizerischen Zivilprozessordnung (Verbesserung der Praxistauglichkeit und der Rechtsdurchsetzung) vom 17. März 2023). Bundesblatt 2023 786. URL: <https://www.fedlex.admin.ch/eli/oc/2023/786/de> (дата звернення: 09.05.2026).
164. Brunner A. Das Handelsgericht Zürich. Festschrift 300 Jahre Allgemeines Bürgerliches Gesetzbuch und Handelsgerichte Wien. Wien, 2018. S. 95–104. URL: <https://zenonconsult.ch/wp-content/uploads/2023/02/Alexander-Brunner-2018-Das-Handelsgericht-Zuerich-in-FS-300J.-AT-Handelsgerichte-Wien-2018.pdf> (дата звернення: 09.05.2026).
165. Wagner G., Arntz A. Commercial Courts in Germany. Dispute Resolution in China, Europe and World ; eds. L. Chen, A. Janssen. Cham : Springer, 2020. P. 1–42. DOI: 10.1007/978-3-030-42974-4_1.
166. Цивільний процесуальний кодекс Німеччини (Zivilprozessordnung, ZPO). URL: <https://www.gesetze-im-internet.de/zpo/> ;офіційний англійський переклад: https://www.gesetze-im-internet.de/englisch_zpo/ (дата звернення: 11.05.2026).
167. Закон про судоустрій Німеччини / офіційний англійський переклад Gesetze im Internet. URL: https://www.gesetze-im-internet.de/englisch_gvg/ (дата звернення: 03.05.2026).
168. Закон про посилення Німеччини як місця судового розгляду від 7 жовтня 2024 р. (Gesetz zur Stärkung des Justizstandortes Deutschland durch Einführung von Commercial Courts und der Gerichtssprache Englisch in der Zivilgerichtsbarkeit (Justizstandort-Stärkungsgesetz) vom 7. Oktober 2024). Bundesgesetzblatt I 2024, S. 3232. URL: <https://www.recht.bund.de/bgb1/1/2024/302/VO.html> (дата звернення: 09.05.2026).
169. Gleiss Lutz. New options for international disputes in Germany — status of implementation of commercial courts in the federal states. 2025. URL: <https://www.gleisslutz.com/en/news-events/know-how/new-options-international->

disputes-germany-status-implementation-commercial-courts-federal-states (дата звернення: 09.05.2026).

170. Цивільний процесуальний кодекс Королівства Нідерланди (Wetboek van Burgerlijke Rechtsvordering), art. 30r. Overheid.nl. URL: <https://wetten.overheid.nl/BWBR0001827/> (дата звернення: 09.05.2026).

171. NCC Rules of Procedure : Annex III, Costs Schedule 2026 / Netherlands Commercial Court. Rechtspraak.nl. URL: <https://www.rechtspraak.nl/english/ncc/costs> (дата звернення: 09.05.2026).

172. Законодавчий декрет Італійської Республіки від 27 червня 2003 р. № 168 про створення спеціалізованих секцій з питань промислової та інтелектуальної власності при судах і апеляційних судах (Decreto Legislativo 27 giugno 2003, n. 168 : Istituzione di sezioni specializzate in materia di proprietà industriale ed intellettuale presso tribunali e corti d'appello). Gazzetta Ufficiale della Repubblica Italiana. URL: <https://www.normattiva.it/uri-res/N2Ls?urn:nir:stato:decreto.legislativo:2003-06-27;168> (дата звернення: 09.05.2026).

173. Декрет-закон Італійської Республіки від 24 січня 2012 р. № 1, ст. 2: Невідкладні заходи щодо конкуренції, розвитку інфраструктури та конкурентоспроможності (Decreto-Legge 24 gennaio 2012, n. 1 (Italia), art. 2 : Disposizioni urgenti per la concorrenza, lo sviluppo delle infrastrutture e la competitività). Gazzetta Ufficiale della Repubblica Italiana. URL: https://www.gazzettaufficiale.it/atto/serie_generale/caricaDettaglioAtto/originario?atto.dataPubblicazioneGazzetta=2012-01-24&atto.codiceRedazionale=012G0009 (дата звернення: 09.05.2026).

174. Закон Італійської Республіки від 24 березня 2012 р. № 27 про перетворення в закон, зі змінами, декрет-закону від 24 січня 2012 р. № 1 (Legge 24 marzo 2012, n. 27 (Italia) : Conversione in legge, con modificazioni, del decreto-legge 24 gennaio 2012, n. 1). Gazzetta Ufficiale della Repubblica Italiana. URL: <https://www.gazzettaufficiale.it/eli/id/2012/03/24/012G0049/sg> (дата звернення: 09.05.2026).

175. Цивільний процесуальний кодекс Італійської Республіки, статті 50-bis, 61, 191: колегіальний склад трибуналу; технічна консультація (Codice di procedura civile della Repubblica Italiana, artt. 50-bis, 61, 191 : composizione collegiale del tribunale; consulenza tecnica). Normattiva. URL: <https://www.normattiva.it/uri-res/N2Ls?urn:nir:stato:codice.procedura.civile> (дата звернення: 09.05.2026).

176. Декрет Президента Італійської Республіки від 30 травня 2002 р. № 115: Єдиний текст законодавчих і регуляторних положень з питань судових витрат, ст. 13 (Decreto del Presidente della Repubblica 30 maggio 2002, n. 115 : Testo unico delle disposizioni legislative e regolamentari in materia di spese di giustizia, art. 13). Normattiva. URL: <https://www.normattiva.it/uri-res/N2Ls?urn:nir:stato:decreto.del.presidente.della.repubblica:2002-05-30;115> (дата звернення: 09.05.2026).

177. Законодавчий декрет Італійської Республіки від 4 березня 2010 р. № 28 про реалізацію статті 60 Закону від 18 червня 2009 р. № 69 щодо медіації, спрямованої на примирення у цивільних і комерційних спорах (Decreto Legislativo 4 marzo 2010, n. 28 : Attuazione dell'articolo 60 della legge 18 giugno 2009, n. 69, in materia di mediazione finalizzata alla conciliazione delle controversie civili e commerciali). Normattiva. URL: <https://www.normattiva.it/uri-res/N2Ls?urn:nir:stato:decreto.legislativo:2010-03-04;28> (дата звернення: 09.05.2026).

178. Норма про юрисдикцію (Австрія), § 51: підсудність у торговельних справах (Jurisdiktionsnorm (JN), § 51 : Zuständigkeit in Handelssachen). Rechtsinformationssystem des Bundes (RIS). URL: <https://www.ris.bka.gv.at/eli/rgbl/1895/111/P51/NOR40165312> (дата звернення: 10.05.2026).

179. National specialised courts — Austria. European e-Justice Portal. URL: https://e-justice.europa.eu/topics/taking-legal-action/legal-systems-eu-and-national/national-specialised-courts/at_en (дата звернення: 09.05.2026).

180. Норма про юрисдикцію (Австрія), §§ 8, 15–18: фахові засідателі-непрофесіонали у торговельних справах (Jurisdiktionsnorm (JN), §§ 8, 15–18 :

fachkundige Laienrichter in Handelssachen). Rechtsinformationssystem des Bundes (RIS). URL:

<https://ris.bka.gv.at/NormDokument.wxe?Abfrage=Bundesnormen&Gesetzesnummer=10001697&Paragraf=8> ;

<https://ris.bka.gv.at/NormDokument.wxe?Abfrage=Bundesnormen&Gesetzesnummer=10001697&Paragraf=15> (дата звернення: 10.05.2026).

181. Senior Courts Act 1981 (England and Wales). URL: <https://www.legislation.gov.uk/ukpga/1981/54> (дата звернення: 11.05.2026).

182. Civil Procedure Rules 1998 (England and Wales). Ministry of Justice. URL: <https://www.justice.gov.uk/courts/procedure-rules/civil> (дата звернення: 11.05.2026).

183. The History of the Commercial Court. Courts and Tribunals Judiciary. URL: <https://www.judiciary.uk/courts-and-tribunals/business-and-property-courts/commercial-court/about-the-commercial-court/the-history-of-the-commercial-court/> (дата звернення: 03.05.2026).

184. Bookman P. K. The Adjudication Business. Yale Journal of International Law. 2020. Vol. 45. P. 227–284. URL: https://ir.lawnet.fordham.edu/faculty_scholarship/1067 (дата звернення: 11.05.2026).

185. Practice Direction 58 — Commercial Court. Civil Procedure Rules 1998. Ministry of Justice. URL: https://www.justice.gov.uk/courts/procedure-rules/civil/rules/part58/pd_part58 (дата звернення: 11.05.2026).

186. Commercial Court Guide. Courts and Tribunals Judiciary. URL: <https://www.judiciary.uk/courts-and-tribunals/business-and-property-courts/commercial-court/litigating-in-the-commercial-court/commercial-court-guide/> (дата звернення: 03.05.2026).

187. Шепель Т. Судді за сумісництвом (part-time judges) як важливий елемент комерційного судочинства в країнах загального права. Наукові перспективи. Серія «Право». 2025. № 3(57). С. 1168–1177. DOI: [https://doi.org/10.52058/2708-7530-2025-3\(57\)-1168-1177](https://doi.org/10.52058/2708-7530-2025-3(57)-1168-1177).

188. Practice Direction 57AD — Disclosure in the Business and Property Courts. Civil Procedure Rules 1998. Ministry of Justice. URL: <https://www.justice.gov.uk/courts/procedure-rules/civil/rules/part57ad> (дата звернення: 11.05.2026).
189. Practice Direction 57AC — Trial Witness Statements in the Business and Property Courts. Civil Procedure Rules 1998. Ministry of Justice. URL: <https://www.justice.gov.uk/courts/procedure-rules/civil/rules/part57ac> (дата звернення: 11.05.2026).
190. 28 U.S.C. §§ 1331, 1332. United States Code. Legal Information Institute, Cornell Law School. URL: <https://www.law.cornell.edu/uscode/text/28/1331> ; <https://www.law.cornell.edu/uscode/text/28/1332> (дата звернення: 11.05.2026).
191. 11 U.S.C. — Bankruptcy; 28 U.S.C. § 151. United States Code. Legal Information Institute, Cornell Law School. URL: <https://www.law.cornell.edu/uscode/text/11> ; <https://www.law.cornell.edu/uscode/text/28/151> (дата звернення: 11.05.2026).
192. Constitution of the State of Delaware, Article IV. Delaware Code Online. URL: <https://delcode.delaware.gov/constitution/constitution-05/> (дата звернення: 11.05.2026).
193. Delaware Code, Title 10, Chapter 3 — Court of Chancery. Delaware Code Online. URL: <https://delcode.delaware.gov/title10/c003/> (дата звернення: 11.05.2026).
194. Delaware Code, Title 8, Chapter 1 — General Corporation Law. Delaware Code Online. URL: <https://delcode.delaware.gov/title8/c001/> (дата звернення: 11.05.2026).
195. Uniform Civil Rules for the Supreme Court and the County Court, § 202.70 — Rules of the Commercial Division of the Supreme Court. New York State Unified Court System. URL: <https://ww2.nycourts.gov/rules/trialcourts/202.shtml#70> (дата звернення: 11.05.2026).

196. Federal Arbitration Act (United States), 9 U.S.C. §§ 1–16 (Act of February 12, 1925, ch. 213, 43 Stat. 883). URL: <https://www.law.cornell.edu/uscode/text/9> (дата звернення: 11.05.2026).
197. Federal Court of Australia Act 1976 (Cth). URL: <https://www.legislation.gov.au/Details/C2022C00210> (дата звернення: 11.05.2026).
198. Commercial and Corporations National Practice Area. Federal Court of Australia. URL: <https://www.fedcourt.gov.au/law-and-practice/national-practice-areas/commercial> (дата звернення: 03.05.2026).
199. Strong S. I. International Commercial Courts in the United States and Australia: Possible, Probable, Preferable? *AJIL Unbound*. 2021. Vol. 115. P. 28–33. DOI: <https://doi.org/10.1017/aju.2020.77>.
200. Commercial and Corporations Practice Note (C&C-1). Federal Court of Australia. URL: <https://www.fedcourt.gov.au/law-and-practice/practice-documents/practice-notes/c-and-c-1> (дата звернення: 03.05.2026).
201. Singapore International Commercial Court. Singapore Courts. URL: <https://www.judiciary.gov.sg/singapore-international-commercial-court> (дата звернення: 03.05.2026).
202. Supreme Court of Judicature Act 1969 (Singapore). Singapore Statutes Online. URL: <https://sso.agc.gov.sg/Act/SCJA1969> (дата звернення: 11.05.2026).
203. Singapore International Commercial Court Rules 2021. Singapore Statutes Online. URL: <https://sso.agc.gov.sg/SL/SCJA1969-S924-2021> (дата звернення: 11.05.2026).
204. Godwin A., Ramsay I., Webster M. International Commercial Courts: The Singapore Experience. *Melbourne Journal of International Law*. 2017. Vol. 18, No. 2. P. 1–41. URL: https://law.unimelb.edu.au/__data/assets/pdf_file/0005/3152516/Godwin,-Ramsay-and-Webster-unpaginated.pdf (дата звернення: 11.05.2026).
205. International Arbitration Act 1994 (Singapore). Singapore Statutes Online. URL: <https://sso.agc.gov.sg/Act/IAA1994> (дата звернення: 11.05.2026).

206. Mediation Act 2017 (Singapore). Singapore Statutes Online. URL: <https://sso.agc.gov.sg/Act/MA2017> (дата звернення: 11.05.2026).
207. Bookman P. K., Erie M. S. Experimenting with International Commercial Dispute Resolution. *AJIL Unbound*. 2021. Vol. 115. P. 5–10. DOI: <https://doi.org/10.1017/aju.2020.78>.
208. Gu W., Tam P. The Global Rise of International Commercial Courts: Typology and Power Dynamics. *Chicago Journal of International Law*. 2022. Vol. 22, No. 2. P. 443–492. URL: <https://cjlil.uchicago.edu/print-archive/global-rise-international-commercial-courts-typology-and-power-dynamics> (дата звернення: 11.05.2026).
209. Law No. 12 of 2004 Concerning the Judicial Authorities at the Dubai International Financial Centre. Dubai Legislation Portal. URL: <https://dlp.dubai.gov.ae/Legislation%20Reference/2004/Law%20No.%20%2812%29%20of%202004%20Concerning%20the%20Judicial%20Authorities.pdf> (дата звернення: 11.05.2026).
210. Law No. 16 of 2011 Amending Certain Provisions of Law No. 12 of 2004 Concerning Dubai International Financial Centre Courts. DIFC Courts. URL: https://www.difccourts.ae/application/files/4715/9465/5245/Dubai_Law_No.16_of_2011_English.pdf (дата звернення: 11.05.2026).
211. Legal framework; Courts structure. DIFC Courts. URL: <https://www.difccourts.ae/about/difc-courts> ; <https://www.difccourts.ae/about/court-structure> (дата звернення: 03.05.2026).
212. Constitutional Statute of the Republic of Kazakhstan dated 7 December 2015 No. 438-V ZRK "On the Astana International Financial Centre". AIFC. URL: <https://aifc.kz/legal-framework/constitutional-statute/> (дата звернення: 11.05.2026).
213. AIFC Court Regulations 2017; AIFC Court Rules 2018. AIFC Court. URL: <https://court.aifc.kz/rules-regulations/> (дата звернення: 11.05.2026).
214. Court structure list. AIFC Court. URL: <https://court.aifc.kz/about-aifc-court-2/court-structure-list/> (дата звернення: 11.05.2026).

215. Rühl G. Building Competence in Commercial Law in the Member States / European Parliament, Policy Department for Citizens' Rights and Constitutional Affairs. 2018. URL: [https://www.europarl.europa.eu/RegData/etudes/STUD/2018/604980/IPOL_STU\(2018\)604980_EN.pdf](https://www.europarl.europa.eu/RegData/etudes/STUD/2018/604980/IPOL_STU(2018)604980_EN.pdf) (дата звернення: 03.05.2026).
216. Hwang M. Commercial Courts and International Arbitration: Competitors or Partners? *Arbitration International*. 2015. Vol. 31, Issue 2. P. 193–212. DOI: <https://doi.org/10.1093/arbint/aiv038>.
217. Antonopoulou G. "Arbitralization" of Courts: The Role of International Commercial Arbitration in the Establishment and the Procedural Design of International Commercial Courts. *Journal of International Dispute Settlement*. 2023. Vol. 14, Issue 3. P. 328–349. DOI: <https://doi.org/10.1093/jnlids/idad007>.
218. Клещенко Н. О. Реалізація права на захист як елемент доступу до правосуддя в умовах воєнного стану. *Актуальні питання у сучасній науці*. 2026. № 4(46). С. 1950–1959. DOI: [https://doi.org/10.52058/2786-6300-2026-4\(46\)-1950-1959](https://doi.org/10.52058/2786-6300-2026-4(46)-1950-1959).
219. Судовий індекс ЄБА за 2024 рік / Європейська Бізнес Асоціація. URL: <https://eba.com.ua/research/sudovuj-indeks-2024> (дата звернення: 11.05.2026).
220. World Justice Project Rule of Law Index 2024 / World Justice Project. Washington, DC : WJP, 2024. URL: <https://worldjusticeproject.org/rule-of-law-index/> (дата звернення: 11.05.2026).
221. Communication from the Commission to the European Parliament, the Council, the European Economic and Social Committee and the Committee of the Regions: The 2024 EU Justice Scoreboard. COM(2024) 950 final / European Commission. Brussels, 11 June 2024. URL: https://commission.europa.eu/document/download/84aa3726-82d7-4401-98c1-fee04a7d2dd6_en?filename=2024+EU+Justice+Scoreboard.pdf (дата звернення: 11.05.2026).
222. Pravo-Justice. Analytical Report on the Functioning of the Judicial System of Ukraine. Pravo-Justice EU Project, 17 July 2023. URL:

<https://www.pravojustice.eu/storage/app/uploads/public/658/2cb/82b/6582cb82b2505437243322.pdf> (дата звернення: 11.05.2026).

223. Reforming Justice in Ukraine: Milestones, Challenges, and Strategic Communications / Stefan Batory Foundation. Warsaw, November 2024. URL: <https://www.batory.org.pl/wp-content/uploads/2024/11/Reforming-Justice-in-Ukraine.pdf> (дата звернення: 11.05.2026).

224. Москвич Л. М. Ефективність судової системи: концептуальний аналіз : монографія. Харків : ФІНН, 2011. 384 с. URL: https://dspace.nlu.edu.ua/bitstream/123456789/18722/1/Moskvich_2011.pdf (дата звернення: 11.05.2026).

225. Бринцев В. Д. Судовий конституціоналізм в Україні: доктрина і практика формування : у 2 кн. Кн. 2 : монографія. Харків : Право, 2015. 376 с. URL: https://ccu.gov.ua/sites/default/files/bryncev_v.d._knyga2.pdf (дата звернення: 11.05.2026).

226. Хотинська-Нор О. З. Судова реформа: матриця: перезавантаження. Вісник кримінального судочинства. 2016. № 4. С. 116–127. URL: https://vkslaw.knu.ua/images/verstka/4_2016_Khotyska_Nor.pdf (дата звернення: 11.05.2026).

227. Хотинська-Нор О. З. Окремі питання судової реформи в Україні. Вісник кримінального судочинства. 2014. № 4. С. 147–155. URL: https://vkslaw.knu.ua/images/verstka/4_2014_Hotukska_Nor.pdf (дата звернення: 11.05.2026).

228. Оніщенко Н. М. Сучасні реформи: правовий складник. Правова держава : щорічник наукових праць. 2021. Вип. 32. С. 41–48. URL: <https://pravova-derzhava.org/pravova-derjava-issue-32-2021-41> (дата звернення: 11.05.2026).

229. European Council conclusions, 23 June 2022. Council of the European Union. URL: <https://www.consilium.europa.eu/en/press/press-releases/2022/06/23/european-council-conclusions-23-june-2022/> (дата звернення: 11.05.2026).

230. Вступ до ЄС: Україна розпочинає офіційний переговорний процес : повідомлення від 25 червня 2024 р. Міністерство закордонних справ України. URL: <https://mfa.gov.ua/news/vstup-do-yes-ukrayina-rozpochinaye-oficijnij-peregovornij-proces> (дата звернення: 11.05.2026).
231. UNCITRAL Arbitration Rules (as revised in 2021). New York : United Nations. URL: <https://uncitral.un.org/en/texts/arbitration/contractualtexts/arbitration> (дата звернення: 11.05.2026).
232. ICC Arbitration Rules : in force as from 1 January 2021. International Chamber of Commerce. URL: <https://iccwbo.org/dispute-resolution/dispute-resolution-services/arbitration/rules-procedure/2021-arbitration-rules/> (дата звернення: 11.05.2026).
233. Шепель Т. Концепція утворення на базі господарського суду змішаного суду за участі присяжних, делегованих підприємницькою спільнотою (присяжних-арбітрів). Київ : ГО «Фундація ДЕЮРЕ», 2019. 12 с. URL: <https://dejure.foundation/konceptcia-zaprovadzhennia-treteiskykh-prysiazhnykh/> (дата звернення: 17.05.2026).
234. Commercial Court. Courts and Tribunals Judiciary. URL: <https://www.judiciary.uk/courts-and-tribunals/business-and-property-courts/commercial-court/about-the-commercial-court/> (дата звернення: 11.05.2026).
235. Про Стратегію розвитку системи правосуддя та конституційного судочинства на 2021–2023 роки : Указ Президента України від 11 червня 2021 р. № 231/2021. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/231/2021> (дата звернення: 18.05.2026).
236. Functioning of Ukrainian Courts during the War / Wilson Center : Kennan Institute. URL: <https://www.wilsoncenter.org/blog-post/functioning-ukrainian-courts-during-war> (дата звернення: 11.05.2026).

237. Territorial Jurisdiction of Ukrainian Courts in the Conditions of Martial Law. International Journal for Court Administration. URL: <https://iacajournal.org/articles/10.36745/ijca.625> (дата звернення: 11.05.2026).
238. Висновок Венеціанської комісії щодо стану судової реформи в Україні : CDL-AD(2019)027. Страсбург : Рада Європи, 2019. URL: [https://www.venice.coe.int/webforms/documents/?pdf=CDL-AD\(2019\)027-е](https://www.venice.coe.int/webforms/documents/?pdf=CDL-AD(2019)027-е) (дата звернення: 11.05.2026).
239. Joint Opinion on the Draft Law on Disciplinary Procedures against Judges, Integrity Declarations and Other Procedures : CDL-AD(2025)044 / Venice Commission of the Council of Europe and Directorate General of Human Rights and Rule of Law. Strasbourg, 14 October 2025. URL: [https://www.venice.coe.int/webforms/documents/default.aspx?pdffile=CDL-AD\(2025\)044-е](https://www.venice.coe.int/webforms/documents/default.aspx?pdffile=CDL-AD(2025)044-е) (дата звернення: 11.05.2026).
240. Follow-up Opinion on the Draft Law on Amendments to Certain Legislative Acts of Ukraine on Improving the Procedure for Selection of Candidates for Position of Judge of the Constitutional Court of Ukraine : CDL-AD(2023)022 / Venice Commission. Strasbourg, 12 June 2023. URL: [https://www.venice.coe.int/webforms/documents/?pdf=CDL-AD\(2023\)022-е](https://www.venice.coe.int/webforms/documents/?pdf=CDL-AD(2023)022-е) (дата звернення: 11.05.2026).
241. Amicus Curiae Brief for the European Court of Human Rights on Standards on Disciplinary Rules Concerning Presidents and Judges of Constitutional Courts : CDL-AD(2024)038 / Venice Commission. Strasbourg, 9 December 2024. URL: [https://www.venice.coe.int/webforms/documents/default.aspx?pdffile=CDL-AD\(2024\)038-е](https://www.venice.coe.int/webforms/documents/default.aspx?pdffile=CDL-AD(2024)038-е) (дата звернення: 11.05.2026).
242. OECD Peer Reviews of Competition Law and Policy: Ukraine 2025 / Organisation for Economic Co-operation and Development. Paris : OECD Publishing, 2025. URL: https://www.oecd.org/en/publications/2025/11/oecd-peer-reviews-of-competition-law-and-policy-ukraine-2025_92b30786/full-report/judicial-review-and-private-enforcement_8ada99b0.html (дата звернення: 11.05.2026).

243. White Book of Reforms 2025. Chapter 3. Judicial Reform and Law Enforcement / VoxUkraine. URL: <https://voxukraine.org/en/white-book-of-reforms-2025-chapter-3-judicial-reform-and-law-enforcement> (дата звернення: 11.05.2026).
244. Веген Г., Шепель Т. Діяльність комерційних суддів у Німеччині. Історія та перспективи відновлення діяльності комерційних суддів в Україні із застосуванням німецького досвіду : аналітичний звіт. Київ : ГО «Фундація ДЕЮРЕ», 2020. 23 с.
245. Шепель Т. П. Кадрові процедури формування складу комерційних судів за участю організацій бізнесу в країнах Європи і світу (порівняльний аспект). Наука і техніка сьогодні. Серія «Право». 2024. № 3(31). С. 274–282. DOI: [https://doi.org/10.52058/2786-6025-2024-3\(31\)-274-282](https://doi.org/10.52058/2786-6025-2024-3(31)-274-282).
246. Про арбітражних засідателів арбітражних судів суб'єктів Російської Федерації (Об арбитражных заседателях арбитражных судов субъектов Российской Федерации) : Федеральний закон Російської Федерації від 30 травня 2001 р. № 70-ФЗ. URL: <https://base.garant.ru/12123125/> (дата звернення: 03.05.2026).
247. Шепель Т. П. Побудова системи судових органів з вирішення комерційних спорів у тоталітарних державах. Актуальні питання у сучасній науці. Серія «Право». 2024. № 3(21). С. 847–856. DOI: [https://doi.org/10.52058/2786-6300-2024-3\(21\)-847-856](https://doi.org/10.52058/2786-6300-2024-3(21)-847-856).
248. *Sovtransavto Holding v. Ukraine*, Application No 48553/99, ECtHR Judgment of 25 July 2002 (merits). HUDOC. URL: <https://hudoc.echr.coe.int/eng?i=001-60634> (дата звернення: 11.05.2026).
249. Скрипнюк О. В. Конституційно-правовий механізм реалізації та захисту прав і свобод людини в умовах війни: світовий досвід та Україна. Правова держава. Випуск 33 (2022), сторінки 11–20 URL: <https://pravova-derzhava.org/pravova-derjava-issue-33-2022-11> (дата звернення: 11.05.2026).
250. Скрипнюк О. В. Демократія і політичний режим та роль права в ефективному функціонуванні демократичних інститутів. Правова держава :

щорічник наукових праць. 2021. Вип. 32. С. 211–219. URL: <https://pravova-derzhava.org/pravova-derjava-issue-32-2021-211>

251. Ginsburg T., Versteeg M. Why Do Countries Adopt Constitutional Review? *The Journal of Law, Economics, and Organization*. 2014. Vol. 30, No. 3. P. 587–622. URL: https://papers.ssrn.com/sol3/papers.cfm?abstract_id=2319363 (дата звернення: 11.05.2026).

252. Сунегін С. О. Реформування системи законодавства України в умовах євроінтеграції: реалії та виклики сьогодення. Слово Національної школи суддів України. 2025. № 3(52). С. 36–46. DOI: [https://doi.org/10.37566/2707-6849-2025-3\(52\)-3](https://doi.org/10.37566/2707-6849-2025-3(52)-3).

253. Рішення Конституційного Суду України від 18 лютого 2020 р. № 2-р/2020 у справі за конституційним поданням Верховного Суду України щодо відповідності Конституції України (конституційності) окремих положень розділу XII «Прикінцеві та перехідні положення» Закону України «Про судоустрій і статус суддів». URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/v002p710-20> (дата звернення: 11.05.2026).

254. Рішення Конституційного Суду України від 27 жовтня 2020 р. № 13-р/2020. Конституційний Суд України. URL: <https://ccu.gov.ua/dokument/13-r2020> (дата звернення: 11.05.2026).

255. Бігун В. С. Доброчесність як принцип правосуддя: окремі позиції та періодизація сучасного дискурсу в Україні. Часопис Київського університету права. 2018. № 2. С. 23–30. URL: http://jnas.nbu.gov.ua/j-pdf/Chkur_2018_2_6.pdf (дата звернення: 11.05.2026).

256. Вінник О. М. Господарське право : навчальний посібник. 2-ге вид., змін. та допов. Київ : Правова єдність, 2009. 766 с.

257. Кройтор В. А. (ред.). Господарський процес : навчальний посібник. Харків : ХНУВС, 2020. 328 с. URL: http://dspace.univd.edu.ua/xmlui/bitstream/handle/123456789/6657/Hospodarskyi%20protses_navchalnyi%20posibnyk_Kroitor_2020.pdf (дата звернення: 11.05.2026).

258. Про віртуальні активи : Закон України від 17 лютого 2022 р. № 2074-IX.
URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2074-20> (дата звернення: 11.05.2026).

ДОДАТОК

СПИСОК ПУБЛІКАЦІЙ ЗДОБУВАЧА ЗА ТЕМОЮ ДИСЕРТАЦІЇ

Статті у наукових фахових виданнях

1. Шепель Т. П. Побудова системи судових органів з вирішення комерційних спорів у тоталітарних державах. Актуальні питання у сучасній науці. Серія «Право». 2024. № 3(21). С. 847–856. DOI: [https://doi.org/10.52058/2786-6300-2024-3\(21\)-847-856](https://doi.org/10.52058/2786-6300-2024-3(21)-847-856).

Матеріали використано в підрозділі 3.3.

2. Шепель Т. П. Кадрові процедури формування складу комерційних судів за участю організацій бізнесу в країнах Європи і світу (порівняльний аспект). Наука і техніка сьогодні. Серія «Право». 2024. № 3(31). С. 274–282. DOI: [https://doi.org/10.52058/2786-6025-2024-3\(31\)-274-282](https://doi.org/10.52058/2786-6025-2024-3(31)-274-282).

Матеріали використано в підрозділі 3.3.

3. Шепель Т. П. Судді за сумісництвом (part-time judges) як важливий елемент комерційного судочинства в країнах загального права. Наукові перспективи. Серія «Право». 2025. № 3(57). С. 1168–1177. DOI: [https://doi.org/10.52058/2708-7530-2025-3\(57\)-1168-1177](https://doi.org/10.52058/2708-7530-2025-3(57)-1168-1177).

Матеріали використано в підрозділі 3.2.

Публікації, що засвідчують апробацію матеріалів дисертації

4. Шепель Т. Перспективи розвитку третейських судів в Україні. Конституція України – ціннісний вимір 25-річного досвіду державотворення та правотворення : тези доповідей міжнародної науково-практичної конференції (м. Київ, 23 червня 2021 р.) / Київський національний університет імені Тараса Шевченка. Київ : ФОП Кішка І. В., 2021. С. 552–555.

Матеріали використано в підрозділі 2.3.

5. Шепель Т. Робота третейських судів як інструменту вирішення комерційних спорів. Науковий полілог «Україна: держава і нація» до 31-ї річниці відновлення української державності : збірник наукових праць /

Інститут держави і права імені В. М. Корецького НАН України, Фонд інституційного розвитку української науки. Київ : Видавництво «Людмила», 2022. С. 129–134.

Матеріали використано в підрозділі 2.3.

6. Шепель Т. Побудова незалежної судової гілки влади після російсько-української війни. Міжнародно-правова оцінка російської воєнної агресії в Україні та захист фундаментальних прав людини : матеріали міжнародної науково-практичної конференції (м. Київ, 16 липня 2022 р.) / Київський національний університет імені Тараса Шевченка, Асоціація українських правників. Київ : Видавництво «Людмила», 2022. С. 337–341.

Матеріали використано в підрозділі 2.3.

7. Шепель Т. Методологічні аспекти теоретичного дослідження правової природи та визначення комерційного судочинства. Різдвяні правничі студії : матеріали науково-практичної конференції (м. Київ, 26 грудня 2025 р.). Київ : Алерта, 2026. С. 118–123.

Матеріали використано в підрозділі 2.3.

Спільна аналітична праця

8. Веген Г., Шепель Т. Діяльність комерційних суддів у Німеччині. Історія та перспективи відновлення діяльності комерційних суддів в Україні із застосуванням німецького досвіду : аналітичний звіт. Київ : ГО «Фундація ДЕЮРЕ», 2020. 23 с.

Особистий внесок здобувача: порівняльно-правовий аналіз моделей залучення комерційних суддів в Україні, обґрунтування концепції реформи та авторська частина щодо перспектив запровадження змішаного складу комерційних суддів; внесок Г. Вегена — опис і аналіз німецької моделі комерційних суддів. Матеріали використано в підрозділі 3.3.